

वाङ्मयानवर्धक.

मुलतवी राखवानां माठां फळ.

(अथ वा ता.)

श्लोक.

नकाश्चिदपि जानाति कैकस्य भोमक्षियति ।

अतः स्वः करणीयानि कुर्यात् धैर्यबुद्धिमान् ॥

गीति

अथो शशि शुं शनेनं प्यति शान न श्चापि शिष्टं परे

अ नरि गति न उत काम शाननुं व्याकरण पुस्तं करे

आपानार कर्तव्य.

निर्गुणराय गोवर्द्धनप्रसाद व्यास.

— अथवा —

अमहापादमां

प्राप्तो ह्येषां यु. प्रि. अ. ४४. अ. ६. अ. ६. अ. ६.

मुद्राजयमां रायुलोडलास जेगाराभि सुश्रुति कर्तु.

सन १८८५ (रिपत सन ५) सन १८८५

मह्य भार म्याना. टपाज अर्थ अथे म्याना.

(अथ श्यामित्यना गर्व एक श्याधीन छे.)

ચાલજ્ઞાનવર્ધક.

મુલતવી રાખવાનાં માઠાં ફ઼લ.

(એ ક વા તા.)

શ્લોક.

નકશ્ચિદપિજાનાતિકિંકસ્યશ્વોભવિષ્યતિ ।
અતઃશ્વઃકરણીયાનિકુર્યાદઘૈવવુદ્ધિમાન્ ॥

ગીતિ.

અરે! થશે શું કાલે! ધ્યાને સાન ન કરાપિ કોઈ ધરે;
એ માટે મન મંડિત કામ કાનનું આજજ પ્રૂર્ણ કરે.

આજ્ઞાન્તરે કવી.

વિઠ્ઠલરાય ગોવર્દ્ધનપ્રસાદ વ્યાસ.

—❀❀❀—

અમદાવાદમાં.

મામાની હવેલીમાં યુ. પ્રિ. અને જ. એ. કં. નિમિટેડના
મુદ્રાણમાં રણુકોડલાલ અંબારામે મુદ્રાંકિત કર્યું.

સન ૧૯૮૫ (રિપન સંવત ૫) સંવત ૧૯૪૧
મૂલ્ય આર આના. ટપાલ ખર્ચ એક આનો.

(ગ્રંથ સ્વામિત્વના સર્વ હક સ્વાધીન છે.)

અર્પણપત્રિકા.

પુ.રૂપિતાશ્રાવૃત.

પરમ પુનિત સ્નેહિ શુદ્ધ મારા;

અચર્યતજ્ઞાન ભવેચ પ્રાણુ પ્યારા;

અરબક મણિરામના યશસ્વી,

મહદ નિધાન મર્તિ તણા મનસ્વી. ૧

હરિગીત ઇંદ.

વિદ્યા વિદ્યાંસો વિવેક સાગર, ત્યાત નાગર નિર્મળી,

અદ્વૈત મતવાદી અનુપ-સાદી-સરસ વૃત્તી શિળી;

શાણે સ્વભાવ સુભાવ ભરિયો, લલિત લાયક લાયકી,

પ્રીતિ પરિક્ષક પ્રેમભૂતિ નિપુણ સહુ વાતે નકી. ૧

મણિરામના મંદિર દિપક, અચરત કરી આજ્ઞાદને,

અચરત કયું તે નામ સાર્યક! પામિ જ્ઞાનપ્રસાદને;

ગિરિજા કુળે પ્રસન્ન્યો રતન-તન-મનન નહિ મિથ્યા મળે,

વચ્છાનીમાં વચ્છાશુદ્ધિ ગયો, મહુ જ્ઞાનના બ્હોગા બળે. ૨

દેશભિમાનિ દિવા હતો, હતિ દાઝ ઝાઝી દેશની,

ભડ ભડત ખલ્લ સમાજનો, ગાતો વડઈ વિવેચની ;
 નાગર ઉદય આદી સનામાં, સરસ ભાષણુ ભાખતો,
 વળો રાજાનવર્ધક બાળકેરિ સભા ઉપર રચિ રાખતો. ૩
 મુજ ઉપર હતિ મમતા વિશેષે, મિત્ર તારી મૂળથી,
 સ્નેહી મને પણ તું સમો, નિઃકપટિ ક્રોધ મળ્યો નથી;
 સદ્ અન્ય ગરવા વાંચવા, ગમતા તને જ્ઞાતા બહુ.
 ભાષાંતરો પણ ભાવ ધરિ, તું વાંચતો વીરા સહુ. ૪
 કે કામ મુક્તથી રાખવું, હુઃયે તને નવ રચવું,
 જો હોય લેય અપૂર્ણુ તો, ચિત અચિત તુજને ખૂંચવું;
 એ આદિ કારણની અધિક નિત્ય પારંગિરિ રેવા મને,
 અર્પણુ કરે આનંદથી હું એજ ભાષાંતર તને. ૫
 કંઈ અન્ય અર્પે ગર્થ અર્થે બર્થ સમરથ શેકને,
 નિઃસ્વાર્થ તારા સ્નેહ ખાતર, માત્ર કીર્તિ ભેટ મેં ;
 સ્ત્રારય લગી સહુ શરમ આંખની મૃદ્ધિ આ સહજે ધરે
 જે વરે વિરજા સ્નેહ ભૂખ્યા, પાદ પાછળથી કરે-૬
 લી.

તારો વિરહદગ્ધ બન્ધુ
 ચિત્તજીવ.

પ્રસ્તાવના.

—(૭૨-૭૩)—

કોઈ પણ ભાષાની ઊન્નતિ એ પ્રકારે થઈ શકે છે. એકતો સત્ય, કલ્પના કે કલ્પના મિશ્રિત સત્ય વાળા અન્ય લખવાથી કે લખાવવાથી, કુંવા પર ભાષામાંથી કોઈપણ સારો ગ્રંથ સ્વભાષાની અંદર ભાષાન્તર કરવા અગર કરાવવાથી. ઇંગ્લેન્ડનું આટલું મહત્ત્વ તથા ગૌરવતાનું કારણ જોશો તો કેટલેક દરજ્જે માલૂમ પડશે કે પર ભાષાના ઉત્તમ ગ્રંથોનું ભાષાન્તર થએલું છે. અને આથી એક પાતાના દેશની જ રીતભાતોથી ફક્ત જાણીતા ન રહેતાં પારકા દેશના જ્ઞાન, ક્રિયા, વિધિ, દેશાચાર, લોકાચાર વિગેરે સર્વથી માહિતગાર થાય છે. આર્યવતના પ્રાચીન ગ્રંથો જોશો તો ઘણાખરા તમને ઇંગ્લેન્ડ માં ભાષાન્તર કરેલા માલૂમ પડશે. શિવાય ક્રૅન્સ, જર્મન, સ્કોટીશ, અમેરિકા, લેટીન અને હાલુ ભાષાના પણ અન્યોનું ભાષાન્તર જાણી આવશે. આથી મારા મનમાં એવું આવ્યું કે જો કોઈ સારો અન્ય ગૂર્જર ભાષાની અંદર ભાષાન્તર કરી પ્રગટ કર્યો હોય તો આ પછી ભાષાની અંદર એક સુંદર પુસ્તકની ભરતી થાય એટલું જ નહીં પરંતુ એમાંના જ્ઞાન, રીતભાત વિગેરેનો લાભ લેવાને ઘણો ઉપયોગી થઈ પડે તેમજ પ્રથમ સ્વકૃતિથી જાહેરમાં પડતા ઉત્સાહી યુવાનોને માથે અપકવતાનો જે અપવાદ મૂકવામાં આવે છે તે અપવાદમાંથી મૂક્ત થાઈ.

ઘણા વખતથી હું જોઈએ છું કે ઈંગ્લેન્ડ કે જાણી લીધેલા, તેમજ અનુભવમાં અને વ્યવહારિક કામમાં પ્રવીણ એવા ઘણા પુરૂષો મુલતવી રાખવાની કટેવમાં ઘસડાયા જાય છે; અને જો કે તેઓ “Time saved is money got; Procrastination is the thief of time; Don't put off till tomorrow what you can do today.” વિગેરે મહાન પુરૂષોએ સ્વાનુભવથી સિદ્ધ કરી ચલાવેલી પ્રખ્યાત કહેવતો વાંચે છે તોપણ, તેની ખરી અસર તેમના મનપર થતી હોય એમ જણાતું નથી. એ કટેવ મારા કેટલાક મિત્રોમાં તેમજ મારામાં જણાઈ તથા તેનાં કડવાં ફળ મારે આપવા પડ્યાં; તેમજ એ કટેવથી દૂર રહેવાને લાંબા મારા એક મિત્રને થતા લાભ પણ જોવામાં આવ્યા; તેથી મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે તન, મન, ધન, વખત અને સર્વને હાનિ પહોંચાડનાર એ મુલતવી રાખવાની કટેવનાં માઠાં પરિણામ નું યશસ્વિત વર્ણન સારી વાત લખી પુસ્તકના આકારમાં કર્યું હોય. તો તેથી લોકોના મનપર કંઈ પણ અસર થઈ તેઓ ઘણે ભાગે નિયમિત થાય, ઉદ્યોગી યુરોપિયનોની હરીફાઈ કરી શકે અને નષ્ટ થયેલી વિદ્યા, કીર્તિ,

ધન વિગેરે પાછાં મેળવી શકે. આ આવેશથી માંડે મન રોકાયેલું હતું અને વાતની રચના ગોઠવતું હતું, તેવામાં લન્ડન શહેરના એક પુસ્તકો વેચનારના છોકરા બેસિલે પોતેજ લખેલું “To-morrow” (કાલ) એ નામનું તેનું આપ્પાન મારા વાંચવામાં આવ્યું. તે વાંચતાંજ મારા મનમાં એમ આવ્યું કે “સુલતવી રાખવાની કટેવ” ની વાત વાત જોડી કાઢીને લખવા કરતાં આ ખરી બનેલી હકીકતનું ગૂર્જર ભાષામાં શોભે તેવું સાર રૂપ લાપાન્તર કરી પુસ્તક ઠારાએ કે માસિક પત્રદારાએ પ્રગટ કર્યું હોય તો ફાયદેસર થઈ પડશે. કારણ કે જે રચના મેં ધારી હતી તેના કરતાં નીચેના એના આપ્પાનમાં એ કટેવનાં માઠાં ફળનું ખરેખરે ચિત્ર પડીતેનું વર્ણન એવું તો અસરકારક કરેલું છે કે, તે પ્શન દેઘને વાંચવાથી અને મનન કરી સમજીને સુધરવાથી ઉપર લખેલી સઘળી ઉમેદો બર આવવાની આશા રાખી શકાય. તેમજ ‘એક પંથ દો કાજ’ થાય કારણ કે એક તો ઉદ્કૃષ્ટ વાર્તાનું ભાષાંતર પણ થયું અને મારી ધારેલી વાર્તા પણ લખાઈ એમ કહેવાય આ કારણને લીધે આ વાર્તા પ્રથમ બુદ્ધિપ્રકાશમાં આપી હતી. પણ મિ. કૃપાશંકરે તથા મારા કેટલાક મિત્રોએ આનું પૃથક્ પુસ્તક છપાવવાની બલામણ કરી તથા પુસ્તકદારાએ પ્રગટ કરી પ્રજા વર્ગની ન્યાયીદૃષ્ટિ નીચે મૂક્યું.

મારે જણાવવું જોઈએ કે આ ભાષાન્તર મેં અક્ષરરૂઃ કરેલું નથી. તેમ કોઈ પણ રીતે એની મૂલ કહેવાની મતલબમાં ફેરફાર પણ કર્યો નથી. પ્રસંગોપાત વિવેચન કરવા જેવા વિષયોપર વિવેચન કરેલું છે તેમજ આપણી ભાષાને તદ્દન અરુચિતો અર્થ કાઢી નાંખવાની પણ સ્વતંત્રા લીધેલી છે. પુસ્તકની અંદર ભાષા ઘણી સહેલી નાંખી છે. કારણ કે મારો મૂલ ઉદ્દેશ એછે કે જેમ બને તેમ પ્રથમ આર્થ બાળકો સૂધરવાં જોઈએ. અને જો આ કટેવનો બચપણમાંથીજ સમૂલગો નાશ થયો હોય તો યુવાવસ્થામાં એથી ઘણો લાભ થાય અને જન્મ્યાનું સાર્યક કરે. એટલા માટે બાળકો સમજી શકે તેવી ભાષા નાંખી છે. પરંતુ જ્યાં સંસ્કૃત શબ્દો નાંખ્યા વગર ચાલે તેમ નહોતું, ત્યાં અગર આપણી ભાષામાં વપરાતા શબ્દને મળતોજ ખરો સંસ્કૃત શબ્દ હોય તો, તેવા શબ્દ બનતા સુધી નાંખવામાં વિચાર કર્યો નથી.

જો આ વાર્તાને ગૂર્જરભાષાઓ તરફથી સારો આમય મળજી તો બીજી એવી કેટલીક લોકોપયોગી વાર્તાઓનું ભાષાન્તર કરી પ્રજાની શેવામાં મૂકવાની તક નહીં ચૂકું.

ભાષાન્તર કર્તા.

મુલતવી રાખવાનાં માઠાં ફલ.

— ૧૦૨ —

પ્રકરણ ૧ લું.

કુટેવનાં પ્રથમ પરિણામ.

ખેસિલ લખેછે કે—લાંબા વખતથી મારા મનમાં મારો ધતિ-હાસ લખવાનો વિચાર હતો, તેનો આજ હું આરંભ કરું છું. કારણકે મારી જીંદગીના અર્ધા સારા ડરાવો, કંઈ પણ કામ કાલસૂધી મુલતવી રાખવાથી નકામા ગયાછે. જ્યારે હું જીવવાન હતો ત્યારે સૌ એમ કહેતા કે એનામાં ફક્ત મુલતવી રાખવાની કુટેવની એક જ ખોડ છે. આ ખોડ હું માન્ય કરતો હતો; પણ મારામાં રહેલી મગરૂરી અને આજસને લીધે હું એમ ધારતો કે એ ખોડ નાની અને ઝટ મુધારી શકાય તેવી છે. પરંતુ મારી આખર અવસ્થા સૂધી એમ કરવાની વખત મને મળ્યો નથી, તેથી હવે કાંઈ પણ મુધારો કરવાને બદલે અંતઃકરણનો પશ્ચાત્તાપ ઠીક કામ લાગશે એમ ધારી મુધરવાના સમજના વિચારો મારે છોડી દેવા જોઈએ.

મારા પિતા લંડન શહેરના એક પ્રખ્યાત પુસ્તકો વેચનાર હતા. મારો જન્મ થયો તે દિવસે તે નવો ‘જીવનચરિત્રકોષ’ તપાસતા હતા. પ્રસવની ખપ્પર જ્યારે તેમને કરવામાં આવી ત્યારે તેમની આંગળી “ખેસિલ” એ નામ પર હતી. તેથી તરત તેમણે મોટે સાદે વાંચ્યું કે “ધર્મચરી જ્ઞાન, વાદવિવાદ, અને નીતિ સંબંધી લેખક, સિમેરીઆનો ધર્મચુર, ખેસિલ.” પછી તે બોલ્યો કે, “આ મહાપુરુષનું જે નામ છે તે નામ મારા છોકરાનું પણ પાડીશ. ગ્રંથકાર તથા ધર્મચુર એ બંને પદ્ધિઓ સાથે જોળવવી અશક્ય છે તોપણ, મને આશા છે કે હું એને તાકીક, વાર્તિક, અને નીતિ સંબંધી લેખક તથા ધર્મચુર થયેલો જોઈશ.”— એ પ્રમાણે તેમણે માફ નામ ખેસિલ પાડ્યું. બાલ્યાવસ્થામાં મારી અક્ષય અને સ્મરણશક્તિ મારા જોડિયા મિત્રો કરતાં બાજબે વધારે હતી. તોપણ પિતૃસ્નેહની લહેરમાં મારા પિતાને તે અસાધારણ

હાગતી હતી, અને તેથી તેમના ધારેલા બવિધ્યને ટેકો મળતો હતો. તેમને એમ લાગ્યું કે આ છોકરાને ઊંચો કેલવણી નહિ અપાય તો મોટી ભૂલ થશે; તેથી મને તેવી કેલવણી આપવાને તેમણે પોતાની સત્તા કરતાં પણ વધારે પૈસા ખર્ચ્યા. આગળ જતાં હું એક પ્રખ્યાત માણસ થઈશ એ વિચારથી હું પણ બાલપણમાંથી ઉચ્છેરામણો હતો. મારા શિક્ષાગુરુઓ પણ કેટલાક વખત સૂધી મારાથી સંતુષ્ટ હતા અને મારી તીવ્રબુદ્ધિનાં વખાણ કરતા. પણ એજ “તીવ્રબુદ્ધિ” શબ્દ મને આગળ વધતાં અટકાવ્યો. જે સહેલાઈથી હું મારા પાઠ તૈયાર કરતો, તેજ સહેલાઈ પાઠ તૈયાર કરવાનું છેલ્લીઘડી સૂધી મુલતવી રાખતી; અને મગરૂરીથી શરૂ કરેલી આ કુટેવનું પરિણામ અપમાન નિવડ્યું.

જ્યારે મને એક જાહેર નિશાળે મૂક્યો ત્યારે હું મારા સોબતીઓની સાથે એટલો બધો આજસુ થઈ ગયો કે મારી તીવ્રબુદ્ધિ છતાં અડવાડીઆમાં બે વાર કોરડાનો ‘માર’ મને પડતો. જેમ જેમ હું વધારે મોટો થતો ગયો તેમ તેમ મારી સમજશક્તિએ મારી ભૂલ સુધારી હોત; પણ મારા પિતાનાં કેટલાંએક અવિચારી સંભાષણ સાંભળી, મને આજસમાંજ રહેવાની તાજી મગરૂરી ઉત્પન્ન થતી. રજના દિવસોમાં જ્યારે હું ઘેર આવ્યો, અને મારા આજસને માટે શિક્ષાગુરુઓના ઠપકાના કાગળ મારા પિતાપર આવ્યા, ત્યારે તેમણે મને ઠપકો દેતાં દેતાં પણ પાસે બેઠલાં માણસો તરફ નજર કરી મારાં વખાણ કર્યાં, અને કહ્યું કે “મારો ખેસિલ વિચિત્ર માણસ છે; તે ધારે તે કરી શકે એવા છે; અને એના સઘળા શિક્ષકો પણ એમજ કહે છે; તથાપિ ધણોજ આજસુ છે. — સઘળા બુદ્ધિમાન્ પુરૂષો એવાજ હોય છે, અને તેઓ છેલ્લી અણી સૂધી કામ મુલતવી રાખે છે. જે ગીતની ત્રીજી આવૃત્તિ મેં હમણાંજ છપાવી છે તેનો રચનાર ધણોજ આજસુ છે. પણ એના જેટલી હોલચાલ કુનિઆમાં કોણે કરી છે? તે પોતાનું દરેક કામ ખેસિલની માફક મુલતવી રાખે છે, તે છતાં રમુજમાં આવે તો છેલ્લી ઘડીએ પણ તે બધું કરી શકે છે, તથાપિ રમુજમાં આવ્યા શિવાય તે કંઈપણ કામ કરતો

નથી, એકે અક્કલવાન પુરૂષ એવા જોવામાં નથી આવ્યો કે તે આજસુ નહિ હોય.”

ઉપરનાં વખાણનો એકે શબ્દ મારા મનમાંથી ખસે તેમ નહોતું. “અક્કલવાન અને આજસુ” એ શબ્દો મારા મગજમાં એવા તો જડાઈ ગયા કે, તે મારી પોતાની લાગણીથી અથવા શિક્ષાગુરુઓના ખોધ અને દાખથી દૂર થઈ શક્યા નહિ. જે કુટેવ સુધારવાને મારા શિક્ષકો પ્રયત્ન કરતા તેને માટે હું માન ધરાવતો, અને જ્યાં સુધી વર્તમાં શીખવાતી કવિતા પૂરેપૂરી ઉતારી લેવાનું મુલતવી રાખવાથી મેં ઈટનની જાહેર પરીક્ષામાં ઇનામ ખોયું નહીં ત્યાં સુધી મારી મૂર્ખાઈને માટે મને કોઈપણ વખત ઘણો પસ્તાવો થયો નહોતો. કવિતાની જેટલી લીટીઓ મેં લખી હતી તેટલી બધાને પ્રસન્ન હતી, પણ પૂરી કવિતા વિના તે નકામી થઈ પડી. આથી માફ ધારેલું ઇનામ મારા એક સોબતી જોન્સને મળ્યું. એ જોન્સ ઘણો બુદ્ધિવાન નહોતો, પણ જબરો ખંતીલો હોવાથી તેણે પોતાની કવિતા વખત-સર તૈયાર કરી હતી.

આ જાહેર પરીક્ષાના મેલાવડામાં મેં મારી અક્કલ બતાવવાની તક ખોઈ તેને માટે મારા પિતા મારાપર બહુ ગુસ્સે થયા. એમ થવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે ખુદ મહારાજ એ મેલાવડામાં હાજર હતા, અને જેમને ઇનામ મળ્યાં તેમને મહારાજ પાસે લેઈ જવામાં આવ્યા હતા. વળી એમ ધારવામાં આવતું હતું કે જે છોકરાઓ અત્યારથીજ અક્કલવાન જણાય છે તેમને મોટપણમાં દરબાર ચી તરફથી સારો ફાયદો મળશે. આ સંબંધને લીધે મારા પિતાને ઘણો ખેદ થયો; અને તેમણે “અક્કલવાનને આજસુ” કહી મને જે ઉત્તેજન આપ્યું હતું તેને માટે પોતાનેજ ડપકો દઈ, પોતાનાં અવિચારી સેનાપણની વિરૂદ્ધ બોલવાનો ડરાવ કરી મને કહ્યું કે, “તારી મુલતવી રાખવાની કુટેવ છોડાવવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે.” પછી તેમણે પોતાના કબાટમાંથી મી. ચેમનું નાઈટ્સ થોટ્સ નામનું પુસ્તક લીધું. એમાંની “Procrastination is the thief of time” એ લીટી તેમને યાદ હતી, તેટલા માટે જે જે વાક્યમાં “મુલતવી,”

“કાળ,” “આજ,” “કાલ,” વગેરે શબ્દો મળી આવ્યા તેવાં વાક્યો એકઠાં કરી, “દીલનાં બચંકર પરિણામ” ને લગતા ફકરાઓ, સાત માઠાં પાનાં ભરીને ઉતાર્યા. પછી મને કહ્યું કે “ત્રિપ બેસિલ, આ ફકરાઓ તારી આખી જીંદગીને માટે ઉપયોગી થઈ પડે તેવા છે; માટે જો તું તે મોઢે કરીશ તોજ હું તને ગળવાખચેના પૈસા આપીશ.” એ વાક્યોમાં જણાવેલા વિચાર અમૂલ્ય હતા, પણ મારી મગરૂરીને લીધે હું તેના દરકાર કરતો નહોતો. તોપણ મારા પિતાના સજ્જ હરાવને લીધે, મનની નાખુશી છતાં, એ સંબંધ રહિત ફકરાઓ મેં એવા તો સ્મરણ્યકિતને આધીન કરી દીધા કે તેમાંના ઘણાખરા હજી મને યાદ છે, અને તે પૈકી થોડાક અત્રે જણાવું છું.—

“વખત નકામો ગાળવો એ આત્મઘાત કરવા જેવું છે. આત્મઘાત કરવાથી ફક્ત જીંદગી ખોવી પડે એટલું જ નહિ, પણ તે સાથે બીજું ઐહિક અને પરમાર્થિક ધણું ગુમાવવું પડે છે.”

“વખત નાશી જાય છે, મરણ તાકીદ કરે છે, સ્વર્ગ આમંત્રણ કરે છે, અને નકું બીવરાવે છે.”

“આપણે વખતને મારી કાઢીએ છીએ અને તે પાછો આવે એમ ઇચ્છીએ છીએ.”

“માણસ વખત પાસેથી જતો રહે છે, વખત માણસ પાસેથી ધણીજ ઝડપથી નાશી જાય છે, અને એમ બંનેની નાશભાગ પાછળથી ધણી નુકશાનકારક નીવડે છે.”

“આજજ ડાહ્યા થાઓ. મુલતવી રાખવું એ મૂર્ખાઈ છે.”

“જો તમે ગઈ કાલ આવવાનું ઇચ્છતા હો તો આજ એ કાલ આવેલી છે એમ ધારો. તમારી વર્તણૂંક તમારી શાન્તિનો ગમે તો નાશ કરશે, કાંતો તેને વધારશે, દીપાવશે અને ઉજત કરશે. માટે ગઈ કાલની માફક આવતી કાલ પણ નકામી જવા દેશો નહિ.”

“જો માણસે કાલપર વિશ્વાસ રાખ્યો નથી, જેનું કામ ખરાબ થયું નથી, ગયા વખતને માટે જો ખૂશ છે, એવા માણસને હું ક્યાં મેળવીશ ? !”

અગર જોકે ઉપલા ફકરાઓ મેં મોઢે કર્યા તોપણ હું તેથી જ.

રાએ મુઘર્યા નહિ. આથી જણાશે કે, મારી મૂખાઈની ખાતરી કે-
રવાની જરૂર નહોતી, પણ મારા નિશ્ચયોમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર
હતી. જો એ ફકરાઓમાં સૂચવેલી શીખામણ લક્ષમાં રાખી તે પ્ર-
માણે હું વર્ત્યા હોત તો દરવર્ષે ચાર હજાર રૂપીઆનો પેદાગર થાત.

મી. યંગની નાઈટ્સથોટ્સના ઉપલા ફકરા મોટે કરતાં હું ધણી
કુટાળી ગયો અને તેથી એના ઉપર ટીકા કરવાને માટે મન લલ-
ચાયું. જ્યારે હું કોલેજમાં ગયો ત્યારે ત્યાં મી. યંગનાં વખાણ કરનારા
જે ઉત્સાહી વિદ્યાર્થીઓ હતા, તેમને હું એમ કહેવા લાગ્યો કે યંગ
એ કવિ નહોતો. આમ કહેવાથી તેઓ મારી મશ્કરી કરતા. પરંતુ
જેમ જેમ માટે હાસ્ય વધારે થવા માંડ્યું તેમ તેમ હું એ ખાખતમાં
વધારે આગ્રહી થતો ગયો. ખુદ્દી રીતે હું મી. યંગની વિશ્લેષણ લખવા
લાગ્યો અને કેમ્બ્રીજના કેટલાક વિદ્વાનોની મુલાકાત કરી. મારા મતના
ખચાવમાં કેટલુંએક લખીને હું એમ કહેવા લાગ્યો કે, મી. યંગના
લખાણમાં લોકો જેને ગૌરવ કહેછે, તે ખરેખર ગૌરવ નથી, પણ
માત્ર શબ્દપાંડિત્ય છે; અને “નાઈટ્સથોટ્સ” એ કવિતાનો નમુનો
નથી, પણ હાસ્યોત્પાદક મગરૂરી છે. મેં એક નિબંધ લખ્યો તેમાં
મી. કાઉલે તથા મી. યંગનો મુકાબલો કરી તેની સમાપ્તિમાં જણાવ્યું કે,
યંગ એ અદ્વારમા સૈકાનો કાઉલે છે. આટલું છતાં મારે વાજબી જણાવવું
જોઈએ કે મારા એ નિબંધમાં ધણીક ચતુરાઈ અને ધોડુંક સત્તહતું.

વિદ્વાન પક્ષકારો જો કોઈ પ્રખ્યાત ગ્રંથકારની સામે લખાણ
કરે તો ધણી વખતે જે માનને તેઓ લાયક ન હોય, તેવું, પણ ક્ષ-
ણિક, માન તેમને મળે છે. નિબંધ લખવાની મારી ધારણા સફલ
થવાની જેટલી આશા મેં રાખી હતી, તેના કરતાં પણ ધણે દરજ્જે
સારી ફતેહ થઈ. આથી હું ધારવા લાગ્યો કે “હું મોટો ને ચતુર
માણસ થઈશ” એવું મારા પિતાએ જે ભવિષ્ય વર્ત્યું હતું તે ખરૂં છે.
તરૂણ પુરૂષોના મુરખી (Patron) કહેવડાવતા એક પાદરીએ મારા
તરફ જે પ્રીતિ દેખાડી તે પ્રીતિએ મને વધારે સ્વાભિમાની કર્યો. મારા
પિતાએ મને ધર્મ સંબંધી કેલવણી આપેલી હતી, તેથી હાલના મારા
પાદરી મુરખીની સાથે જેમ જેમ હું વધારે સંબંધમાં આવતો ગયો,

તેમ તેમ મને સારી જગો અપાવવાને તે કબૂલ થયો. હજુ હું ધન સંબંધી કાંઈપણ કામ કરતો નહોતો; એટલામાં ચાર હજાર રૂપીઆનું વર્ષાસન આપવાનું તેના હાથમાં આવ્યું, અને તે તેણે મારી ખાતર કેટલાક મહિના સૂધી કોઈને પણ આપ્યા વગર રહેવા દીધું.

આ સંધિમાં તેણે એક દિવસ મને કહ્યું કે આવતે રવિવારે લોકસમાકુલ સમાજ મળનારી છે, તેમાં વાંચવા સારું “દયા” વિષેનો ઉપદેશ તું લખી લાવજે. પરંતુ જ્યો મુલતવી રાખવાની કુટેવના દાસ થઈ ગયા હશે તેમના શિવાય કોઈના પણ માનવામાં આવશે નહિ કે મેં એ ઉપદેશ લખવાનું કામ નીમેલા રવિવાર પહેલાંના શનિવારની સાંજ સૂધી મુલતવી રાખવાની મૂર્ખાઈ કરી. ભાગ્યેજે શનિવારે મારા કેટલાક મિત્રો મારે ત્યાં વાળુ કરવાને આવ્યા, તેથી તેમની સાથે ગપાટા મારવામાં ઘણી રાત સૂધી હું જાગ્યો. “હું લખાણની ઝડપમાં માન ધરાવનારો જીવાન ગ્રંથકાર છું” એવી મગરૂરી રાખીને મેં મારા મન સાથે વિચાર કર્યો કે, કશી ચિંતા નથી; ધારેલો નિબંધ એક કલાકમાં લખીને તૈયાર કરી દેઈશ. પણ અપશોચ ! જ્યારે મારા સો-બતીઓ મારે ત્યાંથી ગયા ત્યારે રાત્રિ ઘણી ગઈ હતી તેથી તરતજ હું સૂઈ ગયો, અને એવા નિરાંતે ઊંઢ્યો કે બીજે દિવસે પેલા પાદરીના ચાકરે આવી ખૂબ ખૂમો પાડી ત્યારે જાગ્યો. આ વખતે મને જે બધા લાગ્યો તે અર્પણનીય છે. પથારીમાંથી ઊઠીને મેં ઘડિઆળ સામું જોયું તો નવ વાગ્યા હતા. હવે માત્ર એક કલાકજ બાકી હતો, કારણ કે દસવાગ્યે તો માગેલો નિબંધ આપવાનો હતો. તરતજ હું લખવાને બેઠો. પણ મારું મન તથા શરીર કંપવા લાગ્યાં અને મારા વિચાર એવા તો ગભરાટમાં પડી ગયા કે હું ગમે તેવો બુદ્ધિવાન હતો તથાપિ પા કલાકે પણ પહેલું વાક્ય લખી ના રહ્યો. પાદરીના ચાકરને મેં ચાળીશ મિનિટ રોક્યો, તેટલા વખતમાં બે પાનાં લખ્યાં, અને તેની સારી નકલ કરી ઓરડીમાં આમ તેમ ફરવા મંજ્યો; પણ વળી પાછું મન ચળ્યું એટલે એ બે પાનાંએ ફાડી નાંખ્યાં. પછી આખરે જ્યારે પેલા ચાકરે કહ્યું કે મારાથી હવે વધારેવાર ખોટી થવાય તેમ નથી, ત્યારે મેં માંદગીનું બ્હાનું કાઢી મારા કમનસિબ વિષે પાદ

રી ઉપર ચોઠી લખી આપી તેને પાછો કાઢ્યો. ખરેખર એ વખતે હું માંદોજ હતો. મારું માથું જોરથી દુખતું હતું, અને આખો દિવસ હું મારી મૂર્ખાઈપર વિચાર કરતો ચોરડામાં પડી રહ્યો હતો. પરિણામ શું થયે તે મેં અગાઉથીજ ધારેલું હતું. બીજો દિવસે સવારે પેલું ચારહજાર રૂપિયાનું વર્ધાસન બીજા માણસને મળ્યું, અને તેજ વખતથી મારા ભાગ્યોદયનું મીડું વળ્યું. આથી મારા પિતાએ મને અનહદ કપડો દીધો તેથી, અને ના ઉમેદથી, કદાચ હું સુધર્યો હોત. પણ એક અણચિંતવું સાંઝે ભાગ્ય (જેને મેં સાંઝે ભાગ્ય ધાર્યું હતું તે) મારો નાશકર્તા થઈ પડ્યું.

પાઠશાળાનો મારો એક મિત્ર મારા પિતાની દુકાને એક પુસ્તક ખરીદવા આવ્યો. એનો બાપ ચીન દેશમાં ચેલચો તરફે જવાનો હતો, તેથી મેં ચીનદેશ જવાનો મારો આગ્રહ અને ઉત્સાહ તેને બતાવ્યો. તેણે કહ્યું કે “તમારા વિષે હું મારા પિતાને કહીશ અને તે તમને પોતાની સાથે તેડી જશે.” કબૂલત પ્રમાણે તેણે મારા વિષે પોતાના પિતાને ભલામણ કરી, અને હું વિદ્વાન્ તથા બુદ્ધિવાન્ છું એ વાત તેને સમજાવતાં, વનસ્પતિ વિદ્યા સંબંધી તાજાં ચિત્ર જે મેં ઘણીજ સંભાળથી અને સ્વચ્છતાથી ચિત્રેલાં હતાં તે તેને બતાવ્યાં. આથી તેના બાપે મને પોતાની સાથે તેડી જવાનું કબૂલ કર્યું. પરંતુ એ મહાવાત્રાએ જવાને મારા પિતાએ ના પાડી, અને જે ધંધાની તાલીમ મને આપી હતી તે છોડીદેઈ બીજો જતાં જોઈ તે ગુસ્સે થયા. પણ મેં કહ્યું કે એ ધંધો મારો બુદ્ધિને અનુસરતો નથી, તેમજ હું એ ધંધામાં બ્યાંસૂધી દાખલ થયો નથી ત્યાંસૂધી તેને છોડી દેવામાં કાંઈ નાનમ ગણતો નથી. “બુદ્ધિ” એ શબ્દથી હમેશની માફક મારા પિતાના મનપર ઘણી અસર થયેલી જોઈને હું મોટેથી બોલ્યો કે “મારા અનુભવથી હું કહું છું કે ઉપદેશલખવાની વેઠ મારી બુદ્ધિને ક્ષીણ કરશે. મારી બુદ્ધિને સતેજ કરવાનો ઉપાય માત્ર એટલોજ છે કે મારે પરદેશની જૂદા જૂદા પ્રકારની રીતભાતો જોવી.” મારા આવા બોલવાથી “હું મોટો ગ્રંથકાર થઈશ” એ મારા પિતાના ભવિષ્યના પૂવાર્ધે તેમની આશાઓ તાજી કરી, અને મારા આ-

બા પછી મારી મુસાફરીનો હેવાલ મોટા પ્રસ્તુતના આકારમાં તેમને લખી આપવો એ સરતથી તેમણે મને ચીન જવાની રજા આપી.

એ પ્રમાણે સવારથી તે સાંજ સૂધીનો વખત મુસાફરીની વાતો કરવામાં, મોટી મોટી આશાઓ બાંધવામાં, અને પ્રુક્તિઓ રચવામાં કાઢી નાંખ્યો. મારા પિતાની વખતસર ચેતવણી છતાં પણ મારે જવાની સઘળી તૈયારી મેં છેલ્લા અઠવાડિયા સૂધી મુલતવી રાખી, અને પાછળથી ઉતાવળ અને ગભરાટ કરવા લાગ્યો. કાગળો, મોપડીઓ, રંગની પેટી વગેરે સઘળું મારી ઓરડીમાં હજી રખડવું પડ્યું હતું. મારી પાસે જૂદી જૂદી બાબત લખવાની બાર નાની અને પરચૂરણ હકીકત લખવાની એક મોટી એમ તેર સ્મરણપોથીઓ હતી, તે પણ રીતસર તૈયાર કરી નહોતી. છેલ્લે દિવસે હું મારી પરચૂરણ સ્મરણપોથીમાં જૂદાં જૂદાં ખાનાં પાડી લાલ શાહીથી આંકવા મેળો. પણ શાહી પાણી જેવી હતી, કાગળ ધણા પાતળા હતા, અને પાનાં જલદી ફેરવવાં પડતાં હતાં, તેને કોરાં કરવાને શાહી ચૂસનારો કાગળ (મસીશાષક) છેક નકામા જેવો હતો. તેથી વારંવાર ધણા ડાઘા પડતા હતા. અધુરામાં પૂરું માંડે મન દરજીમાં હતું. કારણ કે તેને શીવવા આપેલો મારો ડગલો તે જલદી તૈયાર કરી આપશે નહિ એવો મને બય હતો. વળી વાયદા કરનાર મોઝો પણ મારાં ખૂટ જલદી નહિ આપે એવી ફિકર રહેતી હતી. એમની જંખનાને લીધે બારણું જરા ખખડે કે હું ઉઠી ઊભો થતો અને ડગલો આવ્યો કે ખૂટ એમ પૂછતો. એ પ્રમાણે ઉદ્બેશ કરવાની ગરબડમાં ત્રણવાર લાલ શાહી ઢોળી નાંખી, અને જે વખત કાળી શાહીનો ખડિયો ઊંધો વાળ્યો, તથા વખતે વખત એમને (દરજીને તથા મોઝોને) ધણીજ ગાળો ભાંડી. એલચીના ખટલાને જઈ મળવા સારૂ ડાગગાડીમાં બેશી પોર્ટ્સમાઉથ જવાનો મને હુકમ મળ્યો હતો. પણ હું તો ઉપર પ્રમાણે વિચારમાં અને આંકવામાં રોકાયો હતો તેથી ડાગગાડીનો વખત થયાની ક્ષમ મને ના રહી. એટલામાં ગાડીવાને હાક મારી કે અગિયાર વાગી ગયા અને ગાડી તમને મૂકીને ચાલી ગઈ. આ વખતે મારા ગરીબ બાપને ધણું ખોટું લાગ્યું, અને તે પોતાને તથા

મને ઠપકો દેતા દેતા ઓરડામાં આમ તેમ કરવા લાગ્યા. મેં તેમને કહ્યું કે એલચી સાહેબે મને કહ્યું હતું કે “ડાગગાડી પોર્ટસમાઉથ પહેંચથે તેજ દિવસે અમે ત્યાંથી ઉપડવાના નથી. કારણ કે ઘણાં કારણોને લીધે એક દિવસ ત્યાં અમારે રોકાવું પડશે.” વળી જે દિવસે એ પોર્ટસમાઉથ પહેંચથે તે દિવસે કદાપિ પવન સારો નહિ હોય, અને તેમના ખટલાનાં કેટલાંક માણસો મારા કરતાં પણ વધારે અનિયમિત હશે. આ દલીલોથી, અને સામાના મનમાં ડસાવવાના યુક્તિથી મેં મારા પિતાનો ભય દૂર કર્યો. અને અમે નિશ્ચય કર્યો કે આજ હવે જવાય તેમ નથી માટે “કાલ”જ નીકળવું.

— ❦ ❦ ❦ —

પ્રકરણ ૨ જું

કોઇપણ મોટી ખોડની અસમવડતા અતિશય પીડાકારક છે.

પોર્ટસમાઉથ બંદરની વીથીમાં આવતાં વારજ મને અખર મળી કે લાયન અને હડસન નામે વહાણો ચીનદેશ જનારા એલચી-ઓને લેખને થોડાજ કલાકપર ઉપડી ગયાં. આથી નાઉમેદ થઈ હું એક પણ શબ્દ ખોલી શક્યો નહિ. મને ગભરાટમાં પડેલો તથા હાલો બનેલો જોઇને વીથીનો એક દયાળુ ક્રિકર મારી પાસે આવ્યો, અને મારી સ્થિતિ વિષે પૂછપરછ કરવા મંડ્યો. મેં તેને સર્વ હકીકત કહી તે સાંભળીને તે ખાલ્યો કે, તમે ગભરાશો નહિ; જેકોલ નામની એક ખોટ સદરહુ એલચીનો કેટલોક સામાન લેખને થોડીવાર પછી અત્રેથી નિકળવાની છે; અને જે ગૃહસ્થ એની સાથે જનાર છે તે આ પાસેના મહેલ્લામાંની એક વીથીમાં જમીને દશ મિનિટ થયાંજ બંદર ઉપર ગયો છે; માટે તમે તાકીદે ત્યાં જઈ પહેંચથે તો એનો મેલાપ તમને થશે. આ ખુશ અખર સાંભળીને હું ઘણીજ ઉતાવળ થી બંદર ઉપર ગયો, પણ કમનસિબે તે ખોટ પણ ઉપડી ગઈ હતી. હું ગભરાટમાં પડ્યો કે હવે શું કરવું! પછી ત્યાં એક બીજી ખોટ તૈયાર હતી તેના માલિકને મેં માગ્યા પૈસા આપીને જેકોલ ભ-

મો કરી દેવાની સરતે હું તેમાં બેઠો. એ ખોટવાળાએ એવા સપાટાથી હંકારવા માંડ્યું કે એક ઠેકાણે નેકોલ લંગર નાંખવાની તૈયારીમાં હતી તે વખતે મને ત્યાં પહોંચાવ્યો. પછી હું નેકોલમાં બેઠો; અને જે ગભરાટથી હું બહારો બન્યો હતો તે ગભરાટ જરા શાન્ત પડ્યો તથા મારામાં બોલવાની શક્તિ આવી, કે તરતજ મેં મોટે સારે કહ્યું કે “જાણે હું ગઈ કાલનો આ ખોટપર હોઉં તેમ અત્રે સહીસલામત છું.” પછી મારી મૂર્ખાઈ વિષે મને વિચિત્ર વિચાર થયા લાગ્યા, અને તે વખતથી મેં નક્કી કર્યું કે “હવે કદી મોડા થવું નહિ.”

શાન્ત થયા પછી ન્યારે હું વિચાર કરવા લાગ્યો ત્યારે “લાયનમાં મારાથી જવાયું નહિ” તેને માટે મને દિલગીરી થઈ; કારણ કે મારો મિત્ર તથા રક્ષક એમાં હતા. વળી એલમીના જે વિદ્વાન અને ચતુર માણસો સાથે મારે ઓળખાણ થઈ હતી અને જેઓ મારાપર મમતા રાખતા હતા તે સર્વ પણ તેમાં હતા. તેમના સહવાસ અને વાતચિતથી આ લાંબી મુસાફરીમાં હું જે લાભ મેળવત તે સમજના મેં મારી બેફિકરાઈથી ખોવા. આગળ ચાલતાં એક નહેરમાં થઈને જતાં અમારી ખોટ લાયન તથા હડસનથી છેક છૂટી પડી ગઈ. આખરે સુમાત્રાના કિનારાપર એક વળીને કડકે જડેલું પાટીયું અમે (મેં અને મારા સાથીઓએ) જોયું. એ પાટીયું મારા મિત્રે ચોડ્યું હતું અને તેમાં લખ્યું હતું કે, ફલાણે દહાડે લાયન તથા હડસન આ કિનારે થઈને ગયાં હતાં. પાછળથી ન્યારે અમે એલમીના બેગા થાય ત્યારે મારા મિત્રે મને કહ્યું કે નહેરની પેલી બાજુના ઉપસાગરમાં લાગટ પાંચ દિવસ સૂધી અમે તમારી વાટ જોઈ હતી; પણ કોઈ આવ્યું નહિ ત્યારે પછી ત્યાંથી ઉપડી ગયા હતા અને સુમાત્રાને કિનારે જે પાટીયું ચોડ્યું હતું તે પણ મેંજ ચોડ્યું હતું; એવી મતલબથી કે તમે પણ તે રસ્તેથી તમારી ખોટ હંકારી આવીને અમને મળો.

આ લખિત પાટીયું જોઈ મારો આનંદ જાગૃત થયો. પવન પણ અનુકૂળ હોય એમ લાગ્યું. પણ અપશોચ! બન્કની સામુદ્રકની વટાવતાં અમારી ખોટને એવું તો નુકશાન લાગ્યું કે તેને સજ કરા-

વવાને અને નવો ખોરાક લેવાને અમારે અંદર તરફ પાછા ફરવાની જરૂર પડી. આથી પ્રથમના વહાણમાં જનારને અમે બધા સાથે-એ નસીબદાર ગણવા લાગ્યા; તેમાં વળી હું તો દિવસમાં વીશવાર એમ કહેતો હતો. તે સાથે હું એમ પણ બોલતો કે “જો હું વખત-સર સ્પીટહૅડ પહોંચ્યો હોત તો મારે પણ એજ (એલમીનાં) વહાણ-માં જવાનું હતું.” આ છેલ્લા બોલ મારા સોબતીએ સાંભળ્યા ત્યારે કેટલાકને મારી દયા આવી અને કેટલાકે મને ઠપકો દીધો; પણ ઘણાનો મત એવોજ થયો કે મારી ભૂલને માટે મને એવીજ શિક્ષા થવી જોઈએ. આખરે ઉત્તરદ્વીપમાં અમે એલમીનાં વહાણને મળ્યા. અમારા મિત્રોને અમને ફરીથી મળવાની બિલકુલ આશા નહોતી અને તેથી જોકેલ (અમારા મછવા)ની ખોટ પૂરી પાડવાને તેમણે બંતવિયામાંથી એક ફ્રેન્ચ વહાણ ખરીદ કીધું હતું. પછી તેમણે મને લાયનમાં પેસાડ્યો, અને તેથી સફરના પ્રથમ ભાગમાં જે વિદ્વાનોથી વિયોગ પડ્યો હતો તે વિદ્વાનો સાથે વાતચિત કરવાની તક મળી તેથી મને ઘણો સંતોષ થયો. જે જે સ્થળ એમણે જોયાં હતાં પણ મારાથી જોવાયાં નહોતાં તે વિષે જ્યારે એમણે મારી સાથે વાત કરી ત્યારે મારા મનમાં નવીજ દિલગીરી પેદા થઈ.

મારા મિત્રોએ મને કહ્યું કે “પાઈન એપલ્સ”* કરીને એક ફળ થાય છે તે તરવાર સાફ કરવાને ઘણું કામ આવે છે, અને અમે પણ અમારી તરવારો એનાથી સાફ કરી હતી. આ સાંભળીને મને ઘણી દિલગીરી ઉત્પન્ન થઈ; પણ થોડી જુસ્સા ઉત્પન્ન કરનારી આવી ઝાંઝો કરતાં, પ્રખ્યાત “યુપાસ્ટ્રી”† વિષે હું કાંઈ પણ જ્ઞાન મેળવી શક્યો નહિ એથી મને ઘણો શોક થયો, અને લાગ્યું કે જો હું બંતવિયામાં હોત તો ત્યાં બાગના માળી પાસેથી એને માટે ચોક-સ ખખર કાઢી શકત.

હું કબૂલ કરું છું કે મને આટલો પશ્ચાત્તાપ થયો તે મુખ્યત્વે કરીને કુદરતને વધારે ચઢવાને લીધે નહોતો, પણ મેં લખવા ધારેલા

*Pine-apples=અનનાસ. †Upas-tree એક જાતનું ઝેરી ઝાડ.

પુસ્તકમાં એ યુપાસ્ત્રીના વિષે હું ઘણું સાંઝે લખી શકત, એ વાત મને વારિધીએ યાદ આવતી હતી. પરંતુ હવે તો ચીનના વિશાળ દેશમાં જે જે ચીજ મળી આવે તે તે ચીજનું ખ્યાન કરી મારા પુસ્તકને રમુજી, સ્નાન, રસિક અને પ્રૌઢ બનાવવાનું ધારી મેં મારા મનને સંતોષ્યું. અફલવાનું આદમી સાધારણ કે નકામી વસ્તુ અગર બનાવને નવાં નવાં રૂપ આપી ઉમદા સાર બતાવે છે, તો પછી જે વિશાળ દેશના લોકોની રીતભાત અને નિયમ નીતિ વિગેરે દુનિઆની કોઈ પણ પ્રજા કરતાં જૂદાંજ છે તેનું ખ્યાન કરવામાં શી બાકી રાખે! આવી સ્થિતિમાં અફલવાનુંના લખાણમાંથી તત્વજ્ઞાની વિચારો, નીતિ નિયમ, પ્રકૃતિ, વિવેક અને માનસશાસ્ત્રની શોધો, તથા કાયદા અને રાજનીતિના લાભ મેળવવાને લોકો કેટલા ઉત્સુક થાય!

જેવા ગ્રંથની લોકો મારા તરફથી આશા રાખે તેવાજ ગ્રંથ હું તેઓની નજર આગળ મૂકીશ એમ ધારીને હું ખુશી થયો. મારા અમૂલ્ય અને અદ્વિતીય પુસ્તકને માટે મારા મિત્રો મને મુખારકબાદી આપશે એમ ધારી હું મગર થયો; અને મારા પિતા પોતાનું વર્તેલું બચિષ્ય સફળ થયું એમ ધારી તથા પોતાના પુત્રની (મારી) કીર્તિ સાંભળી ઘણા ખુશી થશે એમ વિચારીને હું ફૂલાયો. આવા આવા તર્ક વિતર્ક કરતાં ચીનનું મકાઉ બંદર આવી પહોંચ્યું અને અમે સધળા ત્યાં ઉતરી પડ્યા.

મુકામ કર્યા પછી પ્રસ્તાવનાનું ટાંચણ કરવાને અને પ્રકરણનાં મથાળાં ગોઠવવાને હું રાત્રે મોડો લખવા બેઠો; પણ થાકી ગયો હતો તેથી એ કામ પડતું મૂકી ઘસઘસાટ ઝંધી ગયો. ઝંધમાં મને સ્વપ્નનું આવ્યું કે જાણે હું ચીનનાશાહાનશાહેને “Chrononhotonthoeogus” (ક્રોનો-હોટોન્થોલોગોસ) નો ઉચ્ચાર કરતાં ઘિખવુંહું. પણ એટલામાં વહાણું વાતાં ઘંટનો અવાજ થયો તેથી હું જાગી ઉઠ્યો. એ ઘંટ વગાડવાનું કારણ એ હતું કે પેઠીન જનારા ઉતારેઓને લઈ જનાર વહાણુ ઉપડવાની તૈયારીમાં હતું. તેથી અપાઠાબંધ મારાં કપડાં સંભાળી લે ઇને ઘંટ વાગતો બંધ થયા પહેલાં હું વહાણમાં જઈ બેઠો. આ વખતની મારી ત્વરા (ચાલાકી) ને માટે હું ફૂલાવા લાગ્યો; પણ અ-

મેં વહાણમાંથી ઉતરને અંદરના પ્રદેશમાં છ ગાઉ પણ નહિ ગયા હોઈએ એટલામાં તો મારે મારી એ ત્વરને માટે પસ્તાવું પડ્યું. મને નના મુલકમાં પ્રવેશ કરતાં મારા મનપરે જોઈએ અસર થઈ તે સર્વ મારે નોંધી લેવી હતી. પણ અપશ્યાય ! સ્મરણપોથી અને પેન્સિલ લેવાને મેં મારા ગજવામાં હાથ ધાર્યો તે બૂંડા પડવાનજ; કારણ કે તે અને વાનાં મકાઉ અંદર પરની મારી પથારીમાં હું બૂલી આવ્યો હતો. ફક્ત એક સ્મરણપોથીજ ત્યાં બૂલી આવ્યો નહોતો પણ તે સાથે બીજી દસ બાર ચોળે રહી ગઈ હતી.

અગર ને કે સ્મરણપોથીની ખોટ બીજા માણસને ગમે તેટલી નકામી દેખાતી હશે પરંતુ મને તો તેથી અરેખરો ગેરફાયદો હતો. હવે કાગળ વેચાતા લેઈ બીજી સ્મરણપોથી બાંધવી જોઈએ. પણ આ કામ સહેલું હતું તેથી દરરોજ તે મુલતવીરાખીને ઉપયોગી ઠાંચણ કાગળની કર્યોપર લખવા લાગ્યો, અને કાલ સ્મરણપોથી બાંધી તેમાં એ ઠાંચણ ઉતારી લેઈ એમ ધારી તે કર્યોને રાખી મૂકતો.

એમ કરતાં અમે પેકીનમાં આવી પહોંચ્યા. અમારો ઉતારો ત્યાંના એક ભલકાદાર રાખ્યમહેલમાં હતો; પણ અહીં અમે એવા સખત ચોકીપહેરામાં હતા કે અમારાથી મહેલના વંડાની બહાર જવાતું નહિ. કોઈ એમ કહેશે કે આ જગોએ સ્મરણપોથી બાંધી કાગળની જૂદીજૂદી કર્યો પર કરેલું ઠાંચણ તેમાં ઉતારી લેવાને તમને પુષ્કળ વખત મળ્યો હશે; તો એ વાત હું કબૂલ કરું છું. આ સ્થળે મને પુષ્કળ વખત હતો અને એ કામ કરવાનો મેં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો; પણ બંદાના મુલતવી રાખવાનો પાર આવે ત્યારે કની ! હું એમ ધારતો હતો કે એ કામ માત્ર થોડા કલાકનું છે તેથી ગમે તે દિવસે કરી શકાશે. પછી તો ત્યાં સખત તાપ લાગવા માંડ્યો. ત્યાં રહ્યા પછીના પહેલા અઠવાડીઆમાં હું આખો દિવસ મારો કબજો અને પહેરણ કાઢી નાંખતો અને શરબત પીધા કરતો. વળી ચીનના પ્રતિનિધિઓની વિવેકભરી મુલાકાતોમાં અમારો ઘણો વખત જતો. તેઓ ચંત્રની માફક એવી ઝડપથી બોલચાલ કરતા કે અમારા દુભાષીઆને પણ તેમનાં વિવેકી વાક્યોનો અર્થ અમને સમજાવતાં મુશ્કેલી

પડતી, બારીકીથી જોતાં એ વાક્યો સાંભળવા લાયકજ નહોતાં. અમે તેમને પંખો નાંખતા, ચાહ પીતા, કૃળ તથા મોખા ખાતા અને સો-પારી ચાવતા જોયા. મારો વિચાર એમની એ ચેષ્ટાઓ નાંધી લેવા-નો થયો, પણ પછી એમ લાગ્યું કે યૂરોપથી આટલે વેગજે આવી એવી ચેષ્ટાઓ પર ટીકા કરવી એ બિલકુલ નકાર્યું છે; કારણકે એક સાધારણ ચિનાઈ વર્તમાનપત્ર પોતાની હંમેશની ઢબમાં એનો સારો ચિતાર આપી શકે. મેં એક બીજું અઠવાડીયું આ બર્થ ડિવેકમાં સાવધ રહેનારા અફસ વગરના માણસોની નિન્દા કરવામાં ગાળ્યું અને મારા પુસ્તકમાં એ બાબત એક છટાદાર પ્રકરણ લખવાની ટીપ કરી.

એક સવારમાં એવીજ ઢબજખના એક પ્રતિનિધિની મુલાકાત-થી અમે અજાયબ થયા. તેને પ્રતિનિધિના હોદ્દા પર અને ચિનાઈ પોશાક પહેરી ફ્રેન્ચ બાપામાં અમારી સાથે વાતો કરતો જોઈ અમને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેણે અમને કહ્યું કે, પ્રથમ હું ફ્રેન્ચ જોશ્યુઃ* હતો, અને પારિસના કેટલાએક પાદરીઓની સાથે અત્રે આવ્યો હતો. પણ અહીંના સત્તાવાળાઓએ અમારો મત ફેલાવવાની સખત મના કરી તેથી ઘણાખરા પાછા ગયા અને થોડાકે અત્રે રહી દેશ તેવા પેશ કર્યો. પછી અમારા સારા જ્ઞાનને લીધે રાજ્ય ત-રફથી અમને પ્રતિનિધિની જગાઓ મળી." આ પ્રતિનિધિની સાથે જે વાત થઈ તે રસિક અને જ્ઞાનદ હતી. તે યૂરોપની નવાજૂની સાંભળવાને ઉત્કંઠિત હતો અને અમે એની ખબર મેળવવાને આવુર હતા. મેં એની તરફ સારો પ્રેમ બતાવ્યો અને તેનો વિધા-સુ થવાને હું બાગ્યશાળી નીવડ્યો. તે વારંવાર મારી મુલાકાતે આવતો અને થોડાક કલાક મારી ઓરડીમાં મારી સાથે વાતચિત કરવા-માં ગાળતો.

અનુભવા માણસ સાથે ઘણો સહવાસ રાખનારના ઉપર એ-નના લોક વહેમે બરાય છે, પણ અમારી મુલાકાતને માટે તેણે એ-

*જેસુઆટ=ગમે તે પ્રકારે રોમન કથાઓલિક ધર્મ ફેલાવવા સાથે સ્થાપન થએલા પંથનો માણસ.

મને એવું સમજાવ્યું હતું કે, 'વિદ્યા સંબંધી બાત વિચાર કરવાને હું તેની પાસે જઈ છું,' તેથી કોઈને કાંઈ પણ વહેમ આવ્યો નહિ. તેમજ સરકારમાં એની પ્રમાણિકતા વિષે સારો અભિપ્રાય હતો. તે અને હું ચોપડીઓ વાંચી તથા વાતો કરી આનંદમાં કાળક્ષેપ કરતા. એણે કેટલીએક વાતો અને વર્ણનથી પેઢીનનિવાસીઓની રીતભાત તથા ધરસંસારી રિયતિ વિષે મને સારી બાતમી આપી. એવી બાતમી બીજા કોઈપણ પ્રકારે મને મળી શકત નહિ. એની વર્ણનશક્તિ ધણી અત્યવ્ય જોવી હતી, અને એની રીતભાત મને એથી તો નવાઈ જોવી લાગતી કે તેથી મને અત્યાનંદ થતો. મેં એને Chiasela Bruyere નું ઉપનામ આપ્યું, અને મેં રચવા ધારેલા પુસ્તકમાં એના વિષે સાંઝે વર્ણન કરી એની વક્તૃત્વ શક્તિની પુઠ્ઠળ પ્રશંસા કરવાનું નક્કી કર્યું. તેણે ચિનાઈ દાંબિક ગંભીરતાનો ત્યાગ કરી ક્રૈસ્તની ચપળતા અંગીકાર કરી. મારા વખાણથી તેની મગફરી તૂટ થઈ અમે એની અકલ વિષેનો મારો મત વધારવાને એણે બનતી કોશિશ કરી.

આખરે અમને હુકમ મળ્યો કે તાતારના જોહાન શહેરમાં જવાનો પાદશાહી પેગામ આવ્યો છે તે સ્વીકારવો. એ શહેરને 'અત્યંત શાન્તિનું સ્થાન તથા અસંખ્ય વૃક્ષોનો ખાગ' કહેતા હતા. આ નામ સાંભળીનેજ મેં વિચાર કર્યો કે એ જગા બુદ્ધિને પ્રદીપ્ત કરશે. મેં નિશ્ચય કર્યો કે મારા બવિખના પુસ્તકનું ઓછામાં ઓછું એક પ્રકરણ પણ એ ખુશનુમા જગાએ લખીશ. આવા વિચારથી હું તાતાર જવાને નીકળ્યો. મારા સન્મિત્ર પ્રતિનિધિએ અમારી સાથે આવવાની ઇચ્છા જણાવી. એને ત્યાં આવવાનું કારણ એ હતું કે ચીનનાં કેટલાંએક હસ્તલિખિત પુસ્તકો વિષે શહાનશાહેને અરજ કરાઈ હતી. આથી મને ધણી ખુશી થઈ. મારા મિત્ર વેન્ટેજે (પેલા પ્રતિનિધિનું એ નામ હતું) મુસાફરીની એવી તો સારી ગોઠવણ કરી હતી કે બનતા સૂધી આખી વાટ અમે સાથેજ રહ્યા. યુરોપના મુસાફરોને આ દેશમાં મારા જેટલું મુખ્ય નહિ મળ્યું હોય; કારણ કે લોકોની ધરસંસારી તથા રાજ્યદરબારી રીતભાતનું યથારિયત વર્ણન ખુશીથી કરી શકે એવો મારે મિત્ર હતો. કોઈપણ યાજ કે પુરુષનો

ઉપરચોટીઓ હેવાલ લખી પોતાની ચોકસી બતાવવા ખોટા દાખલા દર્શાવો આપનાર મુસાફરોની જે મશ્કરી યાવ છે તે મશ્કરીનો મને બધ નહોતો.

બ્યારે અમે જોડેલ જઈ પહોંચ્યા ત્યારે પાદશાહને મળવાની ગરબડે, લખવાના મેજની તંગાસે, અને કદાચ મારી “મુક્તવી રાખવાની કટેવે” મારા પુસ્તકનું પ્રથમ પ્રકરણ લખતાં, તથા મુસાફરી કરતી વખતે મારા મિત્ર જે ટીકા કરી હતી તે ઉતારી લેતાં મને અટકાવ્યો. એક દિવસે સવારમાં મેં મારી નોંધની તમામ ચીઝીઓ તથા કાગળીઆં ડગલાના મળવામાંથી કાઢ્યાં; તેનો ટગલો જોઈને હું તાજુબ થયો, અને બીજે દિવસે એ બધાને ગોડવી ગાંસડીમાં બાંધીશ એવા ઇરાદાથી, એક વાંસના કુંડીઆમાં ભર્યાં. પછી બીજે દિવસે તો આપણાથી તેમાંનું કાંઈ થયું નહિ, કારણ કે પેકીનથી આવેલાં એંગ્રેજી નજરાણાં વગેરે પેટીઓમાંથી કાઢવાનાં હતાં. વળી એને બીજે દિવસે પાદશાહની મુલાકાત કરવાની હતી, અને તેને બીજે દિવસે તો એક જૂઠું જામ કરવાનું મેં ધારી રાખ્યું હતું. ઈંગ્લાંડના રાજાને બેઠ આવવા સારી ચીનના શહાનશાહે અમારા એક ચીને એક પેટી આપીને કહ્યું કે સૌથી બારેમાં બારે બેઠ આજ હું તમારા રાજાને મોકલું છું. એ પેટીમાં શહાનશાહના વડિલેની નાના આકારની છબીઓ હતી, અને એમાંની દરેક છબીની નીચે છબીવાળા પુરૂષની આમત્યસગત તથા તેના કારકીર્દીમાં બનેલી જાણવા જોગ બીતાનું વર્ણન કવિતામાં લખેલું હતું. એ છબીઓ જોઈને મા રા મનમાં તુરંગ ઉઠ્યો કે ઈંગ્લાંડના રાજાઓની એવીજ છબીઓ ચીતરી શહાનશાહે બેઠ કરીએ તો તેથી તે ઘણાજ ખુશ ખુશ થઈ જશે. આ બાબત મેં મારા મિત્ર વેન્ટેનની સલાહ પૂછી ત્યારે તેણે મારા વિચારને ટેકો આપ્યો, અને કહ્યું કે એથી શહાનશાહ તમારા ઉપર ઘણા પ્રસન્ન થઈ સારી આબરૂ તથા ઉદાર બક્ષિસ આપશે, અને તેથી તમે ઘણા પ્રખ્યાત થશો. હું જે છબીઓ તૈયાર કરે તેના ઉપર ચીનાઈ વારનિશ કરી આપવાનું, તથા તૈયાર થયેથી તે શહાનશાહે બેઠ કરવાનું તેણે મને વચન આપ્યું. આખો શિયાળો

પેકીનમાં રહેવાનું થશે એમ ધારવામાં હતું; તેથી મેં વિચાર કર્યો કે તે વખતે એ છબીઓ તૈયાર કરવાની સારી અવકાશ મળશે. મારી ચીતરેલી છબીઓ બરાબર મળતી આવશે કે નહિ એ વિષે શંકા આ-
ણવાની કાંઈ જરૂર નહોતી; કારણ કે શહાનશાહ એવી બૂલો કાઢી શકે તેમ નહોતું. વળી સારા બાગ્યે હું લંડનથી નીકળ્યો તે વખતે ઇંગ્લાંડના સર્વ રાજાઓની ઇતિહાસ સહિતની છાપેલી છબીઓ સાથે લેતો આવ્યો હતો એટલે મારા કામમાં સુગમતા થાય તેમ હતું. પેર થી નીકળતી વખતે ઉતાવળથી સામાન બાંધવાની ગરબડમાં, સર-
ખા કદના પંચાંગને બદલે એ છબીઓનો ગડી વાળેલો કાગળ પેટી માં નાખી દીધો હતો. મારી બેફિકરાઈને લીધે મારા જ્ઞાતિમાર્ગમાં ધ-
ણા સારા બનાવ બન્યા છે; પરંતુ એજ બેફિકરાઈએ મારા સુખા-
ગ્યનો હનિશનો લાભ ચૂકાવ્યો છે.

આ વખતે મેં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે તાલેવંત થવાની આવી સા-
રી તક આજસુ થઈને હવે હું નહિ ગુમાવું. તરતજ હું તે કામ લેઈ
બેઠો અને એવી ત્વરા અને સહેલાઈથી મેં કવિતા કરી કે તેથી મારો
મિત્ર આશ્ચર્ય પામ્યો. અમે ઉતર્યા હતા તે મહેલના બહારના બા-
ગમાં એક ગેલેરી હતી, તેની એક બાજુએ એકાન્તસ્થળ હતું. ત્યાં
જઈને હું મારું કામ કરતો તેથી મહેલની અંદર થતી ગરબડની મને
હરકત પડતી નહોતી. એ ગેલેરીની પાસે અમારા તોપખાનાના માણ-
સો કવાયત કરતા તે શિવામનો બાકીનો બધો વખત ત્યાં શાન્તિ રહે-
તી. મોડી રાત સૂધી હું ત્યાં લખવાને બેસતો. એક સુંદર અજવાળી
રાત્રે ઈલીઝાબેથ રાણી વિષે કવિતાની થોડીક લીટીઓ ગોઠવતો ગોઠ-
વતો હું ગેલેરીમાં ફરવા લાગ્યો, અને છેલ્લી બે લીટીઓ મારી મરજી
પ્રમાણે બનાવી શક્યો નહિ, તેથી મહેલની વચ્ચેવચ્ચે એક કૃત્રિમ ખ-
ડક હતો તેના ઉપર હું બેઠો અને હાથપર માથુ મૂકીને gloryનો
અનુપ્રાસ મને તેવો જોઈતો શબ્દ ઓળી કાઢવાનો વિચાર કરતો ક-
રતો ધસધસાટ જાંબી ગયો. એવામાં એકદમ એક બચંકર મજાના થ-
ઈ તેથી હું જાગ્યો અને બેસુંદ્ર થઈ જઈ મેહાડે જમીનપર પડી ગયો.
જ્યારે હું શુદ્ધિમાં આવ્યો ત્યારે જોયું તો થોડાક યુરોપીઓ

અને કેટલાક ચીનાઓથી મહેલ બરાઈ ગયો હતો. એ સધળા ધુર-
તના ઉઠેલા હોય એમ લાગતું હતું; અને તેમની પાસે ફાનસો અને
મસાલો હતી. એ બધા માણસો ગબરાટ બર્ષા પૂછતા હતા કે 'શું થયું
શું થયું?' મેં જોયું તો ત્યાં જમીનપર લાકડાના થાંભલાના કડકા,
સાદડીઓ, અને અપરડો પડેલાં હતાં તમા ગેલરીના જે ભાગમાં હું
ફરતો હતો તે અને માફ એકાન્તસ્થળ નાથ પામ્યાં હતાં. વળી દારૂની
ગંધ પણ આવતી હતી. મને યાદ આવ્યું કે મારી બંદૂક બરવાને
દારૂની એક કોથળી એક સિપાઈ પાસેથી આજ સવારે મેં માગી
લીધી હતી, પણ તેનો ઉપયોગ કરવાનું મુલતવી રાખ્યું હતું; તેથી
આખો દિવસ તે મારા એકાન્તસ્થળના ટેબલ ઉપર ઉઘાડી પડી રહી
હતી અને તેના પાસે બંદૂક પણ મૂકેલી હતી. જ્યારે હું ગેલરીમાં
ફરવા ગયો ત્યારે ટેબલ ઉપરનો દીવા મેં બળતો રાખ્યો હતો, અને
હું ધારૂંધું કે એ દીવામાંથી બળતો મોગરો ખરીન પેલી થેલી ઉપર
પડ્યો હશે, તેથી તેમાંનો દારૂ સળગી ઊડ્યો અને નહિ ધારેલો અ-
કસ્માત બન્યો. આ બતાવથી મારી સાથેના એલચીના માણસોને
ગબરાટ ઉત્પન્ન થયો એટલુંજ નહિ, પણ એ શી રીતે બન્યું તે સ-
મજી ન શકે એવા પાસેના ચીનાઓ પણ ગબરાયા.

મારી સાથેના બધા માણસો મને કઠોર વચનો કહી કપકો દેવા
મંડ્યા, તેથી ગબરાટને લીધે મેં તૈયાર કરેલી ઇંગ્રાંડના સર્વ રાજ-
ઓની છાતીઓ અને કવિતા નાથ પામ્યાં તે સંભારવાનું પણ હું ભૂલી
ગયો. તેમાંનો કકડોએ બચ્યો નહોતો, તેથી એ કામ કરવામાં મેં
ગાળેલો વખત તથા લીધેલી મહેનત સર્વ પાણીમાં ગયાં. આ કરતાં
પણ વધારે દુઃખદાયક તો એ હતું કે મારો એક શબ્દ પણ કોઈ
સાંભળતું નહોતું. મારી બેફિકરાઈને લીધે બધા મારા ઉપર ગુસ્સે
થયા હતા, અને આ બતાવનું પરિણામ માફ થયે એમ ધારતા હતા.
તેમને એમ લાગ્યું કે નાખુશ થઈને જતા રહેલા ચીનાઓ સધળી
હકિકત થકેરના પ્રતિનિધિઓને જરૂર જાહેર કરશે, અને એ પ્રતિ-
નિધિઓ શહાનશાહેને જણાવશે.

આ બાબતમાં મેં મારા મિત્રની સલાહ પૂછી, ત્યારે તેણે અ-

મારો બધાં જોઈ કરવાને બદલે ઉલટો વધાર્યો. તેણે કહ્યું કે એ બાબત શહેરમાં રજનું ગજ થઈ બહુ વાતો ફેલાઈ છે, અને મીના-એ ને સ્વાભાવિક રીતે બીકણ અને પરદેશી તરફ વહેમ રાખનારા છે, તેઓ, આ કૃત્ય તેમને હેરાન કરવાને માટે નહોતું, પણ એ તો અકસ્માતજ બન્યું છે, એમ નહિ માને. એકાન્તસ્થળનો કોઈ ભાગ ઉડેલો તે વાગવાથી એક છોકરું ધાપલ થયું છે; અને બંદૂકના છેડાનો ભાગ ઊડી પાસેના મહેલમાં પડ્યો હશે તે કોઈએ ત્યાંથી લઈ જઈને પ્રતિનિધિને આપ્યો છે, તથા કહ્યું છે કે આ કામ ખોટા ધરાદાયીજ કરેલું છે. વળી તેણે કહ્યું કે લોકોને મહેડે કાંઈ ઢાંકણું દેવાય તેમ નથી, તેથી તેમના ધોંધાટને લીધે આ અકસ્માતનું પરિણામ બૂંડું થયે. આ વિચારને મજબૂતી આપે એવી એક ઢાની વાત તેણે મને કહી. તે એ કે થોડા દિવસપર બંદૂકો વિગેરે લડાઈનાં હથિઆરની ભેટ કોઈના તરફથી આવો હતી, તે તપાસતાં છરાના ગોળા ભરવાની પિતળની તોપ જોઈને શહાનશાહે કહ્યું કે,—અગર એ કે નાશ કરવાનાં આ અથિયાર બનાવવાની ચતૂરાઈ હું વખાણું છું; તોપણ ને એનો ઉપયોગ કરે છે તેમને મારે નિંદવા જોઈએ. પોતાના ધર્મનાં તત્વો સાથે લડાઈ સંબંધી સાહિત્યમાં આવેા સુધારો કરે છે તે સ્વીકારો શકાય નહિ.

મારી બેફિકરાઈથી થયેલા અકસ્માતની બાબતમાં ને સત્ય છે તે શહાનશાને જણાવવાનું, અને લોકોના ખોટા વહેમથી તથા પ્રતિનિધિઓએ ધારેલી ખોટી સૂચનાઓથી ને અસર થાય તે અટકાવવાનું મારા મિત્રે મને વચન આપ્યું. પણ મારે એમજ ધારવું જોઈએ કે તેના સર્વ પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયા; અથવા તો એને અમારા કામમાં વચ્ચે નહિ પડવાનો સખ હુકમ થયો હોય, કે અમારી સાથે દોસ્તી રાખવાથી બલિષ્ઠતા અપમાનમાં એને પણ ભાગ લેવો પડે એમ તેણે ધાર્યું હોય; ગમે તેમ હોય, પણ ઉપલી વાતચિત વખતે અમણા તે અમારી છેલ્લી મુલાકાત હતી; ત્યાર પછી તે મને મળ્યો નથી.

પ્રકરણ ૨ે જું.

“માણસ પોતાના સતત અપરાધને પોતાનું કુર્ભાગ્ય ધારેછે.”

થોડા દિવસમાં અમારા એલચીના કાફલાને પેકીન પાછા જવાનો હુકમ મળ્યો. ત્યાં અમારે રહેવાનો મહેલ શિયાળામાં નિમિષતા સરસામાનથી ભરપૂર હતો. પેકીન આવ્યા પછી એલચી સાહેબ પોતાના પાતાના માણસોની ગોઠવણ કરવામાં હતા, તેટલામાં ચહાનશાહ તરફથી એવો હુકમ મળ્યો કે “બનતી ઉતાવળથી તમારે ચીન દેશ છોડી જતા રહેવું.” અને તે પછીના સોમવારે બીજો હુકમ મળ્યો કે “આવતા બુધવારે તમારે પેકીન છોડી જવું.” આ તાબડોતોબ હુકમનાં જૂદાં જૂદાં કારણ ગણાતાં હતાં, અને તેમાં મારાથી થયેલો અકસ્માત પણ ગણાતો હતો. એવી નજીથી વાતનું પરિણામ આવું સજ્જ નિવડે, એ અગર જો કે ગમે તેટલું અશક્ય હતું તોપણ મારા સોગંતીઓ તો એજ કારણ ગણતા હતા, અને તેથી તેઓ સઘળા મારા તરફ ધિક્કારથી જોવા લાગ્યા.

આથી મારે ઘણુંજ ખમવું પડ્યું. હમેશાં મેં અનુભવ્યું છે કે, થઈ ગયેલી બેદરકારીનો પશ્ચાત્તાપ મારી મૂળ ખોડને ઝોલી કરવાને બદલે ઉલટી વધારે છે. થઈ ગયેલા અકસ્માતના શોકને લીધે પેકીનથી કન્તાન સૂધીની મારી આખી મુસાફરીમાં શું થયું અને શું જોયું તે અવલોકવાનું અગર નોંધી લેવાનું હું તદ્દન વીસરી ગયો. જ્યારે અમે કન્તાન આવી પહોંચ્યા ત્યારે ઇંગ્લાંડના મારા કેટલાએક મિત્રોના કામકાજમાં મારો વખત રોકાયો. આખો શિયાળો પેકીનમાં ગાળ્યો છે એમ ધારી મેં એ કામકાજ મુલતવી રાખ્યાં હતાં. મારી સઘળી ચીજો તૈયાર થઈ નહોતી તેટલામાં સર્વ જણ વહાણ પર ગયા, તેથી મારે કેટલીક ચીજો તથા રમકડાં ટોપલીમાં બાંધવાં પડ્યાં, થોડી ઘણી નોંધ લીધેલાં કાગળીઆં જોડાલમાં મેં જો કુંડીઆમાં નાખ્યાં હતાં તેને તેજ કુંડીઆમાં રહેવા દીધાં હતાં. હું એમ ધારતો હતો કે ઘેર પાછા વળતાં મુસાફરીમાં મને વખત મળશે ત્યારે તેઓને બરોબર ગોઠવીશ, અને સઘળી ચીજોને મારી મોટી સ્મરણપોથીમાં ઉતારી લેશ.

મુસાફરીની શરૂઆતમાં સમુદ્રની માંદગીને લીધે હું ઘણા હે-
રાન થયો. વચ્ચેમાં હું સારો થયો; પરંતુ તેવારે દરિયામાં કાંઈ પણ
તોફાન ન હોવાને લીધે હવા સ્વચ્છ અને સુખકારક હતી, તેથી હું
માંછલાં મારવામાં ગુંથાયો; અને એવાં એવાં ઘણાં નજીવાં કાર-
ણોને લીધે મુદાનું કામ મુજતવી રાખવું પડ્યું. વહાણની અંદર
પુષ્કળ ખાવાપીવાનું અને ગાવા બજાવવાનું સાજતું હતું, તથા એ-
કલીબધી બાર ગંજી રમવામાં રોકાવું પડતું કે મારા ધારેલા પુસ્તકની
ગોઠવણ કરવાને ઘણીવાર હું લેઈ બેઠો, પણ વિષયવાર પ્રકરણ પાડી
તેમનાં મથાળાં નફી કરવા સરખું પણ કરી ન શક્યો. ક્યારેક તો
કાગળીઆં બહારે કાઢી પાછાં મૂકવા કરતાં વધારે કંઈ હશે.

એક દિવસે જ્યારે આખી પાદશાહી કેબીન મારા સ્વાધીનમાં
હતી, ત્યારે મેં માઈ કામ શરૂ કર્યું, પણ તેટલામાં એક ખલાસી
મારી પાસે આવી કહેવા લાગ્યો કે તમે ચીનથી આણેલો કુંડીયો દ-
રિયામાં ઘસડાઈ ગયો. એ કુંડીઆમાં મારા મિત્રોએ મંગાવેલાં
કેટલાંએક રમકડાં તથા બીજી ચીજો હતી. તરજ હું કેબીન (વહા-
ણની ઓરડી) ની બારીએ જોવા ગયો તો રંગબેરંગી પેટીઓ, મારી
પિત્તાઈ બેન હુસનો પંખો, અને બીજા નાના પિત્તાઈ બાઈઓ
માટે આણેલી જૂદી જૂદી ચીજો એ સર્વ મારાથી ઘણે દૂર દરિયામાં
મેં તરતાં દિઠાં. મને પહેલેથીજ કહેવામાં આવ્યું હતું કે તમે બધ
બરેલેડકાણે કુંડીઓ મૂકો, તે દરિયામાં ઘસડાઈ જશે. તેથી કદાચ
મેં તેને કોઈ સારી જગોએ મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, પણ દુર્ભાગ્યે
તેમ કરવાનું મેં મુલતવી રાખ્યું હતું.

આ બનાવને લીધે માઈ મન એટલું બધું તો ખાટું થઈ ગયું
કે હું બિલકુલ સખી શક્યો નહિ. નફી હું કંઈકું કે જો આ હરકત
ન આવી પડી હોત તો ઘણી મુદતથી બારી રાખેલું કામ મેં આજ
પૂરું કર્યું હોત. મારા વિચાર અમલમાં લાવવાને બીજી ચીજો હરકતો
નડી તે બારીક રીતે વર્ણવવાને મારી મરજી નથી, અને ખરું પૂછો
તો હું તે કહી શકતોજ નથી. જ્યારે હું ઇંગ્લાંડ આવ્યો ત્યારે પણ તે
કાગળો એજ અવસ્થામાં હતા. ઘેર આવ્યા પછી બીજાજ દિવસે
આ કાગળોની ગોઠવણ કરવાનો મેં મનથી નિશ્ચય કર્યો હતો,

પણ મુખારકબાદી આપવાને આવતા મારા મિત્રોની મુલાકાતને લીધે પહેલા અડવાડીઆમાં મારે તે મુલતવી રાખવું પડ્યું. બીજા અડવાડીઆમાં મારે સખ્યાબંધ કામો કરવાનાં હતાં. ચીનથી તરતજ આવેલાની સાથે વાતચીત કરવાને ઉત્સુક થએલા મારા ભાગતા વળગતાઓ મને ચાહ પીવાને અને જમવાને આમંત્રણ કરવા લાગ્યા. આ માયાળુ આમંત્રણોની ના પાડીને એક ભાડુતી ગ્રંથકા-રની માફક ઘરમાં એકલા ગોંધાઈ રહેવું એ મારાથી અને તેમ નહોતું. મારા પિતા હમેશાં મને પહેલો ફરમો લખવાને માટે તાકીદ કરતા, કારણ કે તેમને માલુમ પડ્યું હતું કે એલચીના કાફલા સાથે ગએલા માણસોમાંથી એક જણે તેમની મુસાફરીનો હેવાલ બહાર પાડવાનો ઇરાદો કર્યો હતો. વળી તે (મારા પિતા) બુકસેલર હતા અને તેમને ગ્રંથકારો સાથે સાસે પરિચય હતો તેથી પરિણામ શું થશે તે તેમણે વર્ણવ્યું હતું. અમે સર્વ ઘેર આવ્યા પછી એક પખવાડીઆમાં વર્તમાનપત્રોમાં નીચેની જાહેર ખબર છપાઈ-“ચીનના શહેનશાહેને ત્યાં ગયેલા અંગ્રેજી એલચીનું વર્ણન થોડા દિવસમાં છપાઈ બહાર પડશે. એમાં એલચીયાતના જૂદા જૂદા ફેરફારનું, તથા ચીનાઓના દશા-આલ અને રીતભાતનું વ્યાન કરવામાં આવશે. તેમજ તે દેશનું અને તેનાં શહેર અને ગામડાં લગેરેનું વર્ણન પણ દાખલ કરવામાં આવશે.”

આ જાહેર ખબર વાંચીને મારા પિતા જેટલા ફિક્કા પડ્યા, અને જેટલા ગુસ્સે યથા તેટલા કોઈ દિવસ થયેલા મેં જોયા નહોતા. નાસ્તો કરતી વખતે હું તેમની સામો બેઠો હતો ત્યારે તેમણે નીચે પ્રમાણે મને કહ્યું:—

“એસિલ, પરિણામ શું થશે તે મેં તને પહેલથીજ કહ્યું હતું પણ તો માફ બોલવું ધ્યાનમાંજ ન લીધું! આજ પ્રમાણે તો મારી અસાર સૂધી ચાકરી કરીછે, અને એવીજ રીતે તારી આખી જીંદગીમાં કામ કરવાનું ‘કાલ સુધી મુલતવી રાખ્યા કરીશ’. ખરેખર, તારે પ્રખ્યાત થવાના ચાર પાંચ પ્રસંગ આવી ગયા, પણ આજ પ્રમાણે દરેક તક તો ખોઈછે. મેં તારે માટે જે મહેનત લીધીછે, અમર તું જે કાંઈ

તારે વાસ્તે કરી શકે, તેનું સાર્યક શું ? તારી તીવ્રબુદ્ધિ અને કેલવણી કોઈ પણ પ્રકારે કામનાં નથી. જ્ઞેને, તારી સાથે ઇંટનમાં બહેલો જ્ઞેન્સન કેવા પ્રખ્યાત થયોછે ! સજ્જ મહેનતથી પોતાના ધંધામાં દૃઢતાથી મંડી રહેવાને બીધે તે દીપતો જાયછે. જીવી રીતે એણે કવિતા ઉતારવામાં તને ગોથું ખવરાવી દીધું હતું, તેવીજ રીતે દરેક ખાખતમાં તે તને હઠાવી દેશે.”

મેં કહ્યું. “અરૂં પૂછો તો ફક્ત નકલે નકલ ઉતારવામાંજ એ ફાવ્યો હતો. દરેક જણે કહ્યું હતું કે મારી કવિતા તેના કરતાં ઘણે દરજ્જે સારી હતી, પણ કમનશીબે મેં તે વખતસર તૈયાર કરી નહોતી.” મારા પિતાએ કહ્યું “હું પણ તેનેજ મોટો ફરિયાદ કરું છું તો. મને ખાતરી હતી કે તું એવા જવાબ દેશ.” મેં કહ્યું “આ જાહેર ખર્ચમાં જે મુસાફરી બહાર પાડવાનું જણાવ્યું છે તેના કરતાં હું ઘણીજ સારી લખીશ; કારણ કે સાધનો મેળવવાની મને પુષ્કળ તક મળી હતી. હું ખાત્રીથી કહું છું કે જે સાધન મેં મેળવ્યાં છે તે સાધન આ જાહેર ખર્ચ કાઢનારે નહિ મેળવ્યાં હોય. મારી બુદ્ધિ વિષે કોઈ ન ખાત્રીમાં એટલુંજ કહું છું કે, આનની સર્વ હકીકત મને મારા મિત્ર વેન્ટેજ તરફથી વળીછે.” મારા પિતાએ તાણીને કહ્યું કે “તારા મિત્ર, હકીકત, બુદ્ધિ અને સાધનો, એ શું દેવતા મૂકવાનાં છે ? તારૂં પુસ્તક બહાર પડ્યું નથી, અને કોઈ દિવસ તે પૂરું થવાનુંએ નથી; અને કદાપિ યશ તો તે એટલું મોટું યશ કે તેને પિ-ટ્ટેષણ સમજીને કોઈ વાંચશે પણ નહિ. પછી તું તારાં બધાં સાધનો દેવતામાં નાંખજે. પ્રખ્યાત થવાને અને એકદમ મોટો ગ્રંથકાર થઈ પડવાને આ સારો સમય છે. આ સમય જો તું ચૂક્યો તો તે વિષે હું તને કદી માફ કરવાનો નથી.”

મેં મારા પિતાને વચન આપ્યું કે “હું મારૂં પુસ્તક કાલે શરૂ કરીશ.” વળી એમને શાન્ત પાડવાને કહ્યું કે “ઉતાવળથી બહાર પાડેલું પુસ્તક નમાણુ હશે અને તે લોકોની જાણમાં તૂટ કરવાને બદલે ઉલટી વધારશે. પણ મારૂં પુસ્તક પાછળથી ઘણાં બદલાયાં બહાર પડશે; તેથી દરેક વિદ્વાન અને રસિક માણસો તેની માગણી

કરશે." આ આશાઓથી શાન્ત થઈને મારા પિતાએ પોતાની ખુશી બતાવી, અને માંડે પુરતક હું બોલેજ દહાડે શરૂ કરીશ એવો મારા પર વિશ્વાસ રાખ્યો. હું ઘણા ચિન્તાતુર હતો. મારાં સાધનો તૈયાર કરવાને મેં મારી કેનવાસના કોથળી લઈ તેની અંદર જોયું. પરંતુ અપશોચ ! તેમાંના સઘળા કાગળો ધૂળધાણી થઈ ગયા હતા. મુસાફરી વખતે મેં માલુમ રીતે દરિઆનું પાણી તેમાં બરાઈ ગયું હશે, તેથી ઘણાખરા અમૂલ્ય કાગળોમાંથી એક અક્ષર પણ વંચાય તેમ નહોતું. પેન્સિલથી લખેલા શબ્દો તો તદન ભુંસાઈ ગયા હતા; કરો-ચલીએ પડી ગએલા કાગળો મેં બરાબર કાળજીથી ઉકેલી જોયા, પણ તેમાંનો એકે શબ્દ વંચાતો નહોતો. જે શાહીથી લખેલા હતા તે પણ હું ઘણીજ મુશ્કેલીથી બાગ્યા તુઝ્યા વાંચી શક્યો. કારણકે તે પણ ઘણા ચેરાઈ ગયા હતા. વળી માથાકુટ કરીને કોઈ કોઈ શબ્દ બંધ ખેસાડું ત્યારે તેના અર્થને માટે પંચાત પડતી. કારણ કે મેં મારી યાદદાસ્ત ઉપર એટલો બધો બરાંસો રાખ્યો હતો કે મારી નાંધ પૂર્ણ રીતે લખી લીધી નહોતી. જે વિચારો માટે હું એમ ધારતો હતો કે તે મારા મનમાંથી કોઈ દિવસ ખસશે નહિ, તેજ વિચારો હું તદન ભૂલી ગયો, અને માંડે પોતાનું કરેલું ઠાંચણ હું સમજી શક્યો નહિ. અત્યારે મને યાદ છે કે મેં નાચેના શબ્દો સમજવાને બરોબર એ કલાક ગાળ્યા હતા. "હોય—અહા હોય,—હોય—હોય—હોય—હોય—હોય—હોય." આખરે મને સાંભરી આવ્યું કે ચીનના ખારવાએ વહાણને ખેંચતી વખતે આ શબ્દો બોલી ખૂમ મારેછે. પરંતુ આવું યાદ રાખવા લાયક નહોતું તેને માટે આટલો બધો વખત ગાળ્યો તેથી હું ખૂબ ચીડાયો. બીજે દિવસે આ નીચેની નોટ વાંચીને હું બહુજ તાજુખ થયો. "ચી:દો; ૩૦ ડુ. ઊં.—૨૪ ડુ. પો.—૧૨૦૦ મા. લાં. પ્રતિનિધિ—ચી. દંતકથા—૨૦૦૦—૧૪૪ વિ. પે." પોણા કલાક સૂધી ગડમથલ કરી ત્યારે તેનો ખુલાસો મને નીચે પ્રમાણે માલમ પડ્યો. "ચીનની દીવાલ ૩૦ ડુટ ઊંચી, ૨૪ ડુટ પહોળી, ૧૨૦૦ માઇલ લાંબી, અને એક પ્રતિનિધિએ કહ્યું કે ચીનાઈ દંતકથા પ્રમાણે ૨૦૦૦ વર્ષપર એટલે વિક્રમ સંવત પહેલાં ૧૪૪ વર્ષ બંધાઈ હતી."

એક બીજી અખરખીપર નીચેના શબ્દો હતા. “ઉવીચુ-કેન-ચોન—ક્યુએચુકાઉક-ગચમ્કા—કેમેછોહલેન્ગ-ક્યેનશેન્ગલીન—કેલેધે વગેરે. આ સર્વ જે ગામડાં અને શહેરમાં થઇને અમે ગયા હતા તેનાં અગર જે જગો ભેઈ હતી તેનાં નામ હતાં. પણ તેમને જૂદાં જૂદાં શી રીતે ઓળખવાં તેની આપણને અખરજ નહોતી! કારણ કે તે વિષેની સઘળી અખર મારા મગજમાંથી ઊડી ગઈ હતી અને તે વિષે વધારે અખરના કાગળો કાંઈ નીકળે તેમ નહોતું.

કેન્દ્ર પ્રતિનિધિએ (વેટેજે) જે નોંધ કરાવરાવી હતી તે નાં-ધમાંથી કાંઈપણ તારણ કાઢવાની સઘળી આશા થોડાધણા દિવસ સૂધી અર્થ મહેનત કરીને છોડી દેવી પડી. જેને માટે મેં મારી સ્મરણ શક્તિ પર આટલો બધો બરાંસા રાખ્યો હતો તે કોઈ કોઈ જુજ બાબતમાં યાદ નહિ આવવાથી સઘળું નકામું થઈ પડ્યું. મારા પુસ્તકનાં સાધનો ધણાંજ થોડાં થઈ ગયાં. તોપણ મારા લખાણની પદ્ધતિ, અને મારા પુસ્તકમાં જે નીતિના અને રાજ્ય દર-ખારી વિષયો નાખવાનો મેં ડરાવ કર્યો હતો તે વિષયો, મારા વર્ણનનાં સાધનોની ગરજ સારથે એમ ધારીને મેં મન વાળ્યું. હવે બીજી ત્રીજી બાંજગડો છોડી દેઈ લખવામાંજ ચિત્ત પરોવવું, એવા ઠરા-દાથી મેં લન્ડન છોડવાનું નક્કી કર્યું; કારણ કે લન્ડનમાં મારે આ-ળસુ થવાનો ધણો સંભવ હતો. આમ નિશ્ચય કરીને ઇંગ્લાંડના એક એકાન્ત વાસમાં રહેતા મારા “લોવે” નામના કાકા પાસે જવાને હું નિકળ્યો. એ ખેતીનું કામ કરતા હતા, અને સાદા, વિચારવંત તથા માયાળુ માણસ હતા. વારંવાર એ મને મળવાને માટે બોલાવતા હતા, તેથી મેં ધાર્યું કે નિઃશંક હું તેમને મનગમતો થઈ પડીશ. મારા નિકળવાના એક અઠવાડિયા પહેલાં એક કાગળ લખીને મારે એમને જણાવવું હતું કે હું આવતે અઠવાડિયે તમારી પાસે આવીશ. પણ તેમ કરવાનું મેં મુક્તવી રાખ્યું, અને આખરે ધાર્યું કે હવે કાગળ લખવો એ નકામું છે, કારણ કે હું અને કાગળ બંને સાથેજ પહોંચીશું.

મારા કાકાને કાગળ લખવાનું વીસરી જવાથી મારે તરતજ ખસ્તાવું પડ્યું. કારણ કે જ્યારે હું તેમને ત્યાં ગયો ત્યારે જેમ મેં

ધારું હતું તમ ખુશી થવાન બદલે આપ્યું હર ગભરાટમાં પડ્યું. એમ જાન્યું કે તે વખતે તેમને ઘેર પરીણા આવેલા હતા, અને રાતનો વખત હતો તેથી સંઘળાં ગોદડાં તેમની પથારીમાં રોકાયાં હતાં. જ્યારે હું મારા જોડા કાઢતો હતો ત્યારે મને જોઈને, દુઃખ અને ક-પકારથી નિમિત્ત આવ્યા મારી કાકી બાલ્યાં કે “આબો તો ખરો, પણ હવે બીજાં ગોદડાં માટે કેમ કરીશું? પહેલેથી એક કાગળનો કટકોએ લખ્યા વગર અહીં આવવાને એનો પગ કેમ ઉપડ્યો હશે? ખરેખર એ અત્રેથી હજાર ગાઉ વેગળો હત તો હું ખુશી થાત.” આ શબ્દ-ખાણ મારા હૃદયમાં લાગવાથી હું ઘણો દિલગીર થયો. મારા કાકાએ મારી સલામ સ્વીકારી અને રીતસર મારો સત્કાર કર્યો. પણ તેમના ઝેરા ઉપરથી મેં તરતજ જાણ્યું કે એ મારા આવવાથી બિલકુલ ખુશી નહોતા. પરંતુ તે શુદ્ધ મનના માણસ હતા, તેથી તરતજ તેમણે મને કહ્યું કે “અગર જો કે દુનિઆમાં તું કેમ ચાલે છે તથા વખતોવખત તું શું કરે છે તે મને લખી જણાવવાને તેં ઇનતની સ્કુલમાં જતો વખતે વચન આપ્યું હતું, છતાં તે વખતથી તે અત્યાર સૂધીમાં તેં મને બિલકુલ પત્ર લખ્યો નથી, તેથી મને ધાણુંજ ખોટું લાગ્યું છે.” મારો બચાવ કરવાને કાંઈ પણ સાધન નહોતું, તો પણ મેં જ્ઞાનું કાઢ્યું કે “હમેશ મેં મુલતવી રાખ્યા કીધું તેથી વર્ષનાં વર્ષ વીતી ગયાં, અને આખરે મને કાગળ લખતાં શરમ આવી. ખરું કારણ તો આજ છે, કાંઈ પ્રીતિના અભાવને લીધે હું નહોતો લખતો એમ નહિ.”

જ્યારે હું બાહરો હતો ત્યારે મારા કાકા બેઠા બેઠા બીડી પીતા હતા. ગોઠવી ગોઠવીને જે કહેવાનું હતું તે કહી રહ્યા પછી હું ચૂપ રહ્યો; કારણ કે પાસે બેઠલાં માણસોના ઝેરાપરથી જણાતું હતું કે મારા બાલવાથી તેઓનાપર કાંઈ પણ અસર થઈ નથી. મારી કાકીએ ડોકું જાંચું કરીને કહ્યું કે “જો કાકો કાગળ લખવાને માટે હમેશ કહ્યા કરતો હતો અને જે હમેશ મિત્ર તરીકેજ વર્તતો હતો, તેનાપર એમિલ સરખા વિદ્વાને કાગળ લખવાની તસ્દી પણ ના લીધી, એ જોઈ હું આશ્ચર્ય પામું છું.”

મારા કાકાએ કહ્યું કે “એ વિષે કાંઈ જાલશાજ નહિ, વારેધ-
ડીએ એ વાત સંભારવી મને પસંદ નથી. હું એ છોકરાને મહાતોહ-
તો અને જે કાંઈ હું એને માટે કરી શકું તે મેં કર્યું છે. જ્યાં સૂધી
હું જીવતો રહીશ ત્યાં સૂધી કોઈ પણ દિવસે હવે એને મારાપર કાગ-
ળ લખવાને કહીશ નહિ. કારણ કે હવે મને જણાયું કે એ મારે માટે
બિલકુલ દરકાર રાખતો નથી; તેમ મારે પણ એની કાંઈ દરકાર નથી.
ધ્યુસી (એ મારા કાકાની છોકરી હતી) તારું માથું ઊંચું કર; જાણે
મરવા પડી હોય એમ કરીશ નહિ.”

ત્યાં જોડલાં હાજર હતાં તેમાંથી કુત્ત ધ્યુસીનેજ મારી દયા
આવતી હતી. જ્યારે એના બાપના ઉપર પ્રમાણે કહેવાપરથી મેં
એના સામું જોયું ત્યારે તે મને સૌન્દર્યથી બરપૂર માલમ પડી. હું
હમેશાં એને સારી છોકરી ધારતો હતો; પરંતુ આજસૂધી મને સ્વપ્નું
પણ નહોતું આપ્યું કે તે આટલી ખૂબસુરત હશે. મારા કાકાને મેં
અપમાન આપ્યું તેથી હું ઘણાજ દિલગીર થયો. મને માલુમ પડ્યું
કે તે ખરેખર નાખુશજ હતા અને મારા તરફની પ્રીતિ કરતાં તેમ-
ના સ્વાભિમાને તેમના મનપર વધારે અમલ કર્યો હતો. તેમણે કહ્યું
કે “મિત્ર મેળવવા કરતાં મિત્ર ખોવા એ વધારે સહેલું છે. યાદરા-
ખજે કે કુત્ત એક કાગળ લખવાને માટે મિત્ર ખોવા એ ખરેખરી
મૂર્ખાઈ છે. હું આજ કાલ કરતાં સાત વર્ષથી કાગળ માટે પળથી
કરંધું પણ તે બધું પાણીમાં ગયું. ચીન ગયો તે પહેલાં કટકો કાગળ
પણ તે મને ના લખ્યો; અને જો તારી કાકી દૈવયોગથી લગ્નમાં તને
ના મળી હોત તો હું એ વાત જાણત પણ નહિ. એણે તને છોકરાં
માટે રમકડાં લાવવાને કહ્યું હતું તે પણ ઘણા દિવસ થઈ ગયાથી
તું ભૂલી ગયો. વળી જ્યારે તું પાછો આવ્યો ત્યારે પણ કાંઈ લખ્યું
નહિ.” એટલામાં મારી કાકી વચ્ચે બોલી ઉઠ્યાં કે “અરે આજ
રાત્રે અહિં આવવાની ચેતવણી આપવાને એક કડકો કાગળ પણ
એણે નાજ લખ્યો ને! એણે તો જાણ્યું હશે કે ત્યાં બધી સામગ્રી તૈ-
યારજ હશે.” મારા કાકાએ કહ્યું કે “તે વિષે પૂછો તો આપણે ત્યાં
કાંઈ ચીનની રકાબીઓ મળવાની નથી. અહિં તો અનાજનો સૂકો

રોટલો મળશે. એ રોટલો મારા મનથી તો પરદેશી સર્વ મિષ્ટાન્નાક-
ને આંટે તેવા છે, અને તે તેની આમળ હાજર છે, તેમાંથી એની
મરજ પડે તેટલો ખાય. એક એમળખીતા તરીકે હું એને અત્રે જો-
વાને ઘણા ખુશી થઈશ, પણ એક વહાલા તરીકે નહિ. હશે, એવા
ત હવે સંભારણ નહિ, કારણ કે થયું તે ના થયું થવાનું નથી,
અને ગમે વખત પાછો આવવાનો નથી. દેવતાપર પાણી છાંટે એ-
ટલે તે એલાશે. એટલામાંજ સમજી લેવું. લ્યુસી, મારી કાનટોપી
લાવ.” મને સાંભરે છે કે ઉપલી વાતચીત થયા પછી લ્યુસીએ એકવાર
નિસાસો નાખ્યો, અને મેં પણ ઘણીવાર એમ કીધું. મને એવી આ-
શા હતી કે આજની રાત વિમાન બીધા પછી તેમનું (મારા કાકાનું)
મન મારા તરફ સાઈ થશે. સવારમાં હું ઉઠ્યો કે તરતજ રાત્રે જે
છોકરાં જઈ ગયાં હતાં તે મને ચિંટલાઈ વળ્યાં. એકે કહ્યું “એસિલ-
બાઈ, ચીનથી મારે માટે ટમ્બલર (ખાલો) લાવવાને તમે વચન આ-
પ્યું હતું તે લાભ્યા કે.” બીજાએ પૂછ્યું કે “બાઈ, મારી હોડી ક્યાં
છે?” ત્રીજાએ કહ્યું “મારી મંગાવેલી પેટી લાવોને!” મારી કાકીએ
પૂછ્યું કે “લ્યુસીએ તમને પંખો લાવવાને માટે કહ્યું હતું તે લાભ્યાછો કે?”

એ બધાં બાકી રહ્યાં એટલે મારા કાકાએ કહ્યું કે “હું ખાતી-
થી કહું છું કે જોણે સાત વર્ષ સૂધી કાગળ સરખોએ ના લખ્યો તે પ-
રદેશથી મંગાવેલી એવી ચીજો વિષે કાંઈ મનમાં પણ નહિ લાભ્યો
હોય.” આ પ્રમાણે થવાથી જો કે હું શરમાઈ અને ચીડાઈ ગયો,
તોપણ મેં હિંમત આણીને કહ્યું કે “મારા મિત્રોના કોઈપણ ચીજ
લાવવાને હું ભૂલી ગયો નહોતો; પણ કમનશીએ જે ટોપલીની અંદર
તે સમજી મૂકી હતી તે ટોપલી દરિઆમાં ધસડાઈ ગઈ.” મારા કા-
કાએ કહ્યું કે “છિહા!” મારી કાકી બોલ્યાં કે “તેમને ટોપલીમાં કેમ
ખાંધી! તમારાં લૂગડાંની પેટીમાં મૂકી હોત તો તે સહીસલામત આ-
વી શકત.”

આખરે મારે કબૂલ કરવું પડ્યું કે “અને પેકિત છોડ્યું ત્યાં
સૂધી તે ચીજો લેવાનું મેં મુક્તતરી રાખ્યું હતું, તેથી કન્તાનમાંથી
તે સમજી બીધી, અને તે પહેલાં પેટીઓ તો વહાણપર ચડાવી

દીધી હતી.” મુલતવી રાખવાના કુષ્ટ કુર્મુણ! આ વખતે મારે કેટલું ખમયું પડ્યું!! હ્યુસી મારે માટે ખાનાં કાઢવા મંડી, અને તેથી મારે વધારે શરમાવાનું થયું. તેણે પોતાનાં માખાપને કહ્યું કે “મારા પંખા માટે કહેતાં હો, તો તે તદન નકામોજ થઈ પડત. કારણ કે તે એકાદ અડવાડીયું મારી પાસે રહેત એટલે ભાંગી જત, તેથી ખેસિલ ના લાખા તેમાંજ હું ખુશીધું.” છોકરાંઓ તેઓની આજ્ઞા પોવાઈ તેથી ખૂમરાણ કરવા મંડ્યાં; પણ હ્યુસીએ યુક્તિથી તેઓને શાંત કર્યાં, અને તેમને મારી સાથે સારી માયામાં નાખ્યાં. પરંતુ મારા કાકાનો મારા વિષે સારો વિચાર કરાવવો એ તદન અશક્ય હતું. તે હ્યુસીને એટલુંજ કહેતો કે “એના વિષેના સારા વિચારે મારા મનમાંથી જતા રહ્યા. એ કોઈ દિવસ કાંઈ સાઈં કામ કરવાનોજ નથી. જે કામ કરવું જોઈયે તે નાનપણથીજ એણે મુલતવી રાખ્યા કીધું છે. એ કાંઈ પણ સાઈં કામ નહિ કરી શકે, તેમ કાંઈ સારી પદ્ધિએ પણ અડશે નહિ.” મારી કાકી મારાપર મમતા રાખતી નહોતી, કારણ કે તેને માલૂમ પડ્યું હતું કે હ્યુસી મને રહાતી હતી; અને “પોતે જે ધંધાને માટે કેલવાએલા હતો તે ધંધો છોડી દીધો તેવા આદમીને મારી છોકરી ન પરણે” એમ તે ઇચ્છતી હતી. મારી તીવ્રવૃદ્ધિ અને મારા વિદ્યા સંબંધી ગુણો મારા કાકા કાકીને મન નકામાં હતાં. કારણ કે એક, સારો એકુત હતો, અને બીજી સારી રીતે ઘર ચલાવી શકે તેવી સ્ત્રી હતી. અન્યકાર થઈને મેં શું પેદા કર્યું? એમ તેઓ મને પૂછતાં; અને જ્યારે મારે “કાંઈ નહિ” એમ કહેલું પડતું ત્યારે તેઓ મશ્કરીમાં હસતાં. આથી માઈં સ્વાભિમાન સતેજ થયું. મેં કહ્યું કે થોડા દિવસમાં હું મારી આનની મુસાફરીનું પુસ્તક બહાર પાડનાર છું, તેમાંથી મને ઓછામાં ઓછા ૬૦૦૦ રૂપિયા મળશે. આ સાંભળીને મારી કાકી મારા તરફ આશ્ચર્યથી જોવા મંડ્યાં. મેં કહ્યું તે ખરુંજ છે. એ વાત તેમના મનમાં ડસાવવાને બળી હું બોલ્યો કે “મારી સાથે મુસાફરી કરનારામાંથી એક જણે એવું પુસ્તક છપાવ્યું છે તેને ૧૦૦૦૦ રૂપિયા મળ્યા, અને એના કરતાં માઈં પુસ્તક ઘણુંજ ઉત્તમ થશે. મારી કાકીએ કહ્યું કે “જ્યારે

તને પૈસા મળે ત્યારે તે અમને બતાવજે એટલે અમે તને ખરો માનીશું, અને ત્યાર પછીજ લ્યુસી માટે કાંઈ પણ વિચાર તારે કરવા." મારા કાકાએ કહ્યું કે "કદી એ સારો થવાનો નથી અને લ્યુસી એને મળનાર પણ નથી."

જે વખત મારે માંડે પુસ્તક લખવામાં ગાળવો નિમિષ. તે વખત મેં મારા કાકાની મહેરબાની મેળવવાના ફોકટ પ્રયત્નમાં ગાળ્યો. વિપરીત બુદ્ધિથી યુક્ત થએલા પ્યારે માંડે મન રોક્યું. મોહપાશમાં પડેલો મનુષ્ય ગ્રંથ શું લખી શકે? હું હંમેશ કરતાં વધારે આગમુ બન્યો, કારણ કે કોઈ પણ જાતનો અમ મારા કાકાના વિચાર ફરવી શકશે નહિ એમ મેં ધાર્યું, અને એમની મહેરબાની શિવાય લ્યુસીને પરણવાની આશા રાખું એ ધુમાડીના બાચકા ભરવા જેવું હતું.

ન્યારે હું મારા કાકાને ત્યાં હતો ત્યારે મારા પિતા મારા ઉપર ઘણા કાગળ લખતા, અને તેમાં પૂછતા કે "તેં કેટલું તૈયાર કર્યું છે?" તેમજ ઘણી જલદીથી તૈયાર કરવાનું કહેતા, કારણ કે એક બીજો પ્રખ્યાત માણસ ચીનની મુસાફરી બહાર પડવાનો ઇરાદો રાખતો હતો, અને તેમ થાય તો મારા ગ્રંથનો કોઈ ભાવ પણ ન પૂછે. પરંતુ મારી મૂર્ખાઈ માટે હું કાંઈ પણ કરી શકું તેમ નહોતું. જેઓ કુટેવમાં ઘસડાયા જાય છે તેઓ કુટેવનું પ્રાપ્ત્ય કેટલું છે તે જાણતા નથી. મેં માંડે પુસ્તક તૈયાર કરવાનું હંમેશ મુક્તતવી રાખ્યા કીધું અને નિસાસો નાખ્યા કર્યો. આખરે પ્રાણહાતક ખખર એવી આવી કે "સર જોર્જ સ્ટોન્ટને ચીનની એલચોયાતનો હેવાલ એ ભાગમાં બહાર પાડ્યો છે." હવે મારી આશાઓનો અંત આવી રહ્યો. નિરાશામાં હું મારા કાકાને ઘેરથી નીકળી લંડન આવ્યો. મારા પિતાને મળતાં હું બીન્યો, પણ તેમણે મને યોગ્ય ઠપકાથી છાવરી દીધો. મારી કૃતેહમંદીની સઘળી આશાઓ તેમના મનમાંથી નાબુદ થઈ હતી. તેમને હવે માલૂમ પડ્યું કે હું મારી બુદ્ધિ કોઈ પણ દિવસ મારા અગર કુટુંબના મુખને માટે કામ નહિ લગાડું. તેમના ચેહેરા પર જથ્થકની દિલગિરીએ વાસ કર્યો, અને કોઈપણ કામ કરવાને મને ઉશ્કેરવાનું તેમણે બંધ કર્યું. આવે વખતે મેં પણ "અને લ્યુસી

નહિ મળે” એમ શેષતા કરતાં મારો વખત આજસમાં કાઢવા માંડ્યો. હમેશાં હું દુનિયામાં આગળ પડવાની નવી નવી યુક્તિઓ ખોળી કાઢતો, પણ તેઓને કામે લગાડવાને આવતી કાલ સૂધી મુલતવી રાખતો.

— ❀❀❀ —

પ્રકરણ ૪ થું.

કુટુંબ તજવાને કરેલો સંકલ્પ ધણીજ દૃઢ હોવો જોઈએ.

એવી અવસ્થામાં જે વર્ષ વીતી ગયાં, એટલામાં મારા પિતા ગુજરી ગયા. એમના મૃત્યુથી મારા મનમાં જે શોક અને આત્મ-ધિકારની સંયુક્ત વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ તે અવર્ણનીય છે. મને ખબર હતી કે કોઈ દિવસ પણ મેં એમનું ભવિષ્ય-ધારણું-પાર પાડ્યું નથી, અને નિસાસાએ એમના સમ્રાજ્ય આનંદનો નાશ કર્યો હતો. આથી માફ મન બાંહેધ પીડિત થયું. મારા પિતાનો હામ સાચવવાની મારે જરૂર પડી તેથી મારી મૂઢતામાંથી હું જાગૃત થયો.

મારા પિતાએ મરતા પહેલાં વિલ (વસિયતનામું) કર્યું હતું તે માંની એક કલમથી મારા મનપર ધણી અસર થઈ; કારણ કે એ કલમ મારા પરના એમના પ્યારને લેધિજ એમણે દાખલ કરેલી હતી. તે કલમ એવી હતી કે — “મારો પુત્ર એસિજ ન્યારે નાનો છોકરો હતો અને ઇંટનની સ્કુલમાં ભણતો હતો ત્યારે મેં એની આખી છખી પડાવેલી છે, તે મારા બાઈ લાવેને આપુંછું; મારે કહેવાનું તો એવું છે કે મારી ભત્રિજી લ્યુસિને હું તે આપુંછું, પણ એમ કહેતાં મને ધાર્સ્તી રહેછે કે રખેને કોઈને અપમાન લાગે.”

એ છખી તથા વિલના શબ્દોની નકલ મેં મારા કાકા લાવે તરફ મોકલી, તેની સાથે અત્યંત શોકમાં લખેલો એક પત્ર પણ મોકલ્યો. મારો કાકો જે દૃઢ પણ માયાળુ સ્વભાવનો હતો તેણે મારા પત્રનો નીચે પ્રમાણે ઉત્તર મોકલ્યો.

“પ્યારા ભત્રિજા એસિજ, —તમારા પિતાના મર્ણુના સમાચારથી સ્વાભાવિક રીતેજ જટલું મને લાગે છે તેટલું બધું તેથી પણ વધારે તમને લાગતું હશેજ. મારા બાઈ (જેણે જીવતાં કોઈ દિવસ

મને અપમાન પહોંચ્યાડ્યું નથી તે મરતાં કહી પહોંચાડેજ નહિ) તરફથી મળેલી છબી હું લ્યુસિને આપીશ. તમારા સંબંધી પૂછો તો આ વખત ડપકાનો નથી; કારણ તેમ કરવું બાહ્યં ધાતકી થાય. માટે પાછલી સધળી બાબતોને કોરાણે રાખી મારે કહેવું જોઈએ કે, લ્યુસિને છબી આપવાનું કારણ મારા બાઇની માદગીરી તેની પાસે રાખવા શિવાય બીજું કાંઈ સમજતા નહિ. મારા વિચાર પ્રથમના જેવા દૃઢ છે, અને તે પ્રમાણે મારી છોકરીની ફરજ છે કે મારી સલાહ પ્રમાણે તેણે ચાલવુંજ જોઈએ; કારણ કે મને ખાતરી થઈ છે કે મુલતવીરાખનાર (આ કાંઈ તમારા પર કહેતો નથી) કોઈ પણ માણસ એને સુખી કરી શકશે નહિ; તે ફક્ત એટલાજ માટે કે એનો સ્વભાવ બહો નરમ છે તેથી એ કોઇને ડપકો દર્શ શકશે નહિ, તેમજ ધરતું કામકાજ પણ કરી શકશે નહિ. કંઈ પણ ભિદ્મદ્ધિ રાખ્યા શિવાય મારા મનમાં જે હતું તે લખી દીધું છે. અને જો કે હું અદેખો નથી, પણ કદાપિને તેવો હોઈ તો પણ મારાજ ભત્રિજા તરફ અને તે વળી આવા શોકને સમયે હું શી રીતે અદેખાઈ કઈ? ચુસ્તો પણ મેં મારા મનમાંથી કાઢી નાંખ્યો છે. સાત વર્ષ સૂધી તે મારા પર કાગળ નહોતો લખ્યો તેને માટે કોઈ પણ દિવસ તેને માફ નહિ કઈ એમ મેં કહ્યું હતું, તો પણ હવે હું તેને મારા ખરા અંતઃ-કરણથી માફ કઈ છું. માટે તે વિષેના સધળા વિચાર તારા મનમાંથી કાઢી નાંખ, અને હવે હું આશા રાખું છું કે આખી જીંદગી સૂધી આપણ બંને તનબદન મિત્રો રહીશું. અરે કહું તો લ્યુસિ સંબંધી કાંઈ પણ વિચાર નહિ કરતા; કારણ કે મારા ધારવા પ્રમાણે નિકટ સંબંધીઓમાં એવી અટપટ રાખવી જોઈએ નહિ—ખારા ભત્રિજા ! તેને તન્દુરસ્ત અને સુખી જોવા ઇચ્છનારની એટલીજ બલામણુ છે કે હવે તું કોઈપણ ધંધે વજગજે. તારી કાકીના કહેવાથી ખબર મળી છે કે, મારા બાઇની સંભાળ અને ઉદ્યોગને લીધે તારે માટે પાછળ સારી મૂડી રહેલી છે. તારી કાકીએ તેને આશીર્વાદ કહ્યા છે. વખતે વખત તારા કાગળની ઇચ્છા રાખું છું.

હું છું, તારો વહાલો કાકો, યામસ લોવે.”

આ કાગળ સાથે મારી કાકીએ બીજી પોતાને લખેલો કાગળ બીજો હતો; તેમાં મારી થી અવસ્થા છે તથા મૂડી બિગેરે કેટલું છે તે પૂછ્યું હતું. વળતીજ ટપાલે તેના ઉત્તરમાં મેં લખ્યું કે “મારા ધારવા કરતાં મારા પિતા વધારે મૂકી બપા છે. એક પુસ્તક વેચનાર તરીકે તેમની શાખ સારી પડેલી છે ; એમની દુકાનમાં માલ પુષ્કળ ભરેલો છે, અને બેંકમાં એમના નામે પુષ્કળ પૈસા પણ જમા છે ; આ શિવાય અન્યકારોને પહેલેથી પૈસા ધીર્વા છે તેથી તેમની પાસે પણ ધણું મોટું નીકળે છે.”

મારા કાકાનું વલણ પ્રીતિ અને અશ્વમિજન રાખવા તરફ નેટલું હતું, તેટલુંજ બધું તેથી પણ વધારે મારી કાકીનું વલણ પોતાના લાભ તરફ હતું. તેટલા માટે એના ધારવા કરતાં હું વધારે બનવાન યોધું એવું મારે એણે જણ્યું તારે મારા તરફ એનું મન વધારે એવાવા જાગ્યું. તેણે મને લખ્યું કે “તું તારા કામમાં ખરોબર મંજો રહે, અને તારા કાકાને સાબીત કરી આપ કે હવે તે તારી મુલતવી રાખવાની ટેવ હમેશને માટે મુલતવી રાખી છે—તદન જોડી દીધી છે.” એણે મને સલાહ-યવાને માટે વચન આપી કહ્યું કે “જો તું જ મહિના સૂધી અંતથી તારા કામમાં મંજો રહીશ અને વળગી પડેલી કુટ કુટેવને જોડી દેશ તો હું મારાથી બનતો પ્રયત્ન કરી લ્યુસિને તારી સાથે પરણાવવાની તારા કાકા પાસેથી કબુલત લેશ.”

ઉપલા બપોલમાં રહેલો અર્થ એટલો બધો બળવાન હતો કે ફર્નિય કુટેવને પણ તે જીતી શકે. હું દરતાથી મારા કામ પાછળ મંજો, અને નિયમિતપણાને માટે મારા પિતાની જે શાખ પડી હતી તે શાખને હું લાયક થયો. મને યાદ છે કે આ જ મહિનામાં જે કામ અગત્યનું અને કરવા જેવું હોય તે મેં એક ઘડી પણ મુલતવી રાખ્યું નહોતું. મારી કાકી પ્રમાણિકપણાથી પોતાના વચનને વળગી રહી, અને પ્યારના આવેશથી મારામાં જે ફરફાર થતો હતો તે ફરફાર મારા કાકાને યાદ દેવડાવવાની એકે તક તેણે ખોઈ નહિ. અજમાયશના જ માસ વીતી ગયા એટલે આશાથી બરપૂર બની

હું મારા કાકાને ત્યાં ગયો. એક દિવસ મારા કાકાએ મારી સમક્ષ મારી કાકીને કહ્યું કે “પ્રિયા! તું જે ફરફારની વાત કરેછે તે ફરફાર બાંખા વખત સૂધી ટકવાનો નથી. તું કહેછે તેમ તે પ્યારથી શરૂ થયો છે, અને હું કહું છું કે તેની પ્યારનીજ સાથે અંત આવશે. તું તેમ હું બંને જાણીએ છીએ કે પ્યાર એ ચાર દહાડાનું ચાંદરણું છે; અને જો કે ધીમે ધીમે હેત વધેછે, પણ ઉછરતો પ્યાર દિવસે દિવસે થિ-થીય થતો જાયછે. હ્યુસિ એવી મૂર્ખ નથી કે ફક્ત ચાર દિવસના પ્યાર માટે વીશ, ત્રીશ કે ચાળીશ વર્ષ સૂધી (એમાં કાંઈ આપણે ઉપાય નથી; બધે સો વર્ષનો ધરડો ડોસો થાય) પોતાની જીંદગી ફુ-ખમાં ગાળે.” પછી મને કહ્યું કે “પ્રિય બેસિલ! ખોટું લગાડતો નહિ, હે! કારણકે જ્યાં મારી હ્યુસિનો સ્વાર્થ જોવાનો છે ત્યાં મારે પિતા તરીકેની ફરજ પૂરી પાડી સર્વ બતાવવું જ નોંધાવે.” પછી હ્યુસિને કહ્યું કે “વહાલી હ્યુસિ! મારો વિચાર તો એજ છે કે બેસિલ તમબાર પણ બદલાયો નથી; તેથી હું તને કહું છું કે જો તારે એને પરણવું હોય તો તે મારી મરજી શિવાય છે.”

આથી હ્યુસિ ધણી ફીકી પડી ગઈ, અને હું ધણો ગુસ્સે થયો. મારા કાકાએ તો પ્રથમની માફક પોતાની ચલમ ટુંકવા માંડી, અને પ્યાર તથા ગુસ્સાથી ઉશ્કેરાઈ મેં જે જે છટાબંધ કહ્યું તે સઘળાની ઉત્તર તમાકુનો દમ મારી એટલોજ દેતા કે “પ્રિય બેસિલ, જો હ્યુસિ તને પૂછે તો તે મારી મરજી શિવાયજ.”

હ્યુસિનો મારા તરફનો પ્યાર, અને તેના પિતાની તેના તરફ પુત્રી તરીકેની લાગણી, એ બેની વચ્ચે ધણી ભાંજગડ ચાલતી, મારી કાકી મારી વગ ધણા જુસ્સાથી કરતી. એક વાર મારા તરફ સારો મત જણાવ્યો એટલે તેજ મત ચાલુ રાખ્યો એ એની ફરજ છે એમ તે સમજતી. મતબદલે લીધે મારી કાકી અને કાકાને ધરમાં ટાપટીપ થતી, અને કોઈવાર એવી તો લડાઈ સળગતી કે તેનાં પરિણામ સાંભળવાને માટે હ્યુસિ ધૂનતી.

એકવાર લાગ સાધીને એકાન્તમાં હ્યુસિએ મને કહ્યું કે “મારા પ્યારા બેસિલ! હવે આપણે જૂદાં પડવું જોઈએ. તમે જાણો છો કે

મારા પિતાની મરણ પ્રમાણે હું કોઈ દિવસ તમારી યવાની નથી, અને જો તેમની મરણ શિવાય હું તમારી સાથે લગ્ન કરું તોપણ કદી સુખી થવાની નથી. હું દુનિઆમાં જેમને મારા પ્રાણ કરતાં પણ અધિક ચલાઉં તેમના દુઃખનું કારણ થઈ પડવાની નથી— મારાં માતપિતા વચ્ચે હું અણખનાવ કરાવનાર નથી. દરરોજ એમની વચ્ચે જો ટાપટીપ વધતી જાય છે તે હવે હું સાંભળી શકતી નથી; માટે આપણે બંને જૂદાં જ પડીએ એટલે સર્વ સ્થળે પડશે.”

એનો ડરાવ ફેરવાવવાની મેં જો કોશિશ કરી તે સર્વ મિથ્યાજ; તોપણ તે ફરજ જાણી પોતાના વિચારને વળગી રહી તેને માટે મારાથી એને માન આપ્યા વગર રહેવાયું નહિ. આ અણીના વખતે તેણે જો શાંત મિજાજ, માયાળુ સ્વભાવ અને પિતૃભક્તિ વિગેરે ઉત્તમ ગુણો બતાવ્યા તેથી મારા મનમાં એને માટે અવર્ણનીય વહાલ ઉત્પન્ન થયું.

અગર જો કે મારા કાકાએ પોતાના વિચારમાં દ્રોણાચળની માફક અચળ રહેવાનો ડરાવ કર્યો હતો, તોપણ ધીમે ધીમે તેમના મનમાં હતું તે માટે આવવા લાગ્યું. એક રોજ એમણે પોતાની ચંદ્રમ ભાંગી નાંખી અને એવાર ચોપીઓ ફેંકી દીધો. દ્યુસિએ જ્યારે એ ચોપીઓ ઉપાડીને તેમને આપ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે “છોડી, તું મૂર્ખ છે. અને મને વધારે તો એ લાગે છે કે તું તાબુત જેવો છે. ખરેખર તું મને ઘણોજ દિલગીર કરે છે, કારણ કે હું જાણું છું કે આ બેસિલ કોટિ પ્રકારે પણ સારો યવાનો નથી; પણ મારી મરણ શિવાય પરણવાને તને શી હરકત છે !”

આ ચેતવણીપરથી દ્યુસિએ સર્વ આનાકાની કાઢી નાંખી, અને થોડા દિવસ પછી અમારું બંનેનું લગ્ન થયું. ડહાપણ, સદ્ગુણ, ગર્વ, પ્યાર, વગેરે જે લાગણી મનુષ્ય જાતપર અમલ ચલાવી શકે તે લાગણીએ મને ઊરકેર્યો. મેં નિશ્ચય કર્યો કે આ ઘણી પ્રીતિપાત્ર સ્ત્રીનું પાણીગ્રહણ કરવાને હું લાયકજ હતો એવું મારે ખૂબ મહેનત કરીને સાબીત કરી આપવું. એક વર્ષ પછી દ્યુસિએ કહ્યું કે “મારી પસંદગીને માટે મારે પસ્તાવાનું નથી.” પોતે મારે ત્યાંબણી સુખાંછે

એમ પોતાના બાપને સમજાવવાની તેણે પૂરી કોશિશ કરી. અને તેના બાપે તેને સુખી જોઈને કહ્યું કે “મેં મારો વિચાર બદલ્યો છે.” હું મારા મનમાં એકમતિયો થઈ મંડ્યો રહ્યો, અને ‘હ્યુસિએ પોતાની જોડ અખરદારીથી જોળી કાઢી’ એવું મારા કાકાને મોઢેથી સાંભળીને મને જે હર્ષ થયો તે હું કદી ભૂલનાર નથી.

પરંતુ અપશામ્ય! ‘પડી ટેવ તેતો ટળે કેમ ટાળી’, ‘કૂતરાની પૂછડી જમીનમાં દાટી મૂકો તો પણ વાંકીને વાંકી’, ‘પ્રાણને પ્રકૃતિ સાથેજ જવાનાં.’ તેમ જ્યારે મેં મારા લાભમાં ઉપર પ્રમાણે મારા કાકાનો મત ફેરવાવ્યો, મહેનત અને નિયમિતપણાને માટે મારી શાખ પાડી, ત્યારે એ શાખને ખરોખર લાપક થવાના ઉપાયો મેં ઠંડા નાંખવા માંડ્યા, અને પ્રથમની મારી “મુલતવી રાખવાની કેટેગરી” માં પાછો પડ્યો. મારા ગ્રાહકો અને આડતીઆઓ ફરિયાદ કરવા મંડ્યા કે “અમારા કાગળના જવાબ મળતા નથી અને અમે મંગાવેલાં પુસ્તકો આવતાં નથી.” જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ તેમની ફરિયાદો વધતી ગઈ. તેમના કાગળોની તારીખ પ્રત્યક્ષ જોઈનેજ મારી ખાત્રી થતી કે તેઓ ખરા છે અને મેં ભૂલ કરી છે. મારા પિતાનો એક ધરડો મિત્ર જે ઘણા તાલિવંત હતો તેને પુસ્તકો-મૈ ઘણા શાખ હતો, અને ખરીદવા લાપક જે પુસ્તક હાથ તે તે ખરીદતો. માર્ય માસમાં એણે ઘણા પૌડનાં (એક પૌડના દશ રૂપીઆ) પુસ્તકો મંગાવ્યાં. પણ મારાથી તે મોકલાયાં નહિ ત્યારે મને યાદ દેવડાવવાને એપ્રિલ માસમાં નીચે પ્રમાણે કાગળ એણે લખ્યો.

“મહેરબાન સાહેબ—નાચેનાં પુસ્તકો મને મોકલવા ગયા માસમાં મેં તમને લખ્યું હતું. તે પુસ્તકો આજ સૂધી મને નહિ મળવાથી હું તદન નાઉમેદ થયો છું; માટે મહેરબાની કરી આ કામળ દખત નુશત તે વિદાય કરશો.

હું છું, આપનો તાબેદાર, જે. સી.”

એ કાગળ પણ ખજાને પડવાથી મેં મહિનામાં તેણે વળી ફરીથી લખ્યું કે—

“મહેરબાન સાહેબ—માર્ય મહિનામાં મંગાવેલી ચોપડીઓ

હજી સૂધી મને નથી મળી તેથી તાજીય થયો છું. આટલી બધી હોલ થવાનું કારણ શું તે લખશો.

હું છું, આપનો તાબેદાર, જે સી."

સારખાદ એકં પખવાડીઆ પછી એ ગૃહસ્થે મંગાવેલાં પુસ્તકો તેને મોકલવા સાર હું બાંધતો હતો, તેવામાં નીચેનો જવાબ મળ્યો.—

"સાહેબજી—પુસ્તકો મોકલવા માટે મેં તમને આશરે ચારેક મહિનાથી લખેલું, પણ હજી સૂધી તે આવ્યાં નહિ માટે મારે બીજી જગ્યાએથી તે ખરીદવાની જરૂર પડીછે. આવું પગલું બરતાં મને ઘણું સાચે, કારણ કે તમારા પિતા તરફ મારું મન ઘણું એવાતું હતું. તેનાજ છોકરા સાથેનો મારો સંબંધ હું એકદમ છોડી ન દેઊં; પણ તમે મારી ધીરજને થકવી છે. ગયે વર્ષે પણ મારા બીજા આડોશી પાડોશીઓને મળ્યા પછીજ તમે મારા તરફ નવી છપાવ-લી ચોપડીઓ મોકલી હતી, અને ઘણીખરી વાર તો તમારી પાસેથી મંગાવેલાં પુસ્તક નહિ આવવાથી મારે તે બીજાનાં માગી લાવવાં પડતાં. આ ઉપરથી આપ એતશા, અને જેવી વર્તણુક તાબેદાર સેવક સાથે ચલાવીછે તેવી હવે પછીથી કોઈ બીજા સાથે નહિ ચલાવશો.

તાબેદાર સેવક—જે. સી."

આ ઇપકાની અસર મારાપર બિલકુલ થઈ નહિ, કારણ કે જે વખતે આ કાગળ આવ્યો તે વખતે હું એક બીજીજ યોજનામાં ગુંથાયો હતો, અને તેના કરતાં પુસ્તક વેચનારનો ધંધો મને નીચો લાગતો હતો. રાજ્યદારભારીઓને એક નવો કર નાંખવાનું બતાવવાની શાધમાં હું મંડ્યો હતો, અને તેમાં પાર પડું તો હજારો રૂપિયા મને મળે તેમ હતું. બીજા તીવ્રબુદ્ધિના માણસોની માફક હું પણ એમજ ધારતો હતો કે નિત્યના ગદ્યાવૈતરાથી નહિ, પણ બુદ્ધિના પ્રભાવથીજ હું ધનવાન થવાનો છું. પ્રખ્યાત થવાના ધોરી રસ્તા મૂકી હું ગલીકુંડીયો બોળતો હતો.

જે લોકો મારા દરજ્જાપર હતા તે સઘળા મને હિંમત આપતા કે મારા શાધી કાઢેલા કર ઘણા પસંદ પડે. જેઓ મારા મુદરજ્જી કહેવાતા તેઓની હજુરમાં હું હમેશ રહેતો, અને મારી ફકા-

નનું કામ, 'ક્યારે રવિવાર આવે અને હું ઘોડે બેશીને ફરવા જઈ,' એવા વિચારવાળા એક જીવાનિયાને સોંપ્યું હતું. આવા શેઠ અને આવા ગુમાસ્તાથી દુકાનનું કામ કેવી રીતે ચાલી શકે તેનો વિચાર બાંચનારેજ કરી લેવો!

અગર જે કે લ્યુસિ મારી બુદ્ધિ માટે ધણું માન ધરાવતી હતી અને મારાં આપેલાં વચનપર તેને પૂરો બરોસો હતો, તોપણ વારે વારે તે મને કહેતી કે કર શેઠી કાઢવા પાછળ તમે આટલો બધો વખત ગાગોછો, પણ પાછળથી કારભારીઓ તમારી મહેનતનો બદલો નહિ આપે તો શું કરશો? આ તેનું કહેવું હું સાંભળતો હતો, તથાપિ મારા ધારેલા કામમાં મંજ્યોજ રહેતો. ઉત્તર લખ્યા શિવાયતા કાગળો એટલા બધા થઈ ગયા હતા કે તેમને પરોવી મૂકવાનો એક મોટો વાળો બરાઈ ગયો હતો. ભાગજીને જ્યારે જ્યારે હું મારા મેજનું ખાનું ઉઘાડતો ત્યારે ત્યારે હિસાબ ચઢી ગયેલા જોઈ હું નિશ્વાસ નાંખતો. ઘોડા વખતમાં મને કામ કરવાનો કંટાળો આવ્યો, અને મુલતવી રાખનારાઓ જે બહાનાં, છળ, અને અસત્યતાના ચેહેલા અગર મોડા ગુલામ થાય છે તે પ્રમાણે હું પણ થવા મંજ્યો. માંહે અંતઃકરણ ધીમે ધીમે કઠોર થવા માંડ્યું, માંહે ખોલવું હું ખરોબર પાળીશ એ જિજ્ઞાસું સ્વપ્નનું પણ મને નહોતું આવતું, તોપણ જરાએ અચકાયા વગર હું સર્વને કહેતો કે આવતી કાલે હું તમારો હિસાબ કરીશ.

હું પુસ્તકો વેચનાર હતો એટલુંજ નહિ, પણ ખીજનાં પુસ્તકો છપાવતો પણ હતો. આથી કરીને ગરીબ અને તવંગર એ બંને વર્ગના અન્યકારો તરફથી ડપકા આવતા હતા. તવંગર અન્યકારો ફરિયાદ કરતા કે ઠીલ થવાથી અમારી કીર્તિ ઓછી થાય છે, અને ગરીબ અન્યકારો એમ કહેતા કે તેમ થવાથી અમારો લાભ ઓછો થાય છે અને અમારી જીંદગી ભાગવવાની યુક્તિમાં વાંધો પડે છે. ભોકો મને માયાળુ સ્વભાવનો તેમજ મુલતવી રાખનારો પણ કહેતા. હિસાબ નહિ કર્યાથી તેઓ જે ડપકો દે તેમાંથી બચી જવાને હું વારંવાર મારા ગરીબ અન્યકારોને પૈસા ધીરતો.

મારા સદ્ગુણ અને દુર્ગુણનો તેઓ ખમણો લાભ લેવા લાગ્યા. તીવ્રશુદ્ધિના માણસોને હું હિતેષન આપતો તેથી ગરીબ અન્યકારોની મોટી યાદી મારી પાસે યઈ હતી. જેને અન્ય મને સોંપવામાં આવતા તે તે અન્યની ખરોબર તુલના કરવાનું હું મારા ન્યાયી વિચારપર રાખતો. એવા વિવિધ પ્રકારના અન્યો વાંચવાનું અગર છાપવા મોકલવાનું બહી જવાથી મારે ધણીવાર પૈસા આપવા પડતા. કોઈ ગરીબ અન્યકારને આશામાં ને આશામાં ધણી મુદત રખાડ્યા પછી પણ મારાથી તેને એવું કહેવાનું નહિ કે “તમારો અન્ય મેં ઉઘાડ્યો પણ નથી, પણે પડ્યોછે તે લેઈ જાઓ.” મારાથી તેઓને માનવૃત્તિથી જોયા વગર અગર કાંઈ બદલો આપ્યા વગર રહેવાનું નહોતું, અને મારી માનવૃત્તિને લીધે પાછળથી મારે ઘણા પૈસા ખરાબ કરવા પડ્યા.

મારા તાલેવંત અન્યકારોએ તુરત મને તથા દીધો, અને વિદ્વાન્ મંડળમાં મારી જે શાખ પડી હતી તેને ધણી હાનિ પહોંચાડી. દરેક અન્યકાર એમજ ધારતો કે તેનો અન્ય અમુક દિવસે પ્રસિદ્ધ થવાપરજ યુરોપની-અરે આખી દુનિઆની-હિતિ આધાર રાખતી હતી, પણ હુંતો એમજ ધારતો કે કર નાખવાની મારી નવી યુક્તિ સાથે સરખાવતાં તેઓના અન્ય ફુંજર આગળ કીડી અને મેરૂ આગળ તૂણ સમાન છે. આટલાજ માટે મેં તેઓનાં કામ મુક્તવાં રાખ્યાં અને મારી નવી યુક્તિમાં મંડ્યો રહ્યો.

મને કહેવાને ગર્વ અને ખુશી ઉપજે છે કે મેં જોળી કોઢ્યા સઘળા કર પ્રસન્ન પડ્યા, અમલમાં અણાયા, અને તેથી સરકારને પુષ્કળ વસુલાત યઈ. પણ હવે મારે પશ્ચાત્તાપથી કહેવું પડેછે કે પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષ કોઈ રીતે મારી મહેનતને માટે પૈસા સંબંધી બદલો મને મળ્યો નહિ, પણ તેનું માન અને બદલો એક ખંચો માણસ લેઈ ગયો. જો મેં મારો અજો ધસી રાખવાનું* આગલે દિવસે

*એ લોકોમાં કેટલાક પોતાના હાથે હજીમતના મહેરા કાઢેછે અને અજો વગેરે પોતાને હાથેજ ધસાને તૈયાર કરેછે.

મુલતવી રાખ્યું ન હોત તો આમ બનત નહિ. મારો કંટેવના આ એક નજીવા બનાવને મારી જીંદગીની એક મોટામાં મોટી નિરાશાનું મૂળ ગણવું પડેછે. મેં જે કર જોળી કાઢ્યા હતા તે મારી પેહેલાં તેણે જોળી કાઢ્યા છે એવું પેલો ખંભો માણસ કહેતો હતો; તેથી અમુક દિવસે અમને બંનેને સવારના બરોબર દશ વાગતાં મને આશ્રય આપનારને ત્યાં મળવાનું ડરાબું હતું. મારો સામાવાળીઓ નિયમસર ત્યાં હાજર થયો, પણ હું અચ્ચો ઘસવા રહ્યો તેથી ફક્ત અડધો કલાક મોડો ગયો. મારા જતા પહેલાં પેલાના હક ખરો થયા હતા અને મારા હક રદ કર્યા હતા, કારણકે મારા તરફની કાંઈ પણ સાબીતી આપવાને હું ત્યાં હાજર નહોતો. હું ડરાવેલ ઠેકાણે ગયો કે તરતજ દ્વારપાળે મને અંદર જતાં અટકાવ્યો અને ખારણું બંધ કર્યું. આવી રીતે કર સંબંધી મારી મોટી મોટી આશાઓનો અન્ત આઓ.

પછી હું ઘેર ગયો અને મારા શાકને રડવા માટે ખારણું બંધ કરી માળપરના એક ઝોરડામાં બેઠો; પણ ઘણીવાર સૂધી હું એ સ્થિતિમાં રહી શક્યો નહિ. મારો ચાકર ઉપર આવી મને કહેવા લાગ્યો કે, કોઈ ગુરસે થયેલો અન્યકાર તમને નીચે ખાલાવે છે, અને એમને જોયા વગર હું જવાનો નથી એમ કહે છે. ગુરસે થયેલા સર્વ અન્યકારોમાં આ હમણાં આવેલો અન્યકાર ઘણાજ તામસી હતો. તે કાંઈક અફલ અને વિદ્વતાવાળો માણસ હતો, પણ ઘણો ટોંગી અને ખારીલો હતો. તે ગરીબ હતો પણ તાલેવન્તની સાથે રહેતો હતો, અને તેનામાં અપમાન ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અને ગર્વ એ બંને સરખાં હતાં. મારે ત્યાં એ “થોમરગોસ” અગર “કોટુક દર્શી” એ નામથી ઓળખાતો હતો, કારણ કે એવા નામનો અર્થ તેણે મારે ત્યાં મોકલ્યો હતો. અઠવાડિયામાં એ ત્રણ વખત તેના કાગળ આવતા તેમાં પૂછતો કે મારું પુસ્તક ક્યારે બહાર પડવાનું છે? પરંતુ કમનશિમે આ કિમતી પુસ્તક મેં ક્યાંમૂઝ્યું હતું તે મને માલૂમ નહોતું. આવી બીનામાં એક અન્યકારને મળવું એ ખરેખર તોપના

ગોળા સામે ઉભા રહેવા જેવું હતું, તથાપિ કાંઈપણ બ્રહ્માનું ગોઠવી કાઢ્યા વિના હું તો નાચે ઉતરી આવ્યો.

અગર જો તે ગુસ્સે થયેલો હતો તોપણ પોતાનો ગુસ્સો દબાવી રાખીને બોલ્યો કે “સાહેબજી, તમે માફ પુસ્તક છપાવવાનું દુરસ્ત ધારતા નથી માટે મહેરબાની કરીને મને તે પાછું આપો. એટલામાં હું વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો કે “માફ કરો મહેરબાન, આવતી વસંત ત્રસ્તુમાં તે બહાર પડશે. “તેણે કહ્યું” અરે ! વસંતત્રસ્તુ! વસંતત્રસ્તુની તો વાતજ કરશે નહિ. તમે પ્રથમ મને કહ્યું હતું કે નાતાલમાં બહાર પડશે; અને તે પછી કહ્યું હતું કે ‘મરટર’ના તેહેવાર પહેલાં બહાર પડશે. મારી સાથે તમારે આ પ્રમાણે વર્તવું છે કે ?” મેં કહ્યું “માફ કરો મહેરબાન, તમારી સાથે તેમજ દુનિઆની સાથે હું ધર્માન્ન ખરાબ રીતે વર્ત્યો છું, પણ કામના ઘોઠાળા શિવાય બીજું કાંઈ બ્રહ્માનું નથી.”

પેલો ગ્રંથકાર બોલ્યો કે “એસિસ સાહેબ, જરા સાંભળો. હું અત્રે નજીવાં બ્રહ્માનાં સાંભળવા આવ્યો નથી. તમે મારી સાથે ખરાબ રીતે વર્ત્યો છો તે હું સારીપેટે જાણું છું અને દુનિઆ પણ જાણશે. મારા શત્રુઓના સર્વ મનસુખા હું સમજી ગયો છું, અને તર્કટી મંડળીઓ કોઈ પણ રીતે મારી સામે ફતેહ પામશે નહિ. “કૌતુક-દર્શી” અંધારામાં પડ્યું રહેવાનું નથી, પણ અજવાળામાં આવશે જ. ગમે તેટલી અદેખાઈ ચાલતી હશે તોપણ એને ત્યાં મળશે જ. સાહેબજી, મને માફ પુસ્તક આપો.” મેં કહ્યું “મહેરબાન, હું તમને આવતી કાલે તમારું પુસ્તક મોકલાવીશ.” તેણે કહ્યું મારી પાસે કાલ નહિ ચાલે. આખા વર્ષથી એમજ કહ્યા કરો છો કે કાલ થશે, કાલ થશે. માફ પુસ્તક હું આજે જ લઈશ. કૌતુક-દર્શી લીધા શિવાય હું અહીં આંધી એક તસુ પણ ખસવાનો નથી.”

આવી રીતે હું સપડાયો ત્યારે મારે ખરેખર કહેવું પડ્યું કે “હાલ મને એ પુસ્તક જડી શકે તેમ નથી, પણ હમણાંજ હું આખું ઘર ખોળું છું.” આ વખતે એ ગ્રંથકારે મારા તરફ જે તિરસ્કાર બતાવ્યો તે અવર્ણનીય છે. હું તરતજ ઘરમાં ખોળવાને ગયો અને

એ પણ મારી પાછળ આવ્યો. પેટી પટારા વગરે જ્યાં જ્યાં એનું પુસ્તક ખોળતો હતો ત્યાં ત્યાં તે મારી પાસે ભિન્ન રહ્યો હતો. જ્યારે કાંઈ પણ પત્તો લાગ્યો નહિ ત્યારે તેણે મને કહ્યું કે “મારી પાસે એની ખીજી વ્રત નથી, અને એક બીજા પુસ્તક વેચનારે એના મને રૂ.૫૦૦૦) આપવાનું કહ્યું હતું, પણ મેં તો એથી બમણા રૂ.૧૦૦૦૦) મળે તો પણ તે આપવાની ના કહી હતી.” જ્યારે અન્યકાર મારા ઘરમાંથી નીકળ્યો ત્યારે કહેતો ગયો કે “હવે પરિણામ શું થાય છે તે જોઈ લેજો.”

ખુલ્લી રીતે જોતાં એ પુસ્તક ખોવાયું હતું. એને મેં ક્યે ખાતર નાંખ્યું છે તે સંબારી કાઢવાને મેં જ મહેનત કરી તે વ્યર્થ જ હતી. હું ક્રૂર એટલું જ સંબારી શક્યો કે એક અડવાડીઆ સુધી તેને મેં મારા ડગલાના ગળવામાં રાખી મૂક્યું હતું. દરરોજ હું એમ ધારતો હતો કે આવતી કાલ એને ડેકાણે મૂકીશ, અને એજ ડગલો પહેરીને હું કેટલીકવાર ‘માઉન્ટ’ નામના કાવાખાનામાં ગયો હતો. આટલી વાત મને યાદ આવી પણ તે કથાકામની નહોતી.

પછી પેલા ખીજવાવલા અન્યકારે તેના પુસ્તકની કીમત માટે રૂ. (૪૦૦) નો મારાપર સરકારમાં દાવો ખાંધ્યો. લંડનના બધા પુસ્તક વેચનારા અને અંકચીઓને આ વાત ધણી ગમતી થઈ હતી, તેથી નીમલે દિવસે કચેરીનો વખત થયા પહેલાં હજારો માણસ મારા મુકદ્દમાની હકીકત સાંભળવા આવ્યા હતા. *વાદીના લાભતા વળગતા તવંગર ગૃહસ્થો કચેરીમાં આવી પાટલીઓપર બેઠા, અને કેટલાક એના દુશ્મનો થોમરગ્રેસને નિંદવા તથા હસી કાઢવાની મને સલાહ આપવા લાગ્યા. મને ધણી આશા હતી કે દાવો મારા લાભમાં ચૂકશે, કારણ કે વાદીનો વકીલ જ હતો તે હાલની શાખામાં મારી સાથે બહુનારો હતો. જો જોડેને હું મહેનતુ ઘોર કહેતો હતો તેજ જોડે આ વકીલ હતો. આ મહેનતુ માણસ આટલે દરજ્જે શો રહેતે ચલ્યો, અને એણે સ્વભાવિક તીવ્રપ્રવૃત્તિની ખોટ

* દાવો કરનાર વાદી કહેવાય છે અને જેના ઉપર દાવો કર્યો હોય તે પ્રતિવાદી કહેવાય છે.

ફક્ત મહેનતથીજ શી રીતે પૂરી પાડી તે હું કહી શકતો નથી. અગર ને કે આખરે દાવો મારી સામે ચૂંપો અને મને નુકસાન થયું, તોપણ મારે કહેવું નેહએ કે નેહસે પોતાના અસાલનો ખચાય ધણીજ સરસ રીતે કર્મો. મારે રૂ. ૫૦૦૦) અને દાવાનું ખચે બરવું પડ્યું. માત્ર એક કાગળની ચોપડી પેટીમાં મૂકવાનું મુક્તતરી રાખવા માટે ૫૦૦૦ રૂપિયાનો ધોકો! ગુનાના પ્રમાણમાં દંડ ઘણો હતો તેથી દરેક આદર્શની મારી દયા આવી, પણ મારા ગણેશ રૂપિયાને માટે તેમની દયાથી કાંઈ દિલાસો મળ્યો નહિ.

પ્રકરણ ૫ મું

જ્યાં નિર્ણય અને દૃઢતાનું મીડું છે ત્યાં તીવ્રપ્રયત્નિ
કાંઈ પણ ઉપયોગ નથી.

આ મુકદ્દમો ધણાંખરાં વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થયો. મારા કાકા લાંબેએ તે બાંચ્યો અને મારા તરફના એના સારા વિચારપર હમેશ ને માટે પાણી ફરી વળ્યું. લ્યુસિ ડપકાનો કે ફરિયાદનો એકે શબ્દ બોલી નહિ, પણ એક કોળીએ લાડુ ખાઈ તવંગર થવા નેવી ધારણાઓ દૂર કરવા અને એક મનથી મારા કામ પાછળ મંડવા મને સમન્વયવાનું તેની સઘળી શક્તિ વાપરવા લાગી. ને કે મને લાગેલી ખાધ ઘણો બારે હતી તો પણ તે વાળી શકાય એવી હતી. પુષ્કળ ગાળો અને ડપકાના બરસાદથી મારા મનપર જે અસર થાત તેના કરતાં મારી સ્ત્રીની મમતાથી મને વધારે અસર થઈ. પરંતુ અજીત કટેવની આગળ મમતા, ખાર, અને સારામાં સારા ડરાવો શી ગણતરીમાં! હું સરકાર વિરુદ્ધ એક ચોપાનિયું લખતો હતો તે પૂરું થતાં સૂધી મારા ધંધામાં મન ધાલવાનું મેં મુક્તતરી રાખ્યું. આ ચોપાનિયા માટે મારા મિત્રો તથા ટીકાકાર એમ કહેતા કે તે ઘણું પ્રિય થઈ પડશે, સામી ટોળીના સઘળા માણસો તમારી ડુકાનના ગ્રાહક થશે, અને તેથી તમને ઘણા પૈસા મળશે. એ ચોપાનિયું ફતેહમંદ નીવડ્યું, એજ રીતે તેનાં વખાણ થયાં, તેમ તેના ડુર્ગુણનાં ખાંકા

પણ કુંકાયાં. વર્તમાનપત્રોમાં જવાબ આવવા લાગ્યા અને વળી તેના રદીઆ મારે આવવા પડ્યા. વખત તો પવનની પેઠે વહી જવા લાગ્યો અને લોકો તરફથી જેમ જેમ મને માન મળતું ગયું તેમ તેમ પૈસા તરફથી હું ખરાબખરત થતો ગયો. “દેવાળિયાની છાપ” મારે માથે પાડવાનો લાગ જોવા કરતો હતી. મારાં એપાનિયાં મેં એકદમ બંધ કર્યા અને બચ તથા ગભરાટથી ઘણોજ મોડો મારો કામ પાછળ જોવા લાગ્યો. આ વખતે મેં પુરૂષ પ્રયત્ન કર્યો. મુલતવી રાખવાની દૃષ્ટિને કાઢી નાંખવાને મેં ધમપછાડા કર્યા. મનના ગભરાટને લીધે મારાથી કંઈ પણ કામ સાઈ થઈ શકતું નહિ. જે જે કામ મારે કરવાનું આવતું તે બીજાં હજારો કરવાનાં કામની સાથે સરખાવતાં દમ વગરનું માત્રમ પડતું. જે કાગળ હું લખતો અથવા જે હિસાબ હું નક્કો કરતો તેના જેવા બોલ ઘણા પડી રહ્યા હતા અને તે સઘળાનો જલદી નિકાલ કરવાની એક સરખી અગત્ય હતી. આખરે હું હિંમત હારી ગયો, અને નિરાચારી મેં માઈ કામ છોડી દીધું. મારાપર “દેવાળિયા”નું તણેમત મૂકવામાં આવ્યું, મારો સઘળો સરસામાન જપ્ત કરાયો, અને મને દીવાની કેદમાં લઈ જવામાં આવ્યો.

મારી સ્ત્રીના સંબંધોએ આ વખતે મને મદદ કરવાને સાક્ષી ના પાડી. પણ તેના પિતાએ એને તથા એના છોકરાને પોતાને ત્યાં રાખવાની ખુશી દેખાડી; પણ એવી સરતથી કે તેણે મારાથી જાદાં પડ્યું અને બાકીની જીંદગી તેના પોયરમાંજ પૂરી કરવી. પરંતુ આ વિષે તેણે (દયુસીએ) ઓચ્છી ના કહી. ના કહેતી વખતની તેની રીતભાત હું કોઈપણ દિવસ ભૂલવાનો નથી. તેનો ખરો સ્વભાવ વિપત્તિરૂપી કસોટીથી જણાયો. જેમ બીજી સ્ત્રિયો સુખનીજ સાથી હેય છે અને દુઃખની વખતે પોતાના પતિને — પોતાના માથાના મુકુટને-દૂર કરી, તજ દર્ધ-નિર્દયપણે માત્રી જાય છે તેમ તેણે કર્યું નહિ. તે પૈસાની અને આખરની સગી નહોતી, પણ મારા દેહ, પ્રાણ તથા ખારની સગી હતી, સ્ત્રીજાતિનું સ્વાભાવિક અસિલપણું તથા કોમળતા તેનામાં હતાં, તોપણ ઘણાક પુરૂષોમાં પણ બાગ્યેજ દેખાતી, એવી હિંમત અને ધીરજ તેનામાં હતી. તે મારી સાથે કેદખાનામાં આવી

અને ત્યાં હજાર પ્રકારે મમતા બતાવી મને ખુશી રાખતી. જે બં-
ધીખાનાને મેં માફે જન્મ સૂધીનું રહેઠાણ ગણ્યું હતું, તેમાં દોઢ વર્ષ
સૂધી અમારે રહેવું પડ્યું. એટલી મુદતમાં કદી પણ તેણે ખોર્જીને
અથવા નિશાની કરીને એમ જણાવ્યું નથી કે આ સઘળા દુઃખનું કા-
રણ હું (મેસિસ) છું. બિલટી તેનાં જાતિય પ્રીતિનાં વાઙ્મયી મારા
મનમાં ધોળાતા સર્વ વિચાર કાઢી નાંખાવતી. આ બતાવ બતાવેને જે
કે ઘણો વખત થઈ ગયો છે તો પણ તે યાદ લાવતી વખતે હર્ષશા-
કનાં આંસુ પાંચાવગર મારાથી રહેવાતું નથી.

અરેરે! કેવા પ્રકારની સ્ત્રીને મેં દુઃખ દરિઆમાં ઝીંકી દીધી
હતી!! આ વખતે મેં એને જેવી ખુશખત્તીમાં તથા કચ્છાદ્રું જોઈ, તેવી
અમાફે લગન થયું તે મહિનામાં પણ જોઈ નહોતી. તે મને તથા
છોકરોને પોતાના પ્રાણ ગણતી. છોકરો તેને ઘણાજ વહાલો હતો. આ
વખતે તે માર વર્ષનો થયો હતો, ચાલતો હતો, અને કાલું કાલું ખો-
લતો હતો. તેનું વિનોદી લાડ, વિચારશૂન્ય મોજલાપણું, અને તેના
“ગરીબ બાપા” માટે વખતે વખત તેના મોઢામાંથી નીકળતા દયા-
જનક શબ્દો, એ અનંતઃકરણને બિંદી નાંખતાં હતાં. પરંતુ અપશ્યા!
એણે ભાગ્યજ વર્તુલ હથેલે— X X X

આ વખતે કંઈ પણ બિચ્ચ બાપ્પા ઘર મારે મારી વાત
ચલાવતી જોઈએ. મારી પાસે માગનારાઓમાં મિ નન નામ એક
કાગળ બનાવનાર હતો. ઘણી વાર મારી સાથે સંબંધમાં આવ્યાને
લીધે મારા તથા મારી સ્ત્રીના સ્વભાવથી તે વાકેફ હતો. તે મારી
સ્ત્રીની પ્રશંસા કરતો અને મારી દયા ખાતો. તે મે પૈસાના જીવવાળો
હતો અને પોતાનાથી બને તેટલું સાફ કામ કરવામાં ખુશી મનતો.
કેદ ખાનામાં એક દિવસ સવારે હુસિ ઘણા ખુશી બની ચહેરાથી
મારી ઓરડીમાં ઘસી આવી અને મને કહેવા લાગી કે, મારા ‘યા-
રા, મિ. નન તમને જોવાની ઇચ્છાથી નાચે વાટ જોઈ રહ્યા છે. પણ
કહેએ કે પ્રથમ મારે તમને ખુશ ખબર કહેવી અને પછી તમને મ-
ળવું. એ ખુશ ખબર એ છે કે તેમણે આપણા સઘળા માગનારા-

એને એકઠા કરી તેમના લેણા પૈસા ચૂકવી આપી તમને આજ છૂટા કર્યા છે.

આ હકીકત સાંભળી મારા શરીરમાં ઉપકાર અને આનંદ આપી રહ્યા. અમને કેદ ખાનામાંથી લેઈ જવા સાચા અમારો એ દયાળુ મિત્ર એક ગાડી લેઈને ઉભો હતો. મ્યારે હું એનો ઉપકાર માનવા લાગ્યો ત્યારે તેણે મને એકદમ ભૂંડો પાડી અટકાવ્યો, અને કહ્યું કે “તમે મારા બિલકુલ આભારી નથી. કારણ કે તમે જે કે એક નકામા આદમી હોત તોપણ તમારી સ્ત્રીની ખાતર હું તમારા તરફ આ પ્રમાણે વર્ત્યો હોત.” પોતાની સ્ત્રી શિવાયની બીજી સમ્બંધી સ્ત્રીઓ કરતાં મારી સ્ત્રીને તે સારામાં સારી (રહેણીકરણીમાં) ગણતો હતો.

મને છોડવાની ગોઠવણ તેણે શી રીતે કરી હતી, તથા બંધી-ખાનામાંથી છૂટ્યા પછી તરતજ માઈ ગુજરાન ચલાવવા માટે થોડાક પૈસા પણ મારા માગનારાઓ પાસેથી શી રીતે કઢાવ્યા હતા, તેનો બધો હેવાલ તેણે મને કહેવા માંડ્યો. સૌથી બારે રકમ જે તે મારી પાસે માગતો હતો તેનો ત્રીજો ભાગ તેણે છૂટ મૂકી હતી. મારે ઘેર તાળું વાસેલું હતું તેથી જમવા સાચા ખારોખાર તેને ઘેર અમને લેઈ જવાનો તેણે આગ્રહ કર્યો. તેણે કહ્યું કે મારી સ્ત્રીએ ઘણા સારો ખોરાક તૈયાર કર્યો છે, અને બીજા કોઈ મિત્રો પણ આવનાર નથી. અમે તે કબુલ કર્યું. જે સાદો ખોરાક એને ત્યાં અમને મળ્યો તે ઘણા જ મન પ્રસન્ન થઈ પડ્યો. જેવી રીતેથી એ ખોરાક મેં ખાધો તેવી રીતેથી ફરીથી કોઈપણ દિવસ કથો ખોરાક મેં ખાધો નહોતો; અને જેવી પ્રતિથિ એ ખોરાક અમને પીરસેલો તેની પ્રતિથિ પીરસેલો ખોરાક કદિપણ અમને મળ્યો હોય એવું મને લાગતું નથી. આ બાજનને માટે મને હમેશાં વિચાર આવતો. જે માણસોને ખાણની જરૂર નથી હોતી તેવાઓને ઉમદા બાજન આપનાર મોટા માણસના બબકાની સાથે આ સાદા માણસની પરોણાગત સર આવતો. નજીવાં ગણતાં તથા મહત્વનાં કામમાં પણ તે ઘણા ઉદાર હતો, પણ સાધારણ સ્થિતિના માણસોનાં ઉદાર કામ અંધારામાં જ પડ્યાં રહે છે.

પૈસાદાર મનુષ્યો પોતાની કીર્તિ થવા માટે જેવા અર્ચ કરે છે તેવા અર્ચ તેઓ કરતા નથી. તેઓ પોતાના જાતિબાઈઓના હિતને સા-
રજા એમ વર્તે છે અને તેનો બદલો તેમનું અંતઃકરણ આપે છે.

એક વખત હું મિ. નંનની વખારમાં ફરતાં ફરતાં ઉપલા વિ-
ષયપર કુંઈ લખવાનું વિચારતો હતો, અને એ કવિતારૂપે “પ્રશંસાની
હઠ્ઠા રાખનારનું પ્રશંસારૂપે ગાયન” એવા નામથી લખવું કે “હા-
લના મુકામલા” એવા નામથી ગદ્યમાં લખવું એ વિષે મેં નિશ્ચય
પણ નહોતો કર્યો, એટલામાં મારી સ્ત્રીએ મને મારા એ ધ્યાનમાંથી
જાગત કર્યો, અને “હઠ્ઠા કોફ્ટ, ફિલાડેલ્ફિયાનો વેપારી” એવા
નામવાળી એક બેંગો તરફ આંગળી કરી કહ્યું કે “એ માણસ મારા
મોસાજ તરફથી નિકટનો સગો યાત્રી.” આ સાંભળી મિ. નંને કહ્યું
કે ખરેખર જો એ તમારો સગો હો. તો એને માટે તમારે શરમાવું
નહિ પડે પણ ઉલટું મગર થવાનું છે. કારણ કે તે ફિલાડેલ્ફિયાનો
એક મોટો માનવંતો વેપારી છે. લ્યુસિએ કહ્યું “છ વર્ષપર ન્યારે એણે
હંદાંડ છોડ્યું ત્યારે તે એટલો બધો તાલેવંત નહોતો.” મિ. નંને કહ્યું
કે “પણ હાલ એની પાસે ઘણો પૈસો છે.” પછી હું બાલ્યો કે “છ
વર્ષમાં એણે એટલો બધો પૈસો મેળવ્યો છે ? !” ખારી લ્યુસિ, મને
માત્રમ નહોતું કે અમેરિકામાં તારે આવું ઝોળખાણ હશે. હું ત્યાં
જવાને ઘણાજ હન્ટનર છું.” લ્યુસિએ કહ્યું “શું મિત્રોથી એટલ-
બધે દૂર ?” મેં કહ્યું “કેદમાં જઈ આત્મા પછી તેમને મેં બતાવતાં
હું શરમાઈ છું. તેમજ દવાળિયાને બાઈબંધ હોતા નથી, તેથી સર-
સમાં સરસ રસ્તો એજ છે કે મારે ફુનિઆના બીજા ભાગમાં જવું
અને ત્યાં નવી શાખ પાડી નવેસરથી પૈસા પેદા કરવા.” મિ. નંને
કહ્યું “આપણે ભૂલીજવું ના જોઈએ કે અહિંયાં તથા ફુનિઆના
બીજા ભાગમાં શાખ અને ધન એકજ સાધનથી મળે છે. વધારે
કહું છું તેથી માફ કરશો કે કોઈપણ માણસનામાં જે કટેવ ફુનિઆના
એક ભાગમાં હોય છે તે કટેવ બીજા ભાગમાં પણ રહેશે.”

આ વખતે મને ચીતની મુસાફરી પાદ આવી, અને મિ. નંને
કહ્યું તે અક્ષરે અક્ષર ખરું લાગ્યું; પરંતુ અમેરિકા જવાનું મારો

વિચાર દૃઢ થઈ ચૂક્યો હતો. મારી ખારણામાં કુતેહમંદ થવાની મને ઘણી વકી લાગી, અને મારા મનમાં ખાત્રી થઈ હતી કે હવે પછી હું મારી કટેવમાં નહિ પડું, તેથી મારા વિચાર ફેરવી શકાય તેમ નહોતું. હથુસિએ મારી સાથે આવવાને હા કહી. મારી ખાસ બહા-મણથી તેણે એક અઢવાડિયું તેનાં માતપિતા અને મિત્રો સાથે ગાળ્યું. એ લોકોએ પોતાથી બન્યું તેટલું સમજાવીને તેને કહ્યું કે એ-સિલની ગેરહાજરીમાં અમારાથી બનશે તેટલી તારી તથા તારા છો-કરાની સંભાળ રાખીશું. પણ તેણે તો મારી સાથે આવવાનોજ દૃઢ આગ્રહ બતાવ્યો. એન જતી વખતની માફક આ વખતે હું વહાણ-પર મોડા નહોતો ગયો, અને આખી સફરમાં મેં મારી એકે એજ ખોઈ નહોતી; કારણ કે ખોવાય તેટલો સામાન મારી પાસે નહોતો, અને જે હતો તેની સંભાળ મારી સ્ત્રીએ રાખી હતી.

એક હજાર રૂપિયા જેટલી જૂજ રકમ સાથે હું ફિલાડેલ્ફિયા પહોંચ્યો, પણ અમેરિકામાં ઘણા માણસો જૂજ રકમથી મોટા પૈ-સાદાર થયા છે. મિ. કોફ્ટ જે મારી સ્ત્રીનો કાંઈ સગો થતો હતો તેણે બ્યારે ઇંગ્લાંડ છોડ્યું ત્યારે એની પાસે મારા જેટલા પૈસા પણ નહોતા. મારા વહાણમાંના ઉતારિઓમાંથી ઘણા પાસે મારાથી અ-ધીપણ રકમ નહોતી. કેટલાક તો તદ્દન ગરીબજન હતા. મારા વહા-ણમાં ખાત્રી નામે એક આઇરિશ માણસ હતો. તે પોતાના સગા સહિત કાપણીને વખતે હમેશની માફક ઇંગ્લાંડ આવ્યો હતો. કારણ કે આયલેન્ડ કરતાં ઇંગ્લાંડમાં તેમને રોજ (દરરોજની મજૂરી) ઘણા મળે છે. પણ ઇંગ્લાંડમાં તેણે સાંભળ્યું કે અમેરિકામાં એ કરતાં પણ વધારે રોજ મળે છે. તેથી પોતે તથા અદાર અને વીશ વર્ષના પોતાના બે છોકરા સહિત ફિલાડેલ્ફિયા આવવાને માટે વહા-ણમાં બેઠો હતો. તે એક આનંદી જીવડો હતો. વહાણના તૂતક ઉપર તે એટલુંતો ગાતો, અને તેના દેશના તાલમૂર એવી સરસ રીતે મીઠે-થી બજાવતો કે એ માણસની જીંદગી દુઃખથી ભરેલી છે એમ મેં કહી પણ નહોતું ધાડ્યું.

ન્યારે અમે વહાણમાંથી ઉતરીને જતા હતા ત્યારે એને રડતો જોઈ મને ઘણી અન્યયની લાગી. એ સંબંધી કારણ પૂછતાં તેણે મને જણાવ્યું કે “હું મારે માટે રડતો નથી પણ મારા છોકરાઓ માટે રડું છું, કારણ કે તેઓને હડકમાં રાખ્યા છે, એટલે જ્યાં સૂધી એમના બાડાના પૈસા આપવામાં નહિ આવે ત્યાં સૂધી એમને વહાણમાં રાખી મજૂરી કરાવશે.” બાડાને માટે પોતાની પાસે કંઈપણ રાખ્યા શિવાય વહાણમાં ખેસવાનો વિચાર તેણે શી રીતે કર્યો હશે એ વિષે મને આશ્ચર્ય લાગ્યું, તોપણ એવા ગરીબ માણસનું બાડું વહાણના માલિકને ચૂકવી આપ્યા શિવાય મારાથી રહેવાયું નહિ. જ્યાં છોકરા છૂટ્યા તેવાં જ તે ઘણી ઝડપથી ઘુંટણીએ પડ્યો, અને એ હાથ જમ્યા કરી પ્રથમ આધરિથ બાધામાં ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી, અને ત્યારબાદ જુસ્સાભરે ઇંગ્રેજીમાં નીચે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી, “એ (ખેસિક) અને એના માણસો કદી પણ તંગીમાં આવી પડે નહિ; એ મારાપર અંમલ કરવાને ઘણાં વર્ષ જીવે; એ જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં એને માન મળે અને ફતેહમંદ થાય અને હમેશને માટે એ કીર્તિમાં ને કીર્તિમાં રહે.” મારા મગજમાં અંગ્રેજી પવન ભરાયલો હતો. ચુપકીથી ઉપકાર માનવો એ સાડું છે એમ હું સમજતો હતો, તેથી એના છટાદાર બોલવાથી મને કંટાળો આવ્યો. હું તોછડાઇથી પાછો ફર્યો, અને જે હોડી અમને કિનારે લઈ જવાને જામી હતી તેમાં જઇને બેઠો. ન્યારે અમારી હોડી ચાલતી હતી ત્યારે મેં મારી સ્ત્રી તથા છોકરા સાચું જોયું, અને તેઓના જોખમ હું ઉપકાર કરવાને લલચાયો એમ ધારી મેં પોતાને જ ડપકો દીધો.

મિ. કોફ્ટે મારી સ્ત્રીના ધારવા કરતાં વધારે અને મારા ધારવા કરતાં ઓછો આદરસત્કાર કર્યો. તેના ચહેરાપરથી જણાતું હતું કે તે “પૂરો વાણિયો” છે. તેની રીતભાત નિયમસર હતી. તેની આંખ કદી આપતી હતી કે તે સાવધ છે. દરેક કામમાં તે ડહાપણ પ્રાપ્તરતો. પહેલાં અડધો કલાક અમારે જે વાતચિત થઈ તેમાં એણે સાંખીત કરી આપ્યું કે પ્રમાણિક તથા નિરાભિમાનીની જે શાખ એણે મળવી હતી તેને એ લાયકજ્ઞ હતો. તેનાં વિચારો સ્પષ્ટ અને

ન્યાયી હતા અને પોતાના કામને તરતજ લાગુ પડે એવા વિષયમાં ગુંથાયલા હતા. તેના મન તરફ જોતાં તેનામાં કાંઈ સામાન્ય લોકહિતેચ્છા જણાતી નહોતી, પરંતુ પોતાના આડોશીપાડોશી તરફ પોતાની શી ફરજ છે તે જોડો ભાષાર્થ સમજ્યા વિના જાણતો હતો. કોઈપણ તરેહની મનની વૃત્તિને બીધે નહિ, પરંતુ કોઈપણ કારણને બીધેજ પુન્યનાં અગર કાંઈ સારાં કામ કરવા તરફ એનું વલણ હોય એમ જણાતું હતું. મને એમ લાગ્યું કે મારે એને માન આપવું પણ કદી મહાવો નહિ અને એ મને કદી માન પણ નહિ આપે તેમ કદી મહાશય પણ નહિ. કારણ કે જે સદ્ગુણને માટે તેને મોઠામાં મોટું માન મળતું હતું તેજ સદ્ગુણમાં આપણે છેક પછાડી પડ્યા હતા. તે સદ્ગુણ “નિયમિતપણા”માં હતો.

પણ મારે એની સાથે પ્રથમ જે વાત થઈ તે હું એને ખનતા સૂધી અક્ષરે અક્ષર કહીશ. અને તેમ કહેવાથી મારા વર્ણન કરવા કરતાં એની ચાલનો વિચાર વધારે સારો આવશે. મિ. નનમી ભલામણપત્ર મેં એને આપ્યો, અને કહ્યું કે સારા નર્શને મારી સ્ત્રીને તમારી સાથે કાંઈ સગપણ છે. તમે મિ. નનમી કાગળ ઘણીજ ધો-માસથી વાંચ્યો. મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે હું કોણ હતો અને શા ધંધો કરતો હતો તે વિષે એને ખિલકુલ વિચારમાં રહેવા દેવો નહિ, તેથી મારી બીના મેં એને ટુંકામાં કહી. તેણે મારી વાત એક ચિત્તથી સાંભળી અને જ્યારે હું વાત પૂરી કરી રહ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે “અ-મરિકામાં આવી તમે શું કરવાનો વિચાર રાખો છો તે હજી સૂધી તમે મને કહ્યું નથી.” મેં જવાબ આપ્યો કે હજી એને માટે મેં કાંઈ પણ યોજના કરી નથી.” તેણે કહ્યું કે “ભવિષ્યને માટે કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વગર તમે ઇંગ્લાંડ નહિ જાડયું હોય. મને પૂછવાને રજા છે કે તમે કયે ધંધે વળગવાનું નક્કી કર્યું છે ?” મેં જવાબ આપ્યો કે “મેં એ વિષે કાંઈ નક્કી કર્યું નથી અને વખત પ્રમાણે ચાલવાનો ઇરાદો રાખ્યો છે.” તેણે કહ્યું “વખત પ્રમાણે મહેરબાની કરીને મને વધારે ખુલાસાથી સમજાવશો, કારણ કે તમે શા વખત પ્રમાણે વર્તવાનો ઇરાદો રાખ્યો છે તે હું ખરોખર સમજી શકતો નથી.”

તેની સમજણશક્તિ આવી મંદ નોઈને તેનાં પર હું આડાપો. પણ સમજણવાની ફરજ પડી ત્યારે મને માલૂમ પડ્યું કે એમ કહેવાની મારી મૂળ મતજબ શી છે તે હું પણ સમજી શકતો નથી. આથી મેં માફ કહેવું ફરવી નાંખ્યું અને રડતે અવાજ કહ્યું કે આ દશનો હું તદ્દન બીનમાહિતગાર હોવાને લીધે કોઈ માહિતગાર પુરુષની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાની મારી હજી છે, અને આ દશના તમે સારા માહિતગાર છો તેથી તમારીજ સલાહ પ્રમાણે ચાલવાની હું રજા લઉં છું.” ઘણીવાર મૂંઝવે વચ્ચે કરીને તેણે મને કહ્યું કે “સલાહ આપવી એ કામ ઘણું જોખમ ભરેલું છે. પણ તમારી સ્ત્રી મારી સગી છે અને સગાંને મદદ કરવી એ એકદમ ફરજ સમજીએ તેથી મારાથી બનશે તેટલા સલાહ હું આપીશ.” મેં તરતજ નમન કર્યું અને તેની આ રીતભાતથી મારા શરીરમાં પરસેવો છૂટ્યો હોય એમ લાગ્યું. તેણે કહ્યું કે “એકલી સલાહ નહિ પરંતુ મદદ આપીશ. પણ તે વિચારનીજ.” મેં કહ્યું કે “હું તમારો ધણો આભારી થયો છું.” તેણે કહ્યું કે બિલકુલ નહિ. તમે જરાએ આભારી થયા નથી કારણ કે મેં તમારા માટે કોઈ પણ કંઈ નથી.” આ કહેવું અફે હવે માટે મારે શું કહેવું તે મને સૂઝ્યું નહિ તેથી હું ચૂપ રહ્યો. વળી તેણે કહ્યું કે “હું બવિધમાં તમારે માટે જ કરી શકું તે જવું મારાપર આધાર રાખે છે તેટલુંજ તમારાપર આધાર રાખે છે. હું તમને કોઈપણ તરેહની સલાહ આપું તે પહેલાં પ્રથમ મારે બાણવું જોઈએ કે તમારી પાસે કેટલી મુડી છે.” હસ્તે મોઝે મેં જવાબ દીધો કે મારી પાસે ઘણા જુદા પૈસા છે. થોડી આનાકાની પછી મેં મારી પાસે કેટલી રકમ હતી તે કહી.

માથું ઘૂંટણીને તેણે જવાબ દીધો કે “તમારે વળી સ્ત્રી અને છોકરાનું ગુજરાન ચલાવવાનું છે ! કામ કરવાને તમારો છોકરો ધણો નાની અને સ્ત્રી ધણી નાજુક છે. આ તમને અત્રે બાર થઈ પડશે. અચરિકામાં એમ નહિ ચાલે. એ લોકોને તમે શા માટે સાથે લાવ્યા ! પણ હશે, થયું તે ન થયું થવાનું નથી. ગમે તેમ કરીને તેઓનું ગુજરાન ચલાવવું જોઈએ. તમે કહેજો કે “હું આ દશનો

ખીનમાહિતગારધું” ત્યારે મારે તમને જણાવવું જોઈએ કે અહીંનાં પૈસા કોણ ભેગા કરી શકે છે અને શી રીતે ભેગા કરી શકે છે. જે બંધોગ કરે તો દાડિયા વિગેરે મહેનતુલોકો ધણીજ ઝડપથી પૈસા એકઠા કરે છે, કારણ કે તેઓનો દર ધણીજ બારે છે અને હમેશાં કામ મળે છે. એજ કારણને લીધે શિલ્પકામ કરનારા, યંત્રકામ કરનારા, સુયાર, વહાણ બાંધનારા, કુહાર, સોની, દલવાડી, કડિયા વગેરે સહેલાઈથી તાલેવંત થઈ શકે છે. પણ આતો તમારા સંબંધમાં નકામાંજ છે. તમે તમારી અફલ વાપરી શકશો પણ હાથ નહિ વપરાય. હવે આ દેશમાં ફક્ત અફલ ગ્રંથ વેચવામાં અગર બનાવવામાં ધણીજ થોડી પેદાશ કરે છે. ખીન્ને દેશથી આણંને વેચવાનાં પુસ્તકની અપત વધારે છે, અને ફિલાડેલ્ફિયાના તેમજ ન્યુયોર્કના છાપનારાઓ ઉધરાણું કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. પુસ્તક વેચનારને પૈસા એકઠા કરવાનું ઠેકાણું લંડનજ છે. તમે લંડનથીજ આવો છો અને કહેછો કે ત્યાં “હું દેવાળિયો હતો,” માટે હું તમને ગ્રંથ લખવાની અગર વેચવાની કાંઈએ સલાહ આપતો નથી. જમીન રાખીને વાવેતર કરવા માટે તો એમ છે કે જોઓ મહેનતુ અને અફલખાજ હોય છે તેઓજ આખાદ થઈ શકે છે. પણ તમારી પાસે તો જમીન સાફ કરાવવાને, ઘર બાંધવાને, અને જે મહેનત કરવાને તમે તન્દુરસ્ત નથી તે મહેનત કરવાને નોકર રાખવા માટે પૂરતા પૈસા નથી. વળી હું ધારૂં કે એતિવાડી વિષે તમે કાંઈ વધારે જાણતા નથી; અને ખીજઓપર દેખરેખ રાખવાના કામમાં એ મહાવરાની જરૂર છે. સર્વ તરફથી વિચાર કરતાં વેપાર શિવાય તમને ઠીક પડે એવો કોઈએ ધંધો નથી, અને કોઈ પ્રતિષ્ઠિત પેડીની અંદર એક ગુમાસ્તા તરીકે નોકર રહ્યાવિના એ ખાતામાં તમે પેશી શકો એમ મને લાગતું નથી, કારણ કે તમારી પાસે પૈસાએ નથી તેમ તમે શાખ પણ ખોઈ છે. તમે કહેછો કે “મારા દરકત સારા છે અને હિસાબ પણ ગણી શકુંછું,” અને હું ધારૂં કે તમને નાનું ઠાનું પણ બરોબર આવડે છે. આ પ્રમાણે તમે ધીરજ, ઉદ્યોગ, અને પ્રમાણિકપણાથી આવી રીતે ચાલી શકશો, અને થોડાં

વર્ષ પછી સારા પૈસાદાર થઈને મારા ભાગીયા થવા યોગ્ય થશે. આજ પ્રમાણે મેં પણ કંઈ હું, અને આખરે આ અવસ્થાએ પહોંચ્યો છું. એટલું ખર્ચ કે પ્રયત્નથી મારે સ્ત્રી તથા છોકરું કાંઈ નહોતું. વખત આવ્યે મારા શેઠની છોકરી સાથે મારું લગ્ન થયું. અને તેથી મને ઘણી સહાય મળી. એથી ઉલટું તમારી સ્ત્રી મારી સગી છે અને તમારી સ્થિતિના માણસે નહિ પરણવું તેના કરતાં તવંગર વેપારીના સગા સાથે પરણવું એ એકજ પગલું નીચું છે. મેં તમને કહ્યું છે કે હું સલાહ તેમ મદદ બંને આપીશ, તેથી એક પખવાડિયા સૂધી અમારે ત્યાં રહેજો. એટલા વખતમાં હું જોઈશ કે શુ-માસ્તાનું કામ કરવાને તમે લાયક છો કે નહિ. પછી જો મારે ને તમારે બનશે તો આપણે આગળ વાત કરીશું. મારે તમને જણાવવું જોઈએ કે હું કોઈ વાતનો કોલકરાર કરતો નથી અને વચન પણ આપતો નથી. પણ એક પખવાડિયા સૂધી તમને, તમારી સ્ત્રીને, તથા નાના છોકરાને મારે ત્યાં રહેવા દેઈશ, અને જો તેટલા સમાગમનો વખત નકામો ગાળવા જવો થઈ પડશે તો એમાં દોષ તમારોજ છે અને ટોટો પણ તમનેજ છે. તેણે તરતજ પોતાનું ધડિયાળ કાઢ્યું, અને કહ્યું કે હવે વધારેવાર વાત કરવાને હું રોકી શકાઉં તેમ નથી કારણ કે મારે કામ છે અને કામ કોઈને માટે રાહ જોતું નથી. તમારી ધર્મશાળાએ જાઓ, કેમકે તમારી સ્ત્રી તથા છોકરો એકલાં હશે. અન્ન ખરોખર એ વાગતાં જમીએ છીએ.”

અવર્ણનીય અસંતોષ અને નિરાશાથી હું મિ. કોફ્ટને ઘેરથી નીકળ્યો. પણ બ્યારે હું ધર્મશાળામાં આવ્યો અને અમારે થએલી વાતચિતની મથાસ્થિત હકીકત મારી સ્ત્રીને કહી ત્યારે મિ. કોફ્ટની વિનયવાળી અને મિત્રતા બરેલી વર્તણૂંક વિષે સાંભળી તે અચંબા પામી ખૂંટી થઈ. એ માણસે કરેલો સત્કાર મારી સ્ત્રીના ધારવા કરતાં ઘણોજ વધારે હતો અને મારા ધારવા કરતાં ઘણો ઓછો હતો. આ વિષે તેણે મારી સાથે વિવાદ કર્યો. પણ તર્કની સામે વિવાદ મિથ્યા છે.

કોઈ પણ સાધનવડે અમેરિકામાં તવંગર થવાના મારા અનિ-

શ્ચિત તથા કલ્પિત વિચારો મિ. કોફ્ટનો નજર ચૂકમાં ગયા હતા. એક વેપારીની પેઢીમાં ગુમાસ્તાની નોકરીએ રહેવું અને ફુનિયાદારીની ખટપટમાં પડવું એ મને ચિન્તાકારક તથા દુઃખકર્તા થઈ પડ્યું હતું. હ્યુસિએ મને ઘણા પ્રકારે સમજાવી કહ્યું કે “ફિલાડેલ્ફિયામાં આખ્યા કે તરતજ નોકરી મળી, અને જો હવે તમે થોડાં વર્ષ સૂધી દટાવી નોકરી કરશો તો અહીંના ગ્રાંથી મોટામાં મોટી પેઢીના ભાગિદાર થશો એ પૂર્ણ ભાગ્ય સમજવું.” હ્યુસિનું આ સંઘર્ષ કહેવું બર્થ ગયું. તો પણ જરૂરિયાતથી મારે કબૂલ કરવું પડ્યું કે તેનો સગો ઘણો સારો હતો અને અરેબર હું ભાગ્યશાળીજ હતો અને મિ. કોફ્ટનો ઘણો ઉપકૃત થયેલો હોઈ એમ માને સમજવું પડ્યું. આ કહ્યા પછી દિલગીરી ભરેલા વિચાર કરતાં કરતાં મારી કોટડીની અંદર મેં આમતેમ ક્ષયા કર્યું. એટલામાં હ્યુસિએ મને સંભારી આપ્યું કે “મિ. કોફ્ટ અરેબર એ વાગે જમે છે. તે ઘણા નિયમિત માણસ છે, અને ધર્મશાળાથી તેનું ઘર ઘણું દૂર છે. માટે તમારે તમારાં તૈયાર કરેલાં કપડાં પહેરવાં ભેગાં.” એ જાને તૈયાર થઈ, છોકરાને પણ લુગડાં પહેરાવ્યાં અને માંડે ઘડિયાળ લેઈને બતાવ્યું કે હવેતો બેમાં દશ મિનિટજ યોગી છે. અત્યાર મૂંઝાણો મેં ગમગીનીમાં ક્ષયા કર્યું પણ પછી તરતજ અને તેટલી હિતાવજ કરી લુગડાં પહેરવા મંજ્યો અને જ્યો હું માંડે રેશમી શોશ્યું પગે ચઢાવતાં હતો તેવુંજ તે કાઢ્યું, તેથી હ્યુસિ તેને તૂની રહી ત્યાં મૂંઝાણો મારે બેસી રહેવાની જરૂર પડી. નુનવાનું કામ ઘણું ધીમું અને કંટાળા ભરેલું છે. હ્યુસિ એ કામમાં ઘણી ચતુર હતી તોપણ મેં એમ કહ્યું કે એ કદી પૂરે નહિ થાય.

આખરે મેં મોજાં અને મોડા પાંદર્યા અને સર્વ ચાલી નીકળ્યાં. અમે નિકળ્યાં ત્યારે અરેબર સવાંચ વાગ્યા હતા. બીજા માણસો અડધા પડધા જમ્યા રહ્યા હશે ત્યારે અમે મિ. કોફ્ટને ત્યાં પહોંચ્યાં. ઘણા માણસો જમવા બેઠા હતા અને તે દરેકને અમારા આવવાથી હરકત પહોંચી. હ્યુસિ (મસિસ કોફ્ટને ઓળખતી નહોતી તેથી તે તેને ઓળખાવવાની હતી. એક બીજાને એવી રીતે માને આપતાં અને માફી માગતાં જગ્યાઓની અદલઅદલ એવી તો થઈ

રહી હતી, ખુરશીઓ એવી તો ખડખડતી હતી, અને ચાકરો આ-
મતેમ એવાતો દોડતા હતા કે અમારે બેસવાનો વખતજ નહિ આવે.
એમ મેં ધાર્યું. આ ગડખડાટની અંદર મારો છોકરો કળેકળ ખાઈ
રડવા લાગ્યો કારણ કે એક હબસી એને ખુરશીપર બેસાડતો હતો
તેનાથી એ ધણો બીન્યો હતો. એ ચાકરના એકદમ આવવાથી છોક-
રાને ઉત્પન્ન થએલો ગભરાટ તત્કાળ બેથી જાય નહિ. આખરે મિસિસ
કોફ્ટે તે હબસીને બહાર જવાનો હુકમ આપ્યો. તરતજ ગરબડાટ
બંધ પડ્યો અને થોડા વખત સૂધી છોકરાનાં ડસકાં શિવાય બીજું
કંઈ પણ સાંભળવામાં આવતું નહોતું.

સર્વ પરીણાઓ ચૂપ હતા અને જમી રહ્યા હતા. દરેક જણ
શૂન્યમૂન્ય બેસી રહ્યા તેથી મિસિસ કોફ્ટેને ખોટું લાગ્યું. મિ. કોફ્ટ
ધણો ખિન્ન થયો, અને ઘરના ધણી તરફ જરૂર કરતાં એક પણ
શબ્દ વધારે બોલ્યો નહિ. આ શિવાય કોઈપણ જગોએ અને કોઈ
વખતે જમવાનું મને કંટાળા ભરેલું થઈ પડ્યું નહોતું. લ્યુસિમાટે
તેમજ મારા માટે મને ધણું લાગતું હતું. તેની આંખો લાલ લાલ
થઈ ગઈ અને વખતસર હું તૈયાર ન થયો તેને માટે સો વાર મેં
પોતાનેજ ગાળો દીધી. આખરે રકાબીઓ વગેરે લઈ લેવામાં આવ્યું,
પરંતુ જમ્યા પછી મુખવાસને માટે ફળકળાદિ લેવા સર્વ બેઠા સારે
અમને નોતરનાર પ્રથમના જોવાજ મારા તરફ મૂન્યમૂન્ય રહ્યો. મને
ધારતી લાગી કે તેના તરફથી મદદ અને સલાહ મળવાના સઘળા
લાભ હવે હું ખોઈશ. 'સઘળા લાભ ખોવાની અણીપર ધું' એમ મ-
ને લાગ્યું સારે તેઓનું મહત્ત્વ મને ધણું ધણું લાગવા માંડ્યું.

જમી રહ્યાપછી તરતજ હડસન નામે એક તરણ ગૃહસ્થ મં-
ડળીમાં આવ્યો. તેનો દેખાવ તથા રીતભાત મનને આકર્ષે એવાં હ-
તાં. તે નિષ્કપટી અને આખરેદારનું ફરજદ હતો. તેના વિનયની અ-
સર તરતજ માલમ પડી, કારણ કે એના આવવાથી દરેક જણ શાન્ત
થયા હતા. તેનો ચહેરો તેજસ્વી અને ચંચળતા ભરેલો હતો. અગર
જો કે એના બોલવા ચાલવાથી પોતે જીવંત શક્તિનો છે એમ સાબિત
થતું નહોતું. તોપણ તેથી દરેક જણને ખૂબી ઉત્પન્ન થતી હતી. હું

એક અનુભવો આદમી હું એમ તેણે જણ્યું કે તરતજ મારી સાથે ઘાડી વાત કરવા લાગ્યો. હું પાછો ખુશ મિનનમાં આવ્યો, અને તેને ખુશી કરવાનો યત્ન કરવા મંડ્યો તથા તેમાં કૃતેહ પામ્યો. ઇંગ્લાન્ડની અને મુખ્યત્વે કરીને લંડનની ખખરો જાણીને તે ખુશી થયો, કારણ કે લંડન જોવાના તેને ઘણીજ ઇચ્છા હતી. સાંજે જ્યારે એણે મારી રજા લીધી ત્યારે મારી સાથે ગાઠો પરિવ્રજ કરવાની એણે ઇચ્છા બતાવી. આ વિનયથી હું ઉપકૃત અને પ્રસંશાને પાત્ર થયો હાજી એમ મને લાગ્યું. મને ખાત્રી થઈ હતી કે મારી સ્થિતિ અને બિનાથી તે બરોબર વાકેફ થયેલો છે, કારણ કે મિસિસ ક્રોફ્ટે મારા સાંબળતાંજ સઘળી હકીકત તેને કહી હતી.

— ❦ —

પ્રકરણ ૬. ટું.

અનુચિત આશ્રયનાં વચનો તે મિથ્યા લખણાઓ છે.

આ પછીના અઠવાડિયામાં હમેશ હું તથા તરણ (મ. હડસન) એક બીજાને મળતા. આથી અમારે પરસ્પર હેત વધ્યું. તેણે મને પોતાના પિતાને ઓળખાવ્યો. એ દશાઈ જેવો હતો અને ઘણા પૈસા એકઠા કર્યા પછી બાકીના દિવસ ગાળવાને ફિલાડેલ્ફિયામાં આવેલી રહ્યો હતો. થાન્ત અમેરિકનો કહે છે તે પ્રમાણે તે ઘણો મોજ શોખમાં અને ભભકાથી રહેતો. જેઓની ખુદ્દિ મોટા ઉત્સવમાં ભાગ લઈ શકે એવી હતી, અને જે આનંદ તથા ઠંડા મશ્કરીમાં પોતે સ્વાભાવિક રીતે ઉતરતો હતો તેવો આનંદ અને ઠંડા મશ્કરી કરનારને મળવાને તે ઘણો ખુશી થતો.

પહેલીજ મુલાકાતની વખતે મને માલૂમ પડ્યું કે ડુનિઆમાં એ એક સારામાં સારો સોખતી છે એવું તેના પુત્રે તેને કહ્યું હતું. મેં પણ નિશ્ચય કર્યો કે મને જે ઉપનામ આપવામાં આવ્યું છે તે મારે ખરૂંજ પાડવું. મેં જો ત્રણ સારી વાતો કહી અને જો ત્રણ સારાં પદ-ગાથાં. ત્યાં આવેલા સર્વ જણ મારા પ્રત્યે ખુશ ખુશ થઈ ગયા. થરડો હડસન ઘણીજ ખુશી થયો. તેણે મને અને ત્યાં આવવાને આ-

મંત્રણ ક્યું અને તેનો દાખલો જોઈ દરેક જણે તેમ ક્યું. આ ફતે-
હથી હું કાંઈ થોડો ડુલાયો નહોતો. આ વખતે મિ. કોફ્ટ મારી સાથે
હતો અને જે મંડળીની અંદર તેના ડાહપણ અને પૈસા છતાં પોતે
કાંઈ પણ મહત્વને આદમી નહોતો તે મંડળીની અંદર હું મારી
અક્ષતથી એકદમ પ્રખ્યાત થઈ પડ્યો એ જોઈ મને ધણો આનંદ થયો.

ન્યારે અમે સાથે સાથે પેર જતા હતા ત્યારે તેણે મને ગંભી-
રતાથી નીચે પ્રમાણે કહ્યું, “મિ. બેસિલ, આ સર્વ આમંત્રણ સ્વીકા-
રવાની હું તમને સલાહ આપતો નથી, તેમજ તરૂણ હડસન સાથે
ગાઠો સંબંધ બાંધવો એ પણ મને પસંદ નથી. મિ. હડસનને ત્યાં
મળતી મંડળી જે લોકોએ પૈસા એકઠો કર્યો છે અને હવે ખર્ચવાની
ઈચ્છા રાજ છે તેમને માટે છે. પણ જેઓને પૈસા કમાવાના છે
તેમને તો મારા વિચાર પ્રમાણે નિરર્થક છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ બપ
બરેલી છે.” આ શાન્ત સલાહને લાભ લેવાને માટે માઈ મન સ્વ-
સ્થ નહોતું, કારણ કે મેં ધાર્યું કે મારી જગ્યા પ્રકારની બુદ્ધિ અને
નિપુણતાની અદ્વિતીય આ સલાહ તેણે આપેલી છે. ધ્યુસિએ ઉ-
ચ્ચ પ્રકારના અને માયાળુ દાખલા દલીલોથી આ સલાહને ટેકો આ-
પ્યો. તેણે વિચારીને કહ્યું જે “જે લોકો તમને મિત્ર તરીકે પોતાને પેર
બોલાવે છે તેઓ પોતાની મરજી પ્રમાણે ચાલનારા છે માટે તેઓ
કાંઈ લાભ કરી થઈ પડવાના નથી, એથી ઉલટું મિ. કોફ્ટ પ્રથમ
તમે મળ્યા ત્યારથીજ તમારી બરદાસ લેવાનું ધારે છે અને સારા
થઈ પડવાનાં સાધન બતાવ્યાં છે. તેણે જે સલાહ તમને આપી છે
તે તમારું સાઈ થાય એમ ધારીનેજ આપી છે. પૈસા પેદા કરવાનો
જે સારામાં સારો હેતુ તે હેતુને તજી દઈ બીજા હેતુને લગાડેલી
બુદ્ધિની અદ્વિતીય કરવા કરતાં તેને તે ધિક્કારે એમ ધારવું એ
વધારે યોગ્ય છે.

ન્યાં પતિ પત્નિ વચ્ચે ખૂંડેલ અંધારાનું હોય છે, તથા મુ-
ખ્યત્વે કરીને ન્યાં સ્ત્રી પોતાના પતિપર હુકમ બજાવવાની બિલકુલ
ઈચ્છા રાખતી નથી ત્યાં સ્ત્રીના ઝાંઝાથી નીકળેલી વિચાર યુક્ત સ-
લાહની ધણીજ સારી અસર થાય છે. મારે પણ એમજ બન્યું. મેં

હ્યુસિને વચન આપ્યું કે આવતા પખવાડિયામાં હું કોઈનું પણ આ-
મંત્રણ સ્વીકારીશ નહિ અને જે કામ મિ. ક્રોફ્ટ ખતાવશે તે મન દર્ષ
ને કરીશ. દશ દિવસ સુધી મેં જેવી મહેનત કરી છે તેવી કોઈ પણ
કરશે નહિ. અગર જો કે મિ. ક્રોફ્ટ કોઈને વખાણતો નહોતો તો પણ
મારી મહેનતથી તેને સંતોષ થયો. અગિયારમે દહાડે સવારમાં એણે
એક ભરતિયું તૈયાર કરવાને મને આપ્યું અને કમનસિમે મેં તે
મુલતવી રાખ્યું. સાંજે તરણ મિ. હડસન આવ્યો તે ઘણા આગ્ર-
હથી મને બહાર લેઈ ગયો.

એની સાથે વાતચિત કરતાં અમેરિકાનાં દેડકાનું ગાયન* સાં-
બળવાની જીતાસા ખતાવી હતી. કારણ કે એ વિષે મેં મુસાફરીના
અનુભવ જોવાણીમાં વાંચ્યું હતું. મી. હડસને મને સમજાવ્યું અને

* ઘણાં દેડકાનું એકત્ર થઈને બોલવું.

૧૬ કબૂલ કંઈક કે જ્યારે અમેરિકામાં મેં પ્રથમ દેડકાનું ગા-
યન સાંબળ્યું, ત્યારે ગવૈયાઓના રાગને પણ હઠાવી દે એવી તેમની
શક્તિ જોઈને મને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. આ સંખીત ૧૮ મી એ-
પ્રિલની રાત્રે એક આમેચિયામાં ઘણી શાન્તતાથી બોલવું હતું. એ
આમેચિયામાં આશરે દસ હજાર દેડકાં હતાં; અને હું ખાતરીથી
કહું છું કે તેમાંથી એના પણ કંઈ મળતા નહોતા આવતા. જે પુરૂષ ત્યાંની
રહીશ હતો, અને જેણે મોજને માટે આ ગાયનનો અભ્યાસ
કર્યો હતો, તેવા શેખીલા પુરૂષે મને કહ્યું “આ સંગીતમાં સર્વથી
જીઆમાં જીઓ સ્વર ત્રણ દેડકાં એએ છે. આ ત્રણ દેડકાં ઘણાં નાનાં
અને સુંદર હોય છે. જે ડાડમાં તેઓ રહે છે તેનાં મૂળ જેવા તેમનો
રંગ હોય છે, અને તેઓની અવાજ કાંઈક તમરાના અવાજને મ-
ળતો આવે છે. મધ્યમ સ્વર વળી બીજાં કેટલાંક દેડકાં ગાય છે અને
તેમનો અવાજ કરવતને ઘસવાથી થતા અવાજને મળતો આવે છે.
બીજાં ઘણાં દેડકાં કનિષ્ઠ સ્વરથી ગાય છે. કેટલાંક દેડકાં માણસના
પગ જેવડાં મોટાં હોય છે તેમને “બુલફ્રોન્સ” કહે છે. તેઓ ઘણા
ખોખરા સ્વરથી ગાય છે.”

ઉપલીયમ પ્રીસ્ટની યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની મુસાફરીમાંથી.

કહ્યું કે અહીંથી થોડાક માઇલ દૂર એક આમોચિયું છે, ત્યાં દેડકાંનું ગાયન સાંભળવા જઈએ. આ ગાયન થોડાક વખત સુધી ચાલ્યું, અને અમે ઘેર આવ્યા ત્યારે ધણુંજ મોડું થઈ ગયું હતું. થાક્યો પાક્યો હું તરતજ સુઈ ગયો, અને સવારે ઉઠ્યો ત્યારે સળેખમ થયેલું લાગ્યું. સળેખમ થવાનું કારણ એ હતું કે તે આમોચિયામાં હું ધણી વખત ઉભા રહ્યો હતો. મને જગાડવામાં આવ્યો ત્યારે પછી પણ થોડી વાર પછી સળેખમ મટી જશે, એમ ધારી એક કલાક સુધી પથારીમાં પડી રહ્યો. જ્યારે હું ઉઠ્યો અને કપડાં પહેર્યા ત્યારે મને ભરતિયું યાદ આવ્યું, અને નારતો કર્યા પછી પહેલું કામ એજ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ કમનશીબે મેં હોમરમાંની “દેડકાંને ઊંદરની લડાઈ” ના થોડીક લીટીઓ જોવાને માટે તેને “મુલતવી રાખ્યું.” મી. કોફ્ટના ઘરમાં હોમર નહોતું અને તેથી એક બુક્સેલર પાસે હું તે માગવા ગયો. તે એની પાસે પોપના હલીયડ અને આડીસી હતાં પણ “દેડકાં અને ઊંદરની લડાઈ” નહોતી. આની ખોજ કરવાને હું આખું શહેર ભટક્યો. આખરે મને તે મળ્યું અને ફતેહમંદીથી તે ગજવામાં ધાલી ઘેર આવતો હતો, એટલામાં મેં મી. કોફ્ટના બારણા અગાડી પાંચ છ મજૂરોને જોઈ સહીત જોયા.

મેં તેમને પૂછ્યું કે તમે ક્યાં જાઓ છો. તેઓએ જવાબ આપ્યો કે બેટસી વહાણને માટે માલ લેખને બંદરે (ડ્રો) જઈએ છીએ, “એકદમ હું બાલી ઊઠ્યો ગજબ! થોડીવાર ઉભા રહો. સાહેબ વાર તમે નહિ ચોલી શકો? મેં ધાયું કે બેટસીતો કાલ ઉપડનાર છે. થોડી વાર સજ્જર ખસો.” તેઓએ જવાબ આપ્યો કે “નહિ સાહેબ અમારાથી બીલકુલ ઢીલ થાય તેમ નથી; કારણ કે કેપ્ટને કહ્યું છે કે માલ લેખને બંદર પર તુરત આવજો.”

હું તરતજ ઘરમાં દોડી ગયો, બેટસીની કેપ્ટનજ ઘરમાં બૂમાટ કરી રહ્યો હતો. મી. કોફ્ટ વખારની સીડી પર હાથમાં ખુસા કાગળો લેખને ઉભા હતા, અને એ ત્રણ ગુમાસ્તાઓ માંમાં પેનસીલ ધાલી આમ તેમ દોડતા હતા. જોવા હું નજરે પડ્યો કે એ ત્રણ ગુમાસ્તા એકદમ બાલી ઉઠ્યા “મી. બેસિલ ભરતિયું ક્યાં છે.?” મી. કોફ્ટે

વળી કહ્યું “મી. ખેસિલ મહેરબાની કરી બરતિયું અને એની નકલ આપો! તમને અમે ત્રણ જણને જોળવા મોકલ્યા છે. આ વખતે તમે બહાર ગયા એ અન્યય જરૂર છે, અને તમે ક્યાં મયા તે પણ કોઈને ન કહ્યું. અડધા કલાકથી આ એટસીનો કેપ્ટન બરતિયા માટે જોટી થાય છે; કેમ સાહેબ હવે એ આપશો? વળી તેની નકલ પણ મને આપો કે હું આજની રૂપાલમાં આપણા આડતિયાને બીડી દઉં.”

હું ગભરાઈને બાલ્યો બરતિયું! સાહેબ તે તો હું તદન ભૂલી ગયો. એમણે કહ્યું કે મને લાગે છે કે હવે તો તમને યાદ આવ્યું હશે. માફી માગવાનું, અવકાશ ના વખત. સુધી બંધ રાખો ને મહેરબાની કરીને બરતિયું આપો.” મેં કહ્યું “મહેરબાન સાહેબ, હું હજારવાર માફી માગી કહું છું કે હજી સુધી મેં બરતિયાં તૈયાર કર્યાં નથી.” મી. કોફ્ટે કહ્યું કે “હજી સુધી તૈયાર નથી કર્યાં? એવું બનવું અશક્ય છે.” કેપ્ટન આંકરા સોગન ખાઈ એકદમ ખોલી ઉઠ્યો કે “હું તો તારે જાહેર છું, હવે મારાથી એક ઘડી પણ રાહ જોવાય એમ નથી.” મી. કોફ્ટે શાન્તતાથી કહ્યું, “જો તમારી મરજી હોય તો કેપ્ટન સાહેબ મારા મજૂરોને માલસાથે પાછા મોકલો, સધળો સામાન છોડી નાંખવો પડશે. મી. ખેસિલ! મેં એમજ ધાર્યું હતું કે કાલ સવારે કહ્યા પ્રમાણે તમે બરતિયાં તૈયાર કર્યાં હશેજ. અને એટલા માટે સામાન પણ સાંજે બાંધવામાં આવ્યો. તમે નિયમસરજ વર્તશો એમ ધારવામાં મેં મોટી ભૂલ કરી છે. વેપારી માણસોએ ‘બતાવેલું કામ તૈયારજ હશે’ એમ ધારવું નહીં. આવી ભૂલ હવે મારી જીંદગીમાં પણ હું નહિ કરું.” મેં પશ્ચાત્તાપના શબ્દો એક પછી એક કાઢવા માંડ્યા. પણ એ તો ગુસ્સા અગર અધીરાઈની કાંઈ પણ લાગણી શિવાય, એ શબ્દોથી કાંઈ પણ પીગળ્યા વગર, જોવા મજૂરો માલ લઈ આવ્યા કે તરતજ મારાથી છૂટા પડ્યા, અને સધળો સામાન છોડી નાંખાવી વખારમાં ડેકાણે મૂકાવી દીધો. આથી ખરેખર મને ધણું લાગ્યું. તરતજ મારી પાસે આવીને મને કહ્યું કે “હું ધારું છું કે કાલની રાત તમે મી. હડસનની સાથે ગાળી હશે.” મેં કહ્યું

“હા સાહેબ, હું અરેઅર દિલગીર છું” તેમણે વચ્ચે જવાબ દીધો કે “આત્રી બામતમાં દિલગીરી બતાવવાથી કોઈ વળતું નથી. મને સાંભરે છે કે પ્રથમથી મેં તમને એની સાથે ગાઠો સંબંધ બાંધવાની સાવ ના પાડી હતી. કામગીરા માણસોને મધ્યસ્થે પણ હર્ષથી દારૂ ઠાંસવો એ કામનું નથી.” મેં કહ્યું “સાહેબ દારૂ પીવાની વાત કરો છો, ત્યારે તો મને આપને આતરી કરવા દો કે અમે દારૂ નહોતા પીતા, હમે તો દેડકાનું ગાયન સાંભળવા ગયા હતા.” મી. કોફ્ટે અત્યાર સુધી તો પોતાના ગુસ્સા દબાવી રાખ્યો હતો, પણ આ સાંભળ્યું કે તરતજ તેણે પોતાની આંખ ફેરવી. એણે ધાર્ણ કે હું એની મશ્કરી કરું છું. જ્યારે મેં એને આતરીથી કહ્યું કે હું મશ્કરી કરતો નથી પણ અરેઅર કહું છું ત્યારે એ ગુસ્સો કાઢી નાંખી ધિક્કારવૃત્તિ સાથે અન્યથા થયો. તેણે કહ્યું કે શું આભામિયાની અંદર સો પચાસ દેડકાને કલબલ કરતાં સાંભળવાને કોઈ ભરતિયુ રહેવા દે એ શું શક્ય છે? સાહેબ તમે વેપારને લાયક નથી.” મને અડધો કચવાતો અને અડધો બળતો મૂકી તે વખાર તરફ વળી ગયો.

આ વખતથી મી. કોફ્ટના રનેહની આશાઓનો અન્ત આબો. મહેતલના બાકી રહેલા થોડા દિવસ સુધી તે મારી સાથે સભ્યતાથી વર્ત્યો, પણ તે સભ્યતા બેપરવાઈથી બરપુર હતી. તોપણ તેણે મારી સ્ત્રી તથા છોકરા માટે એક સરતુ અને સગવડ બરેલું ઘર ખોળી કાઢવા અમ લીધો. જ્યાં સુધી હું ફીલડોલ્ફિયામાં રહું, અગર જ્યાં સુધી મને સારી જગો મળે નહિ, ત્યાં સુધી એ ઘરનું બાકુ પોતાના સંબંધીને માટે આપવાનું એણે માથે લીધું. તે લ્યુસિસ તરફથી ધણોજ સંતોષ પામ્યો હતો, અને કહેતો કે “તે એક સારી ચાલની, સારા સ્વભાવની, ડાહી તરણ સ્ત્રી છે, અને એ મારી સગી છે એમ કહેવાને હું બીલકુલ શરમાતો નથી.” છુટા પડતી વખતે તેણે કહ્યું કે “ફુનિયામાં આગળ વધવાની કોઈ પણ સંભવિત યોજના પાછળ મંડવાની સલાહ ખુશીથી આપીશ, પણ અરી આતરીથી કહું છું કે વેપાર સંબંધી કામમાં તમે કદી ક્તેહમંદ થવાના નથી.”

મી. કોફ્ટ મને બીજાકુલ પસંદ નહોતો. કારણ કે તે હદ કરતાં

જાદે નિયમસર હતો. તે એક પોતાની મરજી મુજબ ચાલનારા યંત્ર જેવાં હતાં, પણ તે વખતે જો માફ મગજ મી. હડસનના વિચારોથી બરેલું નહોત તો તેને તથા તેનો સ્નેહ તજવાને હું ઘણો દિલગીર થયો હોત; તેમજ તેણે હ્યુસિ તથા મારા પુત્ર તરફ જે મમતા બતાવી તેને માટે મેં એનો ઉપકાર માન્યો હોત. મી. હડસને મારે માટે ઘણીજ કાળજી બતાવી, મી. ક્રોફ્ટના વેપારી પંક્તિમાંથી હું ઉગ્યો તેને માટે મને મુખારકબાદી આપી, અને મારા મનમાં ડસાણું કે “તારા સરખો માણસ પોતાનીજ બુદ્ધિથી, અને મિત્રો તથા મારા લાગતા વળગતાની મદદથી, આ દુનિયાનાં અંદરે કંતહર્મદ થયા વગર રહેજ નહિ.”

હું હવે લગભગ આખો દિવસ તાલેવાં અને ખુશમિનનજવાળા લોકો સાથે એ મી. હડસનના પિતાને ત્યાંજ ગાળતો. આ સઘળા મારા મિત્રો હતા. એ મંડળીનો હું રંગ મચવનાર હતો. દરેક જણ મને આમંત્રણ કરતા, અને હું દરેક આમંત્રણ સ્વીકારતો, કારણ કે મી. હડસનના કોઈ પણ સંબંધીને મારાથી માફ લગાડી શકાતું નહિ, આવી રીતે દિવસના દિવસ, અઠવાડીયાં અને મહિના ગાળવા માંડ્યા, હું મી. હડસનના પિતાનો ખાસ આદર્શ થઈ પડ્યો, અને દરેક જણ મને કહેવા લાગ્યા કે એ તમારે માટે ધારણે તે કરણે, મેં હુશ્યાનાની પરહસ્તગત જમીનનો કેટલોક ભાગ લેઈને ફીલડેલ્ફિયામાંના મારા મિત્રો પાસેથી એક ઉધરાણું એકઠું કરીને ધંધે વળગવાની યુક્તિ ખોળી કાઢી હતો. ઉધરાણામાં નામ બરનારને બરેલા પૈસા હપતે થઈને આપવાના હતા. પહેલે વર્ષે અમૂક રકમ, બીજે વર્ષે અમૂક રકમ, અને ત્રીજે વરસે અમૂક રકમ એમ કરી બરાણું પૂરું કરવાનું ડરાણું હતું. અને એ રકમ વડે મને મળવાની જમીનમાં, આપર્લાન્ડ અને સ્કોટલાન્ડમાંથી આવતા વહાણમાં આવનાર માણસોને કામ કરવા રાખવાના હતા. ટીપ બરનારાઓની એક મોટી યાદી થઈ તેમાં વૃદ્ધ હડસને સર્વને મથાળે પોતાનું નામ લખ્યું અને તેની સામે એક મોટી રકમ બરી.

આવતી વસંતત્રરતુ સુધી વહાણ આવવાનાં નહોતાં અને ત્યાં

સુધી કાંઈ પણ બની શકે એમ નહોતું તેથી મેં મારો વખત હમેશ-
ની માફક ખુશખબ્બિમાં ગાળવા માંડ્યો. વસન્તવ્રતનું આવી પણ સ-
રકારમાંથી જમીન સંબંધી કાંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. તેટલા
માટે થોડી મુદતની રાહ જોવી પડી. વૃદ્ધ હડસને એ જમીન અપા-
વવાનું માથે લીધું હતું, પોતે હમેશાં આ યોજના માટે તથા પોતાની
શક્તિ માટે એવી રીતે બોલતો કે તેનાપર વિશ્વાસ મેસેજ. તેની વાત
પરથી સામો માણસ એમજ ધારે કે પેરૂની ખાણો એનીજ વાડીમાં
છે, અને એની વગની સામે સરખાવતાં ધુનાછટેડ સ્ટેઈટસ્ટના પ્રેસિ-
ડેન્ટની વગ કાંઈજ માત્ર નથી. એક વર્ષ વીતી ગયા પછીજ મેં જાણ્યું
કે એ એક પતરાળ ખોર અને ગપાટી છે. બીજા બાર મહિના વીત્યા
ત્યારે મને માલૂમ પડ્યું કે એ માણસ જાતમાં મોઢામાં મોટો એક-
લપેટો, જડ અને હઠીલો છે. પોતાને તથા પોતાના પરોણાઓને ખુશ
કરવાને મને તે તેને ઘેરજ જમાડતો, પણ મારા સારા માટે અમર
મારે માટે એને પાછબાર પણ દરકાર નહોતી. જ્યાં સુધી મારી મરજી
હોય ત્યાં સુધી તે પોતાની અલખતની બોગવટાની, ગુણવૃદ્ધિની અને
અથાક પાકની બડાઈ હાંકતો, પણ જ્યારે હું મારા વિષયપર બોલવા
માંડતો કે તરતજ તે બગાસાં ખાવા માંડી, પલંગપર સુઈ જતો અને
હવે હુંથી જાણ છે એમ જણાવતો. જ્યારે જ્યારે એણે બરેલી રકમ
વિષે સંભારતો ત્યારે ત્યારે જરીક ચિરડાઈને કહેતો કે બેસિલ ! એ વિષે
આપણે કાલ વાત કરીશું !!

ટીપમાં જેઓએ નામ ભર્યા હતાં તેમાંથી ચાર શિબાય કોઈએ
કાંઈ આપ્યું નહિ. તેઓ હમેશાં એવું બાનુ કાઢતા કે “જ્યારે સર-
કાર તમને જમીન માટે ઉત્તર આપશે ત્યારે તમને ઉધરાણું આ-
પીશું.” સરકાર હમેશાં એમજ કહેતી કે “જ્યારે પૈસા બરેશો ત્યા-
રેજ જમીન આપવામાં આવશે.” હું ખરેખર કંટાળી ગયો અને
નાઉમેદ થયો. પણ મેં ધાર્યું કે માફ નથીજ અંત રાખી મંડવાથી
અને મારા નિત્રોને ખુશી કરવાથીજ કૃણશે. આટલા માટે હમેશાં
મારે એજ ખુશ મંડળીમાં હસતા, ગાતા અને પીતા દેખાવાની જરૂર
પડતી, પણ અંદરથી તો માફ હૈયું બળી જતું હતું.

આનું પરિણામ શું થશે તે હ્યુસિએ પ્રથમથી મને જણાવ્યું હતું. વચન, દીલ અને નાઉમેદીના બીજા વર્ષના અન્તે તેણીએ મને સમજાવવા માંડ્યું કે “આ આજસુ મંડળીનો ત્યાગ કરો, અને મી. કોફ્ટના ભાઈની સાથેના ક્ષેત્રમાં વાવેતર કરવાનું કામ માથે લ્યો.” મી. કોફ્ટ મારી સ્ત્રી માટે બહુ સારું મત ધરાવતો હતો; કારણ કે તેણીએ પોતાની સારી ચાલથી સર્વનું મન ખેંચી લીધું હતું. અને એટલા માટે તેણે મને આ કામ કરવાની ભલામણ કરી. પણ આ દરખાસ્ત મારે સ્વીકારવી કે નહિ તે માટે મેં એટલો બધો વખત વિચાર કીધો અને એટલી બધી આનાકાની કીધી કે એ દરખાસ્ત સ્વીકારવાનો વખત વહી ગયો.

મને હજુ સુધી એમ આશા હતી કે તરણ મી. હડસન મારી યોજના કામ લગાડવામાં મને મદદ કરશે. જમદિયા એટમાં એના દાદા (માનો બાપ) તરફથી એને ઘણી જમીનનો વારસો મળ્યો હતો. આવતે વર્ષે એ ઉમર લાયક થવાનો હતો અને પછીથી તેની કબજે પોતે સંભાળવાનો હતો. તેણે એમ કહ્યું હતું કે “એ જમીન વેચી દેઇશ, અને તેમાંથી ઉપજલામાંના કેટલાક પૈસા નવી યોજનામાં કામ લગાડીશ.” કારણ કે એમાં ફતેહમંદ થવાની જોવી સારી આશા હું રાખતો હતો તેવીજ એ રાખતો હતો. તે ઉત્સાહી અને ઉદાર સ્વભાવનો હતો. મેં એનું મન ઘણુંજ મેળવી લીધું હતું, અને મારે આ વખતે કહેવું પડે છે કે આ દુનિયામાં એકે યોજ એવી નથી કે તે મારે માટે ન કરત. મારી પાસેથી એને કાંઈ લેવાની આશા નહોતી, પણ મને એમજ કહે તો કે “તું મારો હમેશનો મિત્ર થઇને રહે.” તેને જંગલની રમતો ઘણીજ પ્રિય હતી; અને અગર જો કે હું લન્ડનનો વતની હતો તોપણ હું સારી રીતે તીર ફેંકી જાણતો હતો, અને બંદુક તાકી શકતો હતો; કારણ કે જ્યારે હું હ્યુસિને ત્યાં રહ્યો હતો ત્યારે એના ભાઈએને ખુશી કરવાને માટે મારે શીકારી થવું પડ્યું હતું. આ નિપુણતાને માટે મિત્રપર મારી સત્તા ઘણીજ જબરી હતી. મોસમમાં હમે હમેશ શીકારને માટે જતા; પણ શિયાળામાં તો હમે ઘણાં જ્હાનાં કાઢી જવાનું બંધ રાખતા. તરણ હડસન બરફપર આ-

લવાના જોડા પહેરી તે પર ઝડપથી દોડવામાં ઘણો હોંશીયાર હતો અને જ્યારે તે મને શિખવતો અને તેમ કરતાં હું પડી જતો ત્યારે તેને ઘણી ગમત પડતી. વળી તે મને અમેરિકાની બરફપર ચાલવાની ગાડીની રમત પણ શિખવવાનો હતો. મારે કપ્પલ કરવું પડે છે કે જે શિયાળાના દિવસો મેં ઘણી ખુશીથી મારી સ્ત્રી સાથે સગડી પાસે ચેનમાં ગાળ્યા હોત તેમાંના ઘણાખરા દિવસો કરકડતી ટાહાડમાં મારે એની ગાડીની રમતમાં ગાળવા પડ્યા.

ગરિબ બિચારી લ્યુસિએ આ ત્રણે વર્ષ દુઃખમાં અને દિલગીરીમાં જ ગાળ્યાં. કારણ કે ઘણું કરીને હમેશાં આખો દિવસ હું બહાર ગાળતો ત્યારે કલાકોના કલાકો ઘરમાં તે એકલી જ રહેતી હતી. અગર જો કે હું અડધો અડધો રાત્રિ મી. હડસનને ત્યાં વાળુ કરવામાં ગાળ્યા પછી ઘેર આવતો તોપણ તે બીલકુલ રીસે ન બરાતાં ખુશ મિજાજ ચેહેરાથી મને મળતી. હું એને તદ્દન તજી દેઉં છું એમ ધારીને માફ મન ઘણું એક પામતું. પણ આવો વખત થોડી જ વાર રહેશે એમ ધારીને હું મન વાળતો. કારણ કે મારો મિત્ર થોડી વખત પછી ઉમ્મર લાયક થવાનો હતો અને સંબંધમાં વચન પાળવાનો હતો, અને ત્યાર પછી બન્ને સુખ શાન્તિમાં સાથે જ રહીશું એમ હું ધારતો હતો. મેં લ્યુસિને કહ્યું કે “હાલમાં જે આજસમાં હું દહાડા કાઢાઉં છું તે મને બીલકુલ પસંદ નથી. અગર જો કે ઉપરથી ખુશી રહેવાની મને જરૂર પડે છે તોપણ માફ મન હમેશાં બાળ્યાં જ કરે છે અને જે વખત હું મારા મિત્રોમાં ગાળું છું તે જ વખત તારી પાસે ગાળવાને માફ મન બહુ તલસે છે.”

મારી સ્ત્રીની દૃઢતા અને મહેનત શિવાય પોતે તથા મારો છોકરો મારાપર લગારે આધાર રાખ્યા શિવાય રહી શકે એ તદ્દન અશક્ય હતું. મી. કોફ્ટ સિવાય તે કોઈની પાસેથી પૈસા સંબંધી મદદ લેતી નહોતી. મી. કોફ્ટ નિયમસર ઘરનું બાકુ ભર્યું જતો હતો. મી. કોફ્ટે કેટલીક સ્ત્રીઓ સાથે લ્યુસિને ઓળખાણ કરાવ્યું હતું, તે મને શિવણ બરતનું કામ પોતે શિખવતી હતી. આ કામમાં તે ઘણી જ હોંશીયાર હતી; તેથી આમાં એને ઘણા સારા પૈસા મળતા.

અમે ત્રણ વર્ષ અને ત્રણ મહિના ફીલિડેલ્ફિયામાં રહ્યાં તે મુદતમાં એણે મારી પાસે એક પાઈ પણ માગી નથી કે ખરેચાવી નથી. પણ આના કરતાં આવા વખતમાં જે ખુશ મિજાજ મારા તરફ રાખતી તથા મને કોઈ દિવસ ડપકો ન દેવાને કે સામા ન થવાને જે શાન્તતા રાખતો તેને માટે હું એને વધારે સાબાશી આપું છું. ઘણી સ્ત્રિયો જેઓ ધરની ઘણી સારી વ્યવસ્થા રાખનારી કહેવાય છે, તેઓ જેટલો ધરમાં બચાવ કરેછે તેનાથી દશગણો પોતાના પતિને ખેદ કરાવે છે. આવી પ્રકૃતિ હ્યુસિની નહોતી; અને એટલા માટે હું એનું માન અને પ્રતિષ્ઠા રાખતો એટલુંજ નહિ પણ હું એને ખૂબ રહાતો. મને એમ આશા હતી કે આ બાબત સાબિત કરી આપવાનો અને કદી છુટા નહિ પડવાનો વખત ઘણો પાસે આવેછે. પરંતુ અપશાય ! મારા વિચાર કરતાં તેનો વિચાર વધારે ખરો હતો.

મારા મિત્ર હડસનને ઉમર લાયક થવાને હવે ફક્ત દોઢજ મહિનો બાકી હતો. એટલામાં કમનચીએ ફીલિડેલ્ફિયામાં ઇંગ્લાંડથી એક નાટક મેંડળી આવી. જે બાબતમાં ગમત પડે તેવી દરેક બાબનો હડસન ઘણો ઉત્સુક હોવાથી આ મેંડળીના પહેલેજ વખતે જવાના તેણે મને તાણ કરી. નાટકમાં કેટલીક સ્ત્રિયો હતી અને તેમાં ખેરીયત નામની એક છોડી હતી. આ છોડી ૩૫માં તો સાધારણ હતી અને બટકણુ લોકની ટોળીને લાયક હતી; પણ તે મન હરણ કરી લે એવા રીતે નાચતી હતી અને તે રાત્રે દરેક પ્રવેશમાં તે ઘાણું નાચી. હડસન ખૂબ ખુશી થઈને વારે વારે તાળીઓ પાડવા લાગ્યો. આથી હું તદ્દન અધીરો થઈ ગયો. તે ઘણોજ ખુશ થઈ ગયો હતો, અને જેમ જેમ હું એની ખોડ કાઢતો તેમ તેમ એ એને ખૂબ વખાણતો. મને માલૂમ પડ્યું કે મો. હડસન એના મોહપાશમાં પડેછે તથા આગળપરે સાફ થવાનું નથી તેથી મેં ધાર્યું કે મને અહીં આવીજ ન હોતતો બહુ સારૂ થાત. ટુંકામાં એટલુંજ કહેવાનું કે આ છોડી માટે જેમ જેમ એનો મોહ વધતો ગયો તેમ તેમ મારી દોસ્તી ઘટવા લાગી. કારણ કે હું વારે વારે એની આંખ ઉઘાડવાને એની સામે તકરાર કરતો. મને માલૂમ પડ્યું કે આ છોડી ઘણી ચતુર છે, પો-

તેની સત્તા કેટલી છે તે જાણેછે, તથા પોતાના મોહ પાશમાં પડેલા આશકને ગમે તેમ સમજતી પરણે. હડસન જ્યારે જ્યારે ગુસ્સે થતો ત્યારે ઉછાંછળો અને તોછડો થતો; તેથી ક્રોધમાં આખરે મારી સાથે લડાઈ કરી, તે છોકરીને પોતાની સાથે જમણકામાં લેઈ બેઠો અને જે દિવસે પોતે ઉમર લાયક થયો તેજ દિવસે તેની સાથે પરણ્યો, અને પોતાનો ગ્રાસ સંભાળવા લાગ્યો. સરકારો જમીન મળવા વિષેની સઘળી આશાઓનો હવે અન્ત આવ્યો.

લ્યુસિ જે મારા દુઃખના સમયની સાથી હતી તેણે કહ્યું “તમારા મિત્રની મૂર્ખાઈ બતાવવામાં તમારા લાભના જોખમે પણ તમે તમારી ફરજ બજાવી છે; અને તમે તેની સાથે લડાઈ કરી તેથી હું ગુસ્સે ન થતાં ઉડતી ખુશી થઈ છું. સઘળી ખાખતો તરફ વિચાર કરીને તમે તમારી લાગણી બદલી નથી એ ઠીક કહું છું.”

મારી વાત તથા આજ ઉપર વિચાર કરીને મને દયા ઉપજે છે કે કેટલાક સારા ગુણો અને બુદ્ધિ છતાં ફક્ત એક દેખાતી નાની ખોડ (જે ખોડની કુટેવ થઈ ગઈ છે) ને લીધે પ્રયત્ન કરતાં છતાં પણ કશામાં ફતેહ મેંદ થયો નહીં. લ્યુસિની સજાહથી નિશ્ચય કર્યું કે મી. કોફ્ટને એક સીટી મોકલવી કે ફરીથી થોડા દિવસની મહેતત્ર આપે. મેં આ સીટી બીજા દિવસ સુધી મોકલવાને મુક્તતરી રાખી. અને બીજા દિવસે સવારમાંજ નવી પરણેલી પોતાની એક છોડીને જોવાને માટે દુરના બાગમાં જવાને તે ઉપડી ગયો.

હું આથી ઘણો ચિરડાઈ ગયો અને ટાઈ પણ સાફ કામ કરવાને બદલે આ ખરાબ વિચારો મનમાંથી કાઢી નાખવા શિકાર કરવા ગયો. મેં કેટલાક તુર્કિમરઘાને માર્યા. અને જ્યારે ઘેર આવ્યો ત્યારે હંમેશના રિવાજ મુજબ વૃદ્ધ હડસનને ત્યાં જઈને તે મેં સર્વ રસોઈ આપ્યા. રસોડામાં એક કુતરો હતો તેને હું ખવરાવવા લાગ્યો, અને રસોઈઓ તુર્કિમરઘાને સાફ કરવા લાગ્યો. તેવામાં એક મરઘાના અન્નાશયમાં કેટલાંક ચગકતાં લીલાં પાંદડાં તથા કેટલીક કુંપળો માલૂમ પડી. મને એમ થક ગયો કે આ પાંદડાં તથા કુંપળો “એલિઆ લેડીશીઆ” નામના ઝેરો છોડવાનાં હશે. મને ખરોખર

ખાતરી થઈ નહોતી કારણ કે આન જતાં પહેલાં વનસ્પતિ સંબંધી મારે જે બાકુકુડ સાન હતું તે સર્વ જતું રહ્યું હતું. અવકાશની વેળાએ તપાસી જોવાને અને વનસ્પતિ વિદ્યામાં આપેલા વર્ણન સાથે મેળ વવાને તે પાંદડાં હું ઘેર લેઈ ગયો. મેં રસોઈઆને કહ્યું કે બ્યાં સુધી હું કાંઈ કહું કે કહેવડાવું નહિ ત્યાં સુધી એ મરઘાં કામમાં લેઈથ નહિ. બીજી દિવસે અગર આપવાનું અગર મળવાનું મેં એને વચન આપ્યું હતું. બીજી દિવસે પુસ્તકની અંદર એ વિશે જોવાને હું પુસ્તકશાળામાં ગયો. પણ ઇંગ્લાંડથી આવેલા નવા સમાચાર વાંચવામાં મારે મન રોકાયું. મેં કહ્યું “કાલજ તપાસીશ, રસોઈઓ મરઘાં આજ કામમાં લેશે નહિ. વૃદ્ધ હડસનને એક બે દિવસ રાખ્યા શિવાય મરઘાં પસંદજ નથી.”

બીજી દિવસે હું તપાસ કરવાનું ભૂલી ગયો. સાંજે મેં તે પાંદડાંને મેજ પર પડેલાં જોયાં. મારા નાના છોકરાના હાથમાં ન આવે અને તે ખાઈ ન જાય એટલા માટે મેં તેમને વેગળાં મૂક્યાં “આજે” ન તપાસાયાં તેને માટે હું દિલગીર થયો. પણ પહેલાંની માફકજ ખોલીને મેં મન વાળ્યું. “આવતી કાલે તપાસીશ. રસોઈઓ તે મને તૈયાર કરશે નહિ, બે ત્રણ દિવસ સુધી રાખી મૂક્યા પછીજ વૃદ્ધ હડસનને તે પસંદ પડેછે.” બીજી દિવસ થયો પણ તે પતાં વેગળાં મૂક્યાં હતાં તેથી મને તે વિષે કાંઈ યાદ આવ્યું નહિ. તે દિવસે મારે તે નગરના કોટવાળને ત્યાં જમવાને વારંતે જવાનું આમંત્રણ આવ્યું હતું. ભોજન કરનાર ઘણા માણસો હતા; અને ભોજન પછી હમેશના શિરસ્તા મુજબ મને ગાવાને માટે કહ્યું. હું એક ગીત શરૂ કરતો હતો તેટલામાં એક પુરૂષ આસ બર્યે વિવર્ણ મોઢે દોડતો દોડતો આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે “મી. હડસન અને મારી સાથે જમનારા બીજા ત્રણ ગૃહસ્થી આધા પછી એકદમ બેભાન થઈ ગયા છે અને તેમને જીવવાની આશા નથી.” મારાં ગાત્ર તો તરતજ શિથિલ થઈ ગયાં અને હું ખોલી ઉઠ્યો કે “અરે ઈશ્વર આને માટે હું જવાબદાર છું.” હું આમ બોલ્યો કે તરતજ તે ચોરડામાં શાન્તતા પથરાઈ ગઈ; અને દરેક મનુષ્યે અચંપો અને ત્રાસથી મારા તરફ

જોવા માંડ્યું. હું મારી ખુરશીમાં મુઠ્ઠિત થઈને પડ્યો અને પાછળથી શું બન્યું તે હું જાણતો નથી. પણ જ્યારે હું શુદ્ધિમાં આવ્યો ત્યારે મેં એ જાણને મારી પાસે ખેંચી મોકી કરતા જોયા. ટેબલ પર હજુ સુધી પ્યાલા અને શીશીઓ હતી; પણ સર્વ સમાજ વિખરાઈ ગયો હતો. અને મારી મોકી કરનારના કહેવા પ્રમાણે કોટવાળ, મી. હડ-સનની મરણ સમયની સાક્ષી લેવાને ગયા હતા.

અકસ્માત બચતા બનાવોમાં જેમ અતિથયોક્તિ કરી વાત ચલાવવામાં આવેછે તેમ આ બનાવમાં પણ થયું. અગર જો કે મી. હડસન ઘણો માંદો હતો તોપણ તે મરે એવો નહોતો. એના ત્રણ અતિથિ થોડા કલાક પછી બરોબર શુદ્ધિમાં આવ્યા. મી. હડસને ઘણાજ આહાર કર્યો હતો તેથી એ દિવસ સુધી બરોબર શુદ્ધિમાં નહોતો. ત્રીજે દિવસે હમેશની માફક ઊાનન સમયે મિત્ર મંડળમાં બેસવા લાયક થયો. અને આથી માંડ મન અસહ્ય વેદનાથી મૂક્ત થયું. તપાસ કરતાં કોટવાળને માલૂમ પડ્યું કે હું તદ્દન નિરપરાધી છું. રસોઈ આપે સાચે સાચું કહી દીધું, પક્ષિઓને તૈયાર કરતાં પેટેલાં મને પૂછી મંગાવ્યું નહોં તેને માટે પોતાનોજ દોષ કાઢ્યો. પણ પોતાને મૂક્ત કરવા એમ કહ્યું કે “પાંદડાં ઘેર લઈ જઈ તપાસવા પછી એમને એમ લાગ્યું હશે કે એથી કાંઈ હરકત થાય એમ નથી અને એટલા માટેજ એ મને કાંઈ કહેવા આવ્યા નહિ.”

તરતજ મને છુટો કીધો અને હું ઘેર ગયો. મારી સ્ત્રી મને એકદમ વજગી પડી પણ એકે રજ્જુ ખોલી શકી નહિ. આ ભયંકર સમયમાં પોતાની દશા કેવી હતી તે એણે પોતાની અનહદ ખુશીપરથી વિચારી લેવા આ કમનશીબ અકસ્માત બન્યા પછી થોડા વખત સુધી ફીલેલફિયામાં આ વિષય સાધારણ વાતનો થઈ પડ્યો હતો. જુદા જુદા લોકો જુદી જુદી રીતે વાત કહેતા, અને એનાપરની ટીકા મારા હકમાં હજાર દરજ્જે નુકશાન કરતી હતી. પક્ષિના ચારામાંથી જડલાં પાંદડાં તપાસવાની મેં ઢીલ કરી તેને માટે કેટલાક મારો દોષ કાઢવા મંજ્યા. ખરૂં જોતાં આને માટે હું સજ્જ ઠપકાને લાયક હતો—કેટલાક એમ ધારવા લાગ્યા કે જે મિત્રોએ ઘણા વર્ષ સુધી

સરસ રીતે આદર સત્કાર કર્યો હતો તેવા મિત્રોના અને જાતિ બંધુ-
ઓના જીવનનો જેમાં આધાર રહેલો હોય તેવા વિષયમાં કોઈ પણ
મનુષ્ય મંદ અને બૂઝણીઓ થાય એ તદ્દન અશક્ય છે; અને બી-
જ કેટલાક દુર્જનો એમ કહેવા લાગ્યા કે અગર જો કે કોટવાળનો
તેમજ મી. હડસનનો મારાપર અનુગ્રહ હતો, તોપણ જે બાબત
જાહેરમાં મૂકવામાં આવી છે તેના કરતાં કાંઈ વધારે હશે. અને
બાકીના બીજા બુદ્ધી રીતે એમ કહેવા લાગ્યા કે પાંદડાંનુંતો બ્હા-
નુંજ છે પણ ખરી વાત નથી, કારણ કે આવાં પત્તાંથી પક્ષિઓને
કાંઈ ઝેર અડે નહિ. આવાં મહાપાપ કરવાનું શું કારણ હશે તે પણ
લોકોએ જોડી કહાડ્યું હતું. સર્વ એમ કહેતા કે “એની ધારેલી સા-
હસિક ધારણાઓ પુરી પાડવાને માટે વૃદ્ધ હડસને એને ઘણો પૈસો
બારસા તરીકે આપવાનું કબ્જલ કર્યું હતું, અને મૈત્રેયીઓએ અધીરા
થઈને આવાં કર્યું છે.” મારા સર્વ સંબંધીની રીતભાતનો અકસ્માત
વિષય જોઈને હું જેટલો અચંપા પામ્યો તેટલોજ મને ઉદ્વેગ થયો.
મારા તરફની લોક પ્રીતિનો રૂપાંતર થયો અને મારો ત્યાગ કરવામાં
આવ્યો. જેઓ અત્યાર સૂઘી મારી સાથે આજ સુધિ ગાઢા સંબંધમાં
રહ્યા હતા, જેઓએ મને અનુરંજન કર્યો હતો, મારી સ્તુતિ કરી હતી,
અને મારી મિથ્યા પ્રશંસા કરી હતી, જેઓએ ઘણીવાર “હમે તમારા
મિત્ર” છીએ એમ કબ્જલ કર્યું હતું તેઓ સઘળા કંઈ પણ સંભવવિના
મને આ બોર મહા પાપનો કર્તા ધારણે એ મને બાગ્યેજ સંભવિત
લાગ્યું. અરૂં જોતાં એમ હતું કે એ વિષય વિશે બિચાર કરવાની ત-
રદી લેવાને તેઓ ખૂશી નહોતા, પણ જે મનુષ્યનાં ગીત અને વા-
તોઓથી તેઓ કંટાળી ગયા હતા તે મનુષ્યનો પરિચય બંધ કરવાનું
બ્હાનુ મળ્યું તેથી ખૂશ હતા. તેમજ ટીપમાં પોતે જે રકમો ભરી
હતી તે રકમોની ઉધરાણી થયેલી જોવાને તેઓ ધ્રુષ્ટતા નહોતા.

ફુનિયાં આવીજ છે ! જેઓને આપણે આપણા તનબદન
મિત્રો ગણીએ છીએ, જેઓને આપણા દિલાસો દેનાર સ-
મજીએ છીએ, જેઓને આપણી સુખસંપત્તિ, અડતી પડતીના સાથી
ગણીએ છીએ, તેઓજ એકદમ આપણને તજી જતા રહે છે. ફુનિ-

યામાં ધણું કરીને એ તરેહના મિત્રો જોવામાં આવેછે. એક તો હ-
મેશાં—સુખ યા દુઃખમાં—સંપત્તિ યા વિપત્તિમાં—સાથેજ રહેછે.
બીજા કેટલાક હોયછે તે ફક્ત સુખનાજ સાથી હોયછે. આ પાછલી
પંક્તિના પુરૂષો દુનિયામાં વધારે જોવામાં આવેછે, પરંતુ પહેલી
પંક્તિના તો ક્વચિતજ જોવામાં આવેછે અને વીરલાજ હોયછે.
બીજી પંક્તિના પુરૂષો ફક્ત સ્વાર્થ સૂઝીજ સગાઈ રાખેછે; પણ પો-
તાનો સ્વાર્થ સર્વો, કે પોતાના કામમાં ફતેહમંદ થયા, અગર કોઈ પણ
તરેહનો લાભ પ્રાપ્ત થાય કે તરતજ ગગરજ સરી એટલે વેદ્ય વેરી” એમ
કરેછે. જ્યાં સુધી પોતાને ગરજ હોયછે ત્યાંજ સુધી બીજાની આ-
જીજી કરેછે, વખાણુ કરેછે, એ પૈસા ખરાબ કરેછે, અને હરેક
વાતે મરજી ઉઠાવેછે. કેટલાક એવા પણ પડ્યાછે કે ઉપરથીજ મિ-
ત્રતા બતાવી અંદરથી તેનુંજ ભૂંડુંજ કરવામાં મથયુલ રહેછે. આવા
માનવીરૂપે રાક્ષસો ઉપરથી તો મિત્રાઈનાં વખાણુ કરેછે. મિત્રતા ક-
રવી જોઈએ તેને માટે મોટાં મોટાં બાપણો કરેછે, અને મિત્રતા વિશે
નિર્બંધો લખતાં પણ અચકાતા નથી, પરંતુ તેઓ મનમાં તો એ-
ટલાખધા મેલા હોયછે કે મિત્ર એ શું છે તેનો પોતે લગેછે તો પણ
ખરો અર્થ સમજતા નથી. આવા અકલના નમુના પોતાની
વિદ્યા, જ્ઞાન, પૈસોટકો વિગેરેનું ગમેતેટલું અભિમાન રાખેછે, પરંતુ
આખરે તેઓનું પોગળ જણાઈ આવેછે અને મિત્રતા કરવાને કે-
ટલા પાત્રે તે પણ બહાર પડેછે, અને ત્યારેજ આવા અકલના
દુશ્મનોને માલૂમ ગડેછે કે ‘મારી યુક્તિ આતો સમજી ગયો.’ એક
જણ સાથે મિત્રતા છતાં દગોફટકો રમી સંતોષ ન માનવાથી બીજા
સાથે પણ રમવા જાયછે અને કેટલેક દરજ્જે તેમાં પણ ફાવેછે
અને પોતાને જે લાભ લેવા હોયછે તે પણ લેછે. પણ પાપનો ધડો
પાછળથી ફૂટેછે અને લોકોમાં તેમની ફજાતાની ખબર પડેછે, આ-
સડાં ખાયછે અને સર્વની ધિક્કારવૃત્તિનો ભાગ થઈ પડેછે. જો
એકવાર મિત્રતાનો ડોળ ધાલી પાછળથી—પોતાનો સ્વાર્થ સર્વો પછી—
દુશ્મન નિયડેછે તેઓનો ઇશ્વરને ત્યાં શા ન્યાય થશે તે જગત્પ્રસિદ્ધ
છે. જોનાપર મિત્ર જાણી પ્રથમથીજ વિશ્વાસ મૂક્યો તેજ જ્યારે પા-

છળથી વિશ્વાસઘાતી નિવડે છે તારે ઇશ્વરે તેને માટે ધોર નક્કજ સ-
હી મૂકેલું કારણ કે—

વિશ્વાસેપ્રતિબદ્ધાનાંયેનૃવિશ્વાસઘાતિકા :

તેનરાનરકેયાંનિત્યાવચ્ચન્દ્રદિવાકરૌ ॥

પ્રથમ પંક્તિના પુરૂષો અગર જો કે વીરલાજ જીવામાં આ-
વે છે તો પણ તેઓ ઘણા માનને પાત્ર છે. જેઓ ખરા મિત્ર છે, જેઓ
એ પોતાનું તન, મન તથા ધન ખરા મિત્રતા સુખ માટે ઝીકાવી
દીધું છે અને જેઓ એવા મિત્ર માટે હમેશાં દરકારજ રાખે છે તેવા-
ઓનું મન કેવું નિર્મળ તથા સ્વાર્થરહિત હોય છે તે તો ફક્ત અનુભ-
વીજ જાણે છે. જે સુખ તથા શાન્તિ આપે મનુષ્ય અનુભવે છે તેવું
સુખ તથા શાન્તિ બીજી પંક્તિનો પુરૂષ સ્વપ્નામાં પણ ભાગવતો નથી;
માટે મિત્ર કરવો તો હમેશાં ઘણી સાવચેતીથી તથા પરીક્ષા પછીજ
કરવો જે કોઈ મિત્રતાનો હક ધરાવવા આવે તે દરેકને પોતાની હાથ
આપી તદ્દપદન મિત્રતાઈ બાંધતાં પૂર્ણ વિચાર કરવો. જેઓને સારી
સદ્ગુણી સ્ત્રી મળી છે તેવાઓને આવા મિત્રોની ભાગ્યેજ જરૂર પડે છે
કારણ કે સારી સ્ત્રી એકલા મિત્ર તરીકેના ગરજ સારે છે એટલુંજ
એટલુંજ નહીં પરન્તુ જે કાંઈ મિત્ર આપી શકતો નથી તે પણ તે
આપી શકે છે. મારે પણ આમજ બન્યું હતું. ધ્યુસિ મારા સુખના
વખતની તેમ દુઃખના વખતની ભાગિયણ હતી. બીજી સ્ત્રીઓની
માફક મને દુઃખને સમયે સાર એકલો મૂકી ન જતાં તે હમેશાં મારી
સાથેજ રહી એક તત્ત્વદન, ખરા, નિસ્સ્વાર્થી મિત્રની ગરજ સારતી.
અગર જોકે આ વખતે જેઓને હું મારામિત્રો ધારતો તેઓ સઘળા
મને તજ દેઈ, કચ્ચાતો, પિડાતો, બુખેમરતો તથા કુંગાળ થતો
મૂકીને ચાલતા થયા તો પણ ધ્યુસિ હિમત હારી નહીં. તે પ્રથમથીજ
ધારતી હતી કે પાછળ તેઓ આવાજ નિવડવાના છે, માટે આ વ-
ખતે તેણે પોતાની સઘળી શક્તિ વાપરી મને હિમત આપવા માંડી.
તથા કોઈ પણ તરેહની ચિન્તા ન કરવાને સમજાવવા માંડી. આગળ.
પર થું પગલું ભરવું તેનો આપણે આગળપર વિચાર કરીશું એમ

કંહી માં મન વળાવ્યું, તથા હવે પછીથી મિત્રો કેવા કરવા તેનો પણ સારો વિનંતી તરીકે બોધ આપ્યો. આ વખતે મને મારી સ્ત્રીનો ખરો ઉત્તમ સ્વભાવ માલૂમ પડ્યો. અને મારા મનથી નિશ્ચય કર્યો કે આ દુનિયાની અંદરે સ્વાર્થરહિત પુરૂષો ઘણાજ થોડાછે તેથી આ વિષયપર બહુ ચિન્તા ન કરતાં માં સાં થાય તેવાં પગલાં ભરવાં કારણ કે—

कारणेनहिभविष्यन्तिमित्राणिरिवपस्तथा ।

— ❀ ❀ ❀ —

प्रकरण ७ मुं.

ભાગ્યતા બદલાવાથી વળગેલી ટેવો ક્વચિતજ બદલાય છે.

ફિલેડેલ્ફિઆમાં મારી સ્થિતિ એવી તો અપ્રસન્ન થઈ હતી અને મને એટલો બધો ના ઉદ્વેગ અને રોષ થયો હતો કે દેશ તજવાનો મેં નિશ્ચય કીધો. મારો ખરો મિત્ર મિ. ક્રોફ્ટ આ સઘળો વખત શહેરમાં નહોતો. મને ખાતરી છે કે જો એ ત્યાં હોત, તો તે મારા તરફ ન્યાયથી વર્ત્યો હોત, કારણ કે અગર જો કે તે મને અહોતો નહોતો તથાપિ તે ન્યાયી અને એકદમ વિચાર બાંધી લે નહિ તેવો હતો, અને તેથી કરીને લોકોના દુરાગ્રહને એકદમ મળતો ન આવત. આ શિવાય એની ગેરહાજરીયો મારે નાખુશ થવાને બીજાં પણ કારણો હતાં; પૈસા શિવાય અમેરિકા મારાથી સગવડ ભરેલી રીતે છોડાય તેમ નહોતું; અને કોઈની પાસે પણ પૈસા માગી શકું અગર ઇચ્છા રાખું એવો માણસ કુત્ર તે એકજ હતો. મારે કાંઈ ધાણું દેવું નહોતું, અને આને માટે મારે મારી સ્ત્રીનો ઉપકાર માનવો જોઈએ, પણ અમારી પાસે જ પૈસા હતા તે માગતામાં આપ્યા એટલે મારી પાસે એકે પાઈ રહી નહિ, અને સુસાકરીને માટે જોઈતા પૈસા સાં મારે માં ધડિયાળ અને કેટલાંક રમકડાં વચવાં પડ્યાં આ કામ મેં કોઈપણ દિવસ કર્યું નહોતું, હું નિશ્ચય બ્યવસાથી (રકમપર પૈસા ધીરનાર) ને ત્યાં જતાં શરમાતો હતો કે રખેને કોઈ મારો મિત્ર મને મળે અને ઓળખે; આથી મેં એક

મોઢી ચાદર ઝાઢી અને માંડે માં ઢંકાય એવી રીતે ટોપી પહેરી.

હું તીર્થસ્થાન આગળ થઈને જતો હતો તેટલામાં ટેટલાક ગૃહસ્થોનું એક ટોળું મળ્યું. હું તેમનાથી સંકેરાઈને સંતાતો ચાલ્યો ગયો, પણ તેમાંથી એક જણે ઉભા રહીને મારી પાછળ જોયું; અને અગર જો કે તે મને ન જોઈ શકે તેટલા માટે હું એક ગલીમાં પેઠો, તોપણ તે હું ન જાણું તેમ મારી પાછળ પાછળ આવ્યો. જોવા હું નિક્ષેપ વ્યવસાયીની દુકાનમાંથી બહાર નિકળ્યો તેવા મેં તેને મારા સામો ઉભેલો જોયો. હું એની થડોથડ થઈને થયો; અને તેજ વખતે આ ઉદ્વેગાઈને માટે મેં તેને ખુબ પ્રસાદી આપી હોત. મેં એ મોઢોલો વડાયો નહિ હતો એટલામાં એક છોકરાએ પાછળથી મને ખાત્રાવ્યો. હું ઉભા રહ્યો, અને તે છોકરાએ મારા હાથમાં માંડે ઘડિયાળ મૂક્યું અને કહ્યું કે “પેલા ગૃહસ્થે કહેવડાવ્યું છે કે આ તમારું ઘડિયાળ તથા રમકડાં તમે અર્ચે ભૂલી ગયા હતા.”

મેં પૂછ્યું “કીયો ગૃહસ્થ.”

“સાહેબ એમને હું જાણતો નથી; પણ એમણે મને કહ્યું કે તું પ્રમાણિક છે તેથી આ કામ તને સોંપુ છું,” એમ કહીને મને તમને ઘડિયાળ આપવાને મોકલ્યો. એમણે આશ્માની ડગલો પેહેવા છે અને તીર્થસ્થાન તરફ ગયા. હું આટલુંજ જાણું છું.”

જે કાગળે રમકડાં વીચ્યાં હતાં તે કાગળને ઉઘાડ્યો ત્યારે માંહી એક કાર્ડ હતું અને તેમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું.

“ઘણા ઉપકારની સાથે, બાર્નિની સલામ.”

બાર્નિ! ગરિબ બાર્નિ? પેલો આછરીશ! જેનું બાડું મેં ત્રણ વર્ષ પર અમેરિકા આવતાં બંધું હતું તે! શું આ ખરી વાત છે?

પેલા છોકરાએ મને જે રસ્તો બતાવ્યો હતો તે રસ્તે હું પાછળ દોડ્યો, અને જોવા તે એક સ્વચ્છ અને સુંદર મકાનમાં પેસતો હતો તેવા મેં એનો કોટ જોયો. થોડી વાર પછી એ હમણાં બહાર આવશે એમ ધારીને હું ત્યાં આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. કારણ કે એ ધર બાર્નિનું હશે એમ મારા સ્વપ્નામાં પણ ન આવે. સાથેના ધરમાં એક ગાંધી રહેતો હતો, અને તે જ્યારે એની બારીમાંથી બહાર જતો હતો ત્યારે મેં એને પૂછ્યું કે આ સાથેના ધરમાં કોણ રહે છે, તે તમે જાણો છો?

“ઓ ગેડી નામનો એક આહરિથ ગૃહસ્થ,” એવો એણે જવાબ દીધો.

મેં પૂછ્યું કે એનું આખું નામ શું છે ?

તેણે કહ્યું કે આ રહ્યું મારી ઓપડીની અંદર જીવો — બાર્નિ-એગ્રીડી. મેં મી. બાર્નિના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો, અને દીવાનખાનામાં હું ગયો. ત્યાં એ, એના છોકરા અને એની સ્ત્રી સર્વ સત્તાહશાન્તિથી આહ પીવા બેઠાં હતાં. મને જોયો કે તરતજ એ તથા એના બંને છોકરા મને માન આપવાને ઉઠ્યા, અને મને ખુરશીપર બેસારીને મી. બાર્નિએ કહ્યું કે “મારે ત્યાં આપ પધાર્યો તે મોટો ઉપકાર થયો; મને આશા નહોતી કે આપ મારાપર આટલા બધા કૃપાળુ થશો. તમારી ઉદારતા શિવસ્ય જે ઘરની અંદર અમે પગ પણ મૂકવા સ-મર્થ ન થાત તે આ ઘરની અંદર સૌથી સારામાં સારી બેઠક આપની સેવામાં હાજર છે; અને તેમ ન થાય તો ઘણું મૂર્ખાઈ બરેલું કહેવાય.”

એના બે છોકરાઓએ મારો મેલો ડગલો કાઢી નાંખ્યો, અને મારી ટોપી પણ લેઈ લીધી, અને મારી ઘાડ ઉરાડી નાખવાને બ-નતો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તેઓએ મારી આગતા શ્વાગતા એવી તો લાગણીથી કરી કે મારી આંખમાંથી હર્ષશોકાશ્રુ પડતાં ઘણીજ મુશ્કે-લાઈથી અટકાવી શક્યો. આ તેઓને માલમ પડ્યું, તેથી બાર્નિ (હું એને બીજા કોઈ પણ નામે નહીં બોલાવું) એ એમ ધાર્યું કે ‘બેસિ-લના પુરૂષની વાત કરવા કરતાં કોઈ પણ સામાન્ય વિષયપર વાત કરવી એ સાઈ છે.’ અને પોતાના છોકરાઓને પૂછ્યું કે “તમે આ-જનું વર્તમાનપત્ર વાંચ્યું છે ? અને તેમાં શી નવાજીની છે ?

હું મારા મનને બરોબર દબાવી શક્યો અને બોલવાની શક્તિ બ-રોબર લાવી શક્યો કે તરતજ, તેઓ સારી સ્થિતિમાં હતા તેને માટે મેં મુબારકબાદી આપી; અને પૂછ્યું “આવી સારી સ્થિતિએ તમે શી રીતે પહોંચ્યા.”

બાર્નિએ કહ્યું કે “અમેરિકા આવવાને માટે હું નિકળ્યો તે પ-હેલાં અગર ત્યારથી કાંઈપણ બાગ્યસુચક બનાવ બન્યો હોય તો તે

એજ હતો કે તમારા જેવા સસ પુરુષ જે વહાણમાં હતા તેજ વહાણમાં હું અત્રે આવવાને ખેડો. જે તમે મને પ્રથમથીજ હંમકી લીધો (મદદ કરી) ન હોત તો હું હમેશને માટે ગરીબ સ્થિતિમાંજ રહ્યો હોત અને ઘણા વખત મૂઘી બીજા લોકોના ધિક્કારનું કારણ થઈ પડ્યો હોત. પણ તમારી એ મદદ પછી સર્વ ઠીક થયું. ઈશ્વર તમારું બલું કરે કે મારા એ છોકરા મારી પાસેથી લઈ લેવામાં નહોતા આવ્યા. મારે માટે બંને છોકરા મારી સાથે મહેનત કરવા લાગ્યા, અને મનથી કે તનથી કોઈપણ રીતે છૂટા પડ્યા શિવાય કામ કરતાજ ગયા. અમે જેટલા પૈસા કમાતા તેટલા પૈસા આ સુત સ્ત્રીને આપતા, અને પ્રથમ ઘણીજ કુંજીસાઈથી ખર્ચ કરવા લાગ્યા. હમે પછીથી કોઈપણ તરેહનું બસન કરવાના સોગન આધા. ડબ્લીનમાં એક કડીઆ પાસે હું મનૂરી કરતો હતો તેથી એ બાબત મને થોડી ઘણી માહિતી હતી; જેટલું હું જાણતો હતો તેટલાનો ઘણો સારો ઉપયોગ કરવા લાગ્યો, અને કોઈપણ બાબતમાં મને હરકત પડતી નહીં, તેથી હું કામ કરવા લાગ્યો અને દિવસે દિવસે મને વધારે રોજ મળવા લાગ્યો. મારા બંને છોકરાઓનું પણ તેમજ બન્યું. એકજણ સુહારનું થોડુંક કામ જાણતો હતો અને બીજો સુથારના કામમાં કાંઈક માહિતગાર થયેલો હતો, એકજણને કારખાનામાં પુકજ કામ મળતું અને બીજાને ગોદીમાં વહાણનું કામ મળતું. તેથી સવારમાં કે સાંજે, વહેલા કે મોડા અમે હમેશાં કામમાંને કામમાંજ રહેતા. આ પ્રમાણે અમે એક વર્ષ સુધી ચલાવ્યું અને વર્ષ આખરે માલૂમ પડ્યું કે આ પ્રમાણે મળેલા રોજને લીધે હમારી સ્થિતિ ઘણી સારી થઈ હતી. મારી સ્ત્રી કાંઈ ઘેર સુસ્તીમાં બેસી રહેતી નહોતી. જ્યારે તે નાની હતી ત્યારે રાંધવાનું સાંઈ શિખી હતી અને તે તેને બસેબસે યાદ હતું. આ વિષયપર તેણે પોતાની ચતુરાઈ બતાવી. સારી રોટલીઓ વિગેરે કરીને તે વેચવા લાગી. ઘરાકો પુકજ રોટલીઓ માટે આવવા લાગ્યા અને તેથી રોટલીની ખૂબ ખપત થઈ. જ્યારે હું મુખ્ય કડિયો(મીઝી)થયો, અને મારા તાબામાં થોડાંક માણસો આવ્યાં ત્યારે મેં ઊધડ રાખીને ઘર બાંધવા માંડ્યાં. એમ એક પછી

એક ઘણાં જાણનાં ઘર બાંધ્યાં ત્યારે મારે માફે જ ઘર બાંધવાનો વખત આવ્યો. મારા માણસોની મદદથી મેં માફે ઘર ચણ્યું. છોકરાઓ તેમના કામમાં પણ ઘણા પ્રવીણ થયા. અને ત્યારે તેઓ સારાં કપડાં પહેરતા તો કોઈપણ એમની એટલા કે અદખાઈ કરતું નહીં; કારણ કે તેઓને પોતાની મહેનતથી ઉપાર્જિત કરીને તેમને પહેર્યા હતાં. તેથી ટુંકામાં એટલું કે હવે સારી સ્થિતિમાંથી વધારે સારી સ્થિતિમાં આવ્યા અને આખરે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં આવી પહોંચ્યા. અને જો એમને કોઈ પૂછે કે તમે દુનિયામાં આવી સારી સ્થિતિએ શી રીતે ચડી શક્યા ત્યારે મારા ખરા અન્તઃકરણથી એમજ કહેવાનું કે “અમે કોઈપણ દિવસ રોત્રે દારૂ પીને બીજી દિવસ નકામો ગાળ્યો નથી તેમજ જે કામ અમે આજ કરી શકીએ તે કાલ સુધી મુલતવી રાખ્યું નથી.

જ્યારે એણે આ ટિકા કરી ત્યારે મને માલૂમ છે કે મેં નિસાસો નાંખ્યો. મેં નિસાસો નાંખ્યો તેના ઉત્તરમાંજ જાણે પોતે કેહેતો હોય તેમ બ્રહ્મા બાર્દીએ કહ્યું કે “પણ જેવા જન્મથીજ ગૃહસ્થ છે તેને માટે આ નથી; તેમજ જેણે કોઈ દિવસ કડિયાનું અંગર સુધારનું કોઈ પણ દિવસ કામ કર્યું નથી તેવા આદમીએ અમેરિકામાં આવીને અમારા જેવું નથી કર્યું તેને માટે હું કાંઈ તેને અપમાન પહોંચાડતો નથી. સઘળી વાત જવા દઇને હું આપને સૂકોપાકો રોટલો વિગેરે જે કાંઈ હાજર હોય તે આપની સેવામાં રજુ કરું છું તેથી એ છૂટને માટે મને માફ કરશો. અને આજે હવે તમને ખાતા જોઇશું તેથી અમારે મન આ દિવસ ઘણાજ ઉત્સવનો થઈ પડશે. તેમજ આપની પાસે હું એટલું માગું છું કે હું બીજી કોઈપણ રીતે આપની સેવા બજાવી શકું એમ હોય તો સુએથી ફરમાવશો.”

મને ખરી ખાતરી છે કે આ વખતે આ ઉદાર માણસ માફે ધડિયાળ તથા મારાં રમકડાં પાછાં આણીઆપ્યાં હતાં તે બૂલી જ ગયો હતો. પોતે મારાપર જે ઉપકાર કર્યા હતા તેને માટે મને આભાર માનવા ન દેતાં બાજી કોઈ પણ કામ હું તેને બતાવું એ મ તે ઈચ્છતો હતો. જ્યારે એને માલૂમ પડ્યું કે હું અમેરિકામાંથી

જવાનો છું તારે એણે મને તરતજ પૂછ્યું કે તમારે કીયા વહાણ-
માં જવાનું છે. અરૂં જોતાં હું એને જણાવતાં બીન્યો કારણ કે મને
ધામ્તી હતી કે એ મારું બાહુ બરવાનું માથે લેશે. તેથી મેં એ બા-
બત એને ખરોખર જવાબ દીધો નહીં. પણ આ બાબત તેના મન-
માં ઘોળાયાં કરતી હતી એમ મને પાછળથી ખબર પડી. હું કીયા
વહાણમાં ઉપડવાનો છું તે તેણે કેપટનને પૂછીને નક્કી કર્યું હતું; એને
જ્યારે હું વહાણ પર ગયો તારે મેં એને તથા એના બે છોકરાઓને
ત્યાં જોયા. તે મને વળાવાને આજ્ઞા હતા. એને ત્યાં ઘણીજ માયા
દેખાડી. જ્યારે તે મારી રજા લેઈને ગયો તારે મને ખબર પડી કે
મારે નામિ એ સ્ટેશન કેપ્ટીનમાં મને પસંદ પડે એવો સમુદ્રની સફ-
રને લાયક કેટલોક ખોરાક મૂકી ગયો હતો.

પરોપકાર એ ઈશ્વરનો એક ખરેખરો આનંદદાતા દૂત છે.
જ્યારે જ્યારે કોઈપણ માણસ કાંઈપણ તરેહનો ઉપકાર કરેછે તારે
તારે એનું મન એવું તો પ્રદુક્ષિત રહેછે કે જાણે હજારો રૂપિયાની
લાભજ થયો હોયની. પરોપકાર એ શબ્દજ મનને આનંદ પમાડે
છે તો પછી જોએએ એનો ઉપયોગ કર્યો હોયછે તેને પ્રદુક્ષિત કરે
એમાં કાંઈપણ નવાઈ નથી. સ્વાર્થ રહિત પરોપકાર જોડલો આનંદ
આપેછે તેટલો સ્વાર્થી પરોપકાર આપતો નથી. અગર જો કે સ્વા-
ર્થથી કરેલો પરોપકાર આ દુનિયાની અંદર ઘણું માન અપાવેછે,
તથા પતિષ્ઠિત કરેછે તોપણ નિઃસ્વાર્થી પરોપકારની તે તુલના કરી
શકતો નથી. નિઃસ્વાર્થથી કરેલા પરોપકારનો બદલો ફક્ત ઈશ્વરને ત્યાં
મળેછે એટલુંજ નહીં પરંતુ આ દુનિયામાં પણ લાભ મળવેછે.
મન સંતુષ્ટ થાયછે એટલુંજ નહીં પણ કોઈ દિવસ નાગો ભૂખ્યો ર-
હેતો નથી. પૈસાદારથીજ પરોપકાર થાય એ તદ્દન ખોટું છે કારણકે
પરોપકાર તન, મન યા ધનથી થઈ શકેછે. માણસ ગમે તેટલો
નિર્ધન હોય તોપણ તેની પાસેથી તન તથા મન જતાં રહેતાં નથી.
તેથી દરેક મનુષ્યમાં જો દયાનો અંશ હોય તો તેઓ પરોપકાર કરી શકે
છે; એને તેમ કરવાથી થતો લાભ તો જોએને પરોપકાર કરેલો છે
તેઓજ જાણેછે. જ્યારે મેં આ બાર્નિને એના છોકરા હડકમાંથી

છોડવવા મદદ કરી ત્યારે અગર જો કે મારી પાસે ઘણા જુજ પૈસા હતા અને મારી સ્ત્રી તથા છોકરાની સ્થિતિ થી થશે તે વારે વારે યાદ આવતું હતું તોપણ મારા મને તેમ કરવા ઘણા ઉશ્કેર્યો અને તેમ થવાથી અંદર ધણીજ શાન્તિ પસરી રહી. તેમજ જ્યારે મેં એને મદદ કરી ત્યારે મારા મનમાં એમ બીલકુલ નહોતું કે આજ સખસ પાસેથી મારે પણ મદદ લેવાનો વખત આવશે. આ વખતે મારા મનમાં મને ખરેખરે લાગ્યું તથા ઉપકારનો બદલો આવી સારી રીતે મળ્યો તેથી કેટલેક દરજ્જે માફ મન શાન્તિ પામ્યું. પણ તરતજ હું ખીન્ન થયો, કારણ કે આ વખતે મને યાદ આવ્યું કે જ્યારે આજ બાર્નિ ઘુંટણીએ પડી આધરિશ રીત પ્રમાણે મારો ઉપકાર માનતો હતો ત્યારે એકદમ ભૂંડો પાડી હું જતો રહ્યો હતો. તે વખતે મેં એમ નહોતુંજ ધાર્યું કે બાર્નિ અને એના બે છોકરાઓજ અમેરિકા છોડતી વખતે મને મળવાને આવશે.

અમે અમારો દરિયાનો ખોરાક ખૂટાડ્યો પણ નહોતો તેટલામાં અમે ઇંગ્લાંડના કિનારાપર આવી પહોંચ્યા. અમે લિવરપુલ ઉતર્યા. અને ત્યારે હું એક ધર્મશાળાની કોઠડીમાં મારી પાસે કેટલા પૈસા સિલિકે છે તે, તથા તેનાથી લન્ડન પહોંચાશે કે નહીં, તે તપાસવા ખેડો ત્યારે મને જે દિલગીરી થઈ તે હું વર્ણવી શકતો નથી. થોડાક પૈસા તથા કાંઈક રૂપિયા જોઈને હું આલ્યા કે શું ફુનિયાંના અંદર મારી પાસે આટલુંજ છે? અને ત્રણ વર્ષ સૂધી મારી જન્મ-ભૂમિમાંથી ગેરહાજરીનું શું આજ કૃળ? શું મારી સઘળી આશા અને બુદ્ધિનો અન્ત આવોજ જોઈએ? મારા છોકરા તથા સ્ત્રીનું શું થશે? મારે એને ગમે તેમ કરીને સમજાવવું જોઈએ કે જ્યાં સૂધી મારી પાસે પૈસા આવે નહિ ત્યાં સૂધી ફુનિયાંના સુખ અને જરૂરિયાતો માટે થોડાક દિવસ તું તારાં સગાંને ઘેર રહી આવ. કારણ કે પૈસા વગર આપણું કોઈ સગું થવાનું નથી. ફુનિયામાં તો “પૈસો મારો પરમેશ્વર” છે. પૈસાદાર આદમી અગર જો કે અભણ હશે, મૂર્ખ હશે, ગાંડો હશે, કે હલકા સ્વભાવનો હશે તો પણ લોકો તેને વિદ્વાન, ડાહ્યો, અને મોટા મનનો માણશે, તેની મરજી ઉઠાવશે તથા વખાણ કરશે. પણ તેથી

હલકું, જે નિર્ધન આદમી ગમે તેવો જુદિયાળી, બહોલો અને સર્વ-
ગુણસંપન્ન હશે તોપણ લોકો તેને ધિક્કારશે, મશ્કરીઓ કરશે અને
ને દરેક વાતે હેરાન કરશે. પૈસાનો પ્રતાપજ એવો છે. “વસુવિના
નર પશુ.” માટે જ્યાંસુધી મારી પાસે પૈસો આવે નહિ ત્યાં સુધીજ
તારે તારા સગાં રોહી સાથે રહેવું. કારણ મારી નિર્ધન અવસ્થાને
લીધે તારા જેવી સુસ્ત સ્ત્રીને સર્વ લોકોના તિરસ્કાર, ધિક્કાર અગર
દયાનું પાત્ર કરવી એ મને ઠીક લાગતું નથી; માટે તારે તો એમ-
જ કરવું. ઘણા વખત સુધી તે મારી સાથે દુઃખ સહ્યું છે તથા સા-
રાની આશા રાખી તે હંમેશાં મારી મરજી બરોબર ઉઠાવી છે અને
તેટલા માટેજ હવે તું ફરીથી દુઃખ જાણે નવેસરથી અનુભવે એ
મને ઠીક લાગતું નથી. તેમજ જ્યારે તું મારી પાસેથી જશે ત્યારે
તારી એમજ આપણા વહાલા છોકરાની ફિકર પણ મારે ઓછી થ-
શે. માટે તારેતો જવુંજ. આવી રીતે એને કહેવાનો હું વિચાર કરવા-
નો હતો તેવામાં વળી પાછળથી સર્વ હકિકત યાદ આવી અને હૈયું
ભરાઈ આવ્યું અને આંખમાંથી આંસુ ડળડળ હાથમાંના વર્તમાન
પત્રપર પડવા મંડ્યાં. એટલામાં ધ્યુસિ અને મારો છોકરો બંને અંદર
આવવા લાગ્યાં; તેઓ મારાં આંસુ ન જોઈ શકે તેથી મેં ન્યુસપેપર
ઢંચું કરીને મોં આંધું ધંચું અને શું પાંચુંધું તે જાણ્યા વગર નીચે-
ની જાહેર ખબર વાંચી.—

“જે મી. એસિલ અગર તેનો વારસ એસિલ સ્ક્રીટ નંબર ૩૪
વાળા ઘરમાં મી. ગ્રેગરી વકિલને મળશે તો તે તેને કાંઈપણ લાભ-
કારક થઈ પડશે.” હું તરતજ એકદમ ઝબકી ઉઠ્યો, મારાં આંસુ
ન્યુસપેપર પરથી તેમ આંખમાંથી લોહી નાંખ્યાં, અને ઘણીજ ખુ-
શીથી વર્તમાન પત્ર ધ્યુસિના હાથમાં મૂકી જાહેર ખબર બતાવી. હું
તરતજ લન્ડન જતી ગાડીમાં બાકુ કરવા દોડી ગયો અને બીજે
દિવસે સવારે ઉપડવાનું ડરાવી આવ્યો. આ વખતે મેં બીલકુલ
મુલતવી રાખ્યું નહોતું. અને જ્યારે હું લન્ડનમાં આવ્યો ત્યારે એક
મિનિટ પણ ન ગુમાવતાં તરતજ મી. ગ્રેગરીને ત્યાં ગયો.

જ્યારે હું એમને મળ્યો ત્યારે તેમણે મને જણાવ્યું કે “તમારો

એક દૂરનો સગો ગુજરી ગયોછે, તે ઘણો કુંજુસ હતો અને તેના એકઠા કરેલા સર્વ પૈસાનો વારસો તે તમને આપી ગયોછે કારણ કે એના સર્વ સંઓમાં ફક્ત તમેજ એને એક પાઈ સરખી પણ ખરચાવી નહોતી.”

ઘણા માણસો પોતાના દુર્ભાગ્યને મારે ન્યાયથી ફરિયાદ કરે છે. પણ મારે કોઈ દિવસ તેમ બન્યું નથી; કારણ કે મારાપર જે વિપત્તિ વિગેરે આવી પડ્યાં તે ફક્ત મારી મૂર્ખાઈને લીધેજ. નશીબનો મારા તરફ અસાધારણ અનુગ્રહ હતો. મારા કોઈપણ ખાસ ગુણ વિના (અને કદાચ એમ કહું કે મુલતવી રાખવાની કટેવને લીધેજ મને ફાયદો થયો તો ચાલે, કારણ કે એવા એક તવંગરે સગાને હું એ કટેવને લીધેજ નહોતો મળી શક્યો) નિર્ધનતાના અત્યંત દુઃખ-માંથી એક મોટા ધનવાનની સમૃદ્ધિનો ઘણી થયો.

શહેરના એક સારા ભાગમાં મેં એક સુંદર ઘર રાખ્યું. અને જે સ્ત્રી વિપત્તિમાં ધીરજ આપી મારા દુઃખની ભાગીયણ થઈ હતી તે સ્ત્રીની સાથે જે મોજશાખ અને સુખશાંતિ પૈસો આપી શકે તે સર્વ હું ભાગવવા લાગ્યો. મારી સ્ત્રી ને હું પૂર્ણ સુખ આપવા લાગ્યો. અને કોઈપણ બાબતે એનું મન ખાટું ન થાય એમ વર્તાવા લાગ્યો ફિલાડેલ્ફિયામાં હતો ત્યારે કલાકના કલાક જેમ એનાથી જીદા ગાળ તો તેમ અત્રે કરતો નહોતો, પરંતુ તે વખતે હું એમ ધારતો હતો કે મી. હડસનની મદદથી થોડા વખત પછી એને સુખી કરીશ. એ બાબતમાં નિઃકુળ થયો તેથી આ જગોએ હું એને બમણું હેત તથા દરકાર બતાવા લાગ્યો. અને કોઈ પણ તરેહથી એના સુખમાં હાનિ ન પહોંચે તેની સંભાળ રાખવા મંજ્યો. ખ્યાર અને ઉપકારથી માફ મન હમેશાં બંધુંજ રહેતું તેથી એક ટુંકારો સરખો પણ હું એને કરતો નહિ. ગરીબ સ્થિતિમાંથી એકદમ પૈસાદારની હરિશાઈ કરે એવી સ્થિતિમાં આવ્યાથી હું બીજાકુસે ગર્વિષ્ટ બન્યો નહોતો ઘણા લોકો આત્રી વખતે મદમાં છડી બયછે. તથા પોતે શું બાલે છે તથા શું કરેછે તેનું જ્ઞાન પણ રહેતું નથી. દુનિયામાં પોતાના જેવું બીજી કોઈ છેજ નહિ એમ તેઓ ધારેછે તથા પોતે સર્વના શુદ્ધ બન્યા

હોય એમ ધારી જમીન અરૂર ચાલેછે. પોતાના આડોશી પાડોશી, ચાકરનકર, સગાંવહાલાં વીગેરેની સાથે ઘણીજ તોછડાઈ થો વર્તેછે. આવા મદમાં અન્ધ થએલા ઘણા જોવામાં આવેછે. પણ જેઓ ગરીબ સ્થિતિમાંથી એકદમ હુંચે દરજ્જે ચઢેલા હોય છે તેઓના ભાગ વધારે હોયછે. કારણ કે શેરના વાસણમાં પાંચ શેર મચરાવવા જઈએ તો તે છલકાયજ. ગરીબ સ્થિતિમાં છતાં પણ પુરૂષો મોટા મનના ક્વચિતજ જોવામાં આવેછે. અને તેવા આદર્શિઓને તેનું કૃળ મળ્યા વગર રહેતું નથી, જાણે જન્મથીજ પૈસાદાર ને મોટા હોય તેમ તેઓ વર્તેછે, તથા પોતાના મનની મોટાઈ બતાવેછે. ઈશ્વરે મારામાં આ ગુણની કાંઈક બક્ષિય મૂકી હતી. કારણ કે ગરીબ પુરૂષો એકદમ તવંગર થતાં જે જે દોષના સેવક થઈ પડેછે તે તે દોષથી હું મૂક્તજ હતો. હું કોઈપણ રીતે દુરાચારી કે ઉડાઉ થયો નહોતો. હું આ વખતે મારા દુઃખના મદદગાર મી. નનને ભૂલી ગયો નહોતો. મેં તેમનું જેટલું દેવું હતું તે સઘળું દેવું ચૂકતે ચૂકતું આપી દીધું, અને માયા તથા ઉપકાર બતાવવામાં કાંઈ પણ આ-મી રાખી નહીં.

હવે હું એવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યો હતો કે જેટલા મારા ગુણો હતા તેટલાજ કામમાં લાવવા પડતા અને મારી મોટામાં મોટી કટેવ કાંઈપણ મહત્વની નહોતી. ધંધાગર માણસની માફક હવે મારે નિયમિત થવાની જરૂર નહોતી પડતી. કોઈપણ ગમતના કામમાં ઢીલ કરતો તો તે ફક્ત નાનોજ દોષ ગણાતો અને મારાં સગાં સ્નેહીઓ તેને માટે સહજ ઇપકો દેતા, પણ તેથી મને કાંઈપણ હાનિ થતી નહીં. વાતચિત કરવામાં મારી બુદ્ધિનાં વખાણ થતાં અને જો હું કાગળ લખવાનું મુલતવી રાખતો તો મારા બ્વહારીઓ તેને માટે મને સભ્યરીતે ઇપકો દેતા. હજુ મેં મારી કટેવ છોડી દીધી નથી એ વાત હું ખરોખર જાણતો હતો; પરંતુ હવે મારામાં સુધારો કરવાની કાંઈ જરૂર નથી તેમજ જેઓને હું અત્યંત ચહાઉં છું તેઓને માથે હું બય આણી શકું એવું એક કારણ નથી એ જાણીને હું ખુશી થતો.

એક વર્ષ સુધી હું ખરો સુખી રહ્યો, અને મારો વખત નકા-

મા નહાતો ગાળતો તેને માટે કુલાવા લાગ્યો; કારણ કે બ્યારે બ્યારે મને દુરસદ મળતી ત્યારે ત્યારે હું સાવધાનપણે કેલવણી વિષેના સર્વ ગ્રન્થ, પ્રાચીન અગર અર્વાચીન, વાંચતો. આ ગ્રન્થોમાં જે કાંઈ ડહાપણ ભરેલું તથા વ્યવહારી માલૂમ પડે તે ચૂંટી કહાડવાનું મેં નક્કી કર્યું હતું. એમ કરવાથી દરેક પુસ્તકની ખૂબીમાંથી એકઠું કરેલું જ્ઞાન મારા છોકરાના લાભ માટે એક મોટું સાધન થઈ પડશે એમ ધાર્ષ્ણિક હતું. તે મારો એકનો એક છોકરો હતો; તે મારી સાથે અદાર મહિના સૂધી કારાગૃહમાં રહ્યો હતો; તે મારી સ્ત્રીનું જીવનદાન હતો; અને તે રૂપ તથા ગુણમાં બરોબર મારા જેવોજ ગણાતો હતો. તેથી એને ચાહાવાને મારે કેટલાં કારણહતાં તે આ પરથીજ જણાશે. હું એ છોકરાને અત્યંત ચહાતો, તેનામાં ઘણીજ અંચળતા દેખાતી, અને એની ઉમરના છોકરાઓમાં જેટલી બુદ્ધિ ધારી શકાય તેટલી બુદ્ધિ તેનામાં જીવામાં આવતી. મારા પિતાએ મારા નાનપણમાં મારે માટે દુનિયામાં કૃતેહમંદ ઉતરવાની આશાઓ બાંધી હતી તેવીજ કૃતેહમંદ આશાઓ મેં એ છોકરા માટે બાંધી હતી. મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે મારે એની ચાલચલગતપર ચોકશી રાખવી અને મુખ્યત્વે કરીને જે કંટેવ મારા નાશનું મૂળ થઈ પડ્યું તે મુલતવી રાખવાની કંટેવમાં એ ન પડે તેને માટે ખાસ ચોકશી રાખવા લાગ્યો.

એક દિવસે બ્યારે હું એકાન્ત સ્થળમાં હતો અને મારા છોકરાને જે રીતની કેલવણી આપવાની હતી તે રીતપર લમણે હાથ મૂકીને વિચાર કરતો હતો, તેવામાં હ્યુસિ મારી પાસે આવી અને કહેવા લાગી બ્યારા મેં આપણા મિત્ર મિ. નન તરફથી હમણાંજ એક એવી ખબર સાંભળી કે તેથી મને ઘણોજ બય લાગે છે. તમને માલૂમ છે કે નાના હેરીને(મી. નનનો છોકરો)આપણા ખેસિલની સાથેજ શીતળા કઢાવ્યાં હતાં. મીસિસ નને તથા કુટુંબનાં બીજાં માણસોએ ધાર્ષ્ણિક એના શીતળા બરોબર ઉપજ્યા હતા તેથી કાંઈ હરકત નથી. પણ એ વર્ષ પછી, જે વખતે આપણે અમેરિકામાં હતાં તે વખતે એને બળિયા નિકળ્યા અને મરણ પામ્યો. એનું ખરું કારણ તો એજ કે જે આદમીએ એને શીતળા કાઢ્યા હતા તે આદમી ઘણો

અસાન હતો અને તેથી એના કઠેલાં બીજાં પણ એ ત્રણ છોકરાં મરી ગયાં. આ છોકરાં માટે એ એમજ કહેતો કે એમને કાંઈ હરકત નથી. ત્યારે આપણા છોકરાને કોઈ હોશીઆર આદમી પાસે ફરીથી શીતળા કઢાવી એતો સારકતી!!

મેં કહ્યું “એશક, આપણે નક્કી કઢાવીશું. પણ મારા ધારવા પ્રમાણે એને ગૌ શીતળા કઢાવીએ તો વધારે સારું. શું કરવું તે મને માલૂમ નથી, તોપણ હું આપણા ડાક્ટર સાહેબનો મત એ બાબત પૂછીશ. એ ડાક્ટર સાહેબ આજ આપણે ત્યાં જમવા આવવાના છે.” કાંઈક એવો અકસ્માત બન્યો કે તે મને તે દિવસે જોઈ શક્યા નહિ; બીજા દિવસે એ બાબત હું એમને એ બાબત લખીશ એમ મેં ધાર્યું; પણ પછીથી મુલતવી રાખ્યા કીધું. હ્યુસિ વળી ફરીથી મારી પાસે આવી અને કહેવા લાગી કે “બ્યારા તમે આપણા છોકરા માટે શું કરવું તેને માટે ડાક્ટરને પૂછ્યા પછી નિર્ણય કરવાનું કહ્યું હતું તેનું શું કર્યું? યાદ છે કે ભૂલી ગયા?”

મેં કહ્યું “પ્રિયા મને બરોબર યાદ છે. મારો વિચાર ગૌ શીતળા કઢાવવા તરફ વધારે છે. મારા મિત્ર મી. કે.એ પોતાનાં બધાં છોકરાં ને બળિયા કઢાવ્યા છે અને તેની અસર શી થાય છે તે જોઈને પછી નક્કી કરીશું.”

મારી સ્ત્રીએ કહ્યું કે “હવે વધારે વાર રાહ જોશો નહીં. કારણ કે કલાકે કલાકે અને મિનિટે મિનિટે મને બધાં લાગે છે કે હમણાં એને બળિયા નિકળશે.”

મેં કહ્યું કે “અરૂં જોવા જઈએ તો ત્રણ વર્ષ સુધી આપણે એ બધાં રાખ્યાજ કીધો છે અને ત્રણ વર્ષ સુધી બચી ગયા છીએ. મને માલૂમ છે કે આપણા પુત્રને બળિયા નિકળી ગયા છે એટલે કાંઈ હરકત નેવું નથી.”

મારી સ્ત્રીએ કહ્યું કે “મી. નનને મિસિસનને પણ એમજ ધાર્યું હતું અને પરિણામ શું થયું તે તમે જાણોજ છો. તમને યાદ હશે કે જે આદમીએ મી. નનના છોકરાને શીતળા કઢાવ્યા હતા તેણેજ આપણા પુત્રને પણ કઢાવ્યા છે, બ્યારથી મી. નને આ બાબત

વિષે મારી સાથે વાત કરી ત્યારથી હું માસ્તર બેસતને કદી બહાર લેઈ જતી નથી, અને કદી ફરવા પણ લેઈ જતી નથી. અને કદાચ ફરવા લેઈ જાઉં, કોઈ દુકાને લેઈ જાઉં, કે ગાડીમાં બેસારીને લેઈ જાઉં તો મને એને માટે ઘણા બધા રહે છે. કાલેજ એક બધરી એક છોકરું લઈને ગાડી પાસે આવી. તેના છોકરાના માંપર ખીલ નિ-કળેલા હતા. મેં ધારું કે એ બળિયા છે, તેથી હું એટલી બધી તો બીકને લીધે સ્તબ્ધ થઈ કે ગાડીનો પડદો પણ નાંખી શકી નહીં. આપણે છોકરો એ છોકરાને બે પૈસા ગાડીમાંથી હાથ બહાર કાઢાને આપતો હતો. અરે કદાચ એ છોકરાને બળિયા હોત તો શી વલે થાત !!

મેં કહ્યું “પ્રિયા તું એકદમ આમ ગભરાઈ ના જ; આપણા છોકરાને કાલે ગૌશિતળા કઢાવીશું.”

લ્યુસિએ કહ્યું “તહીં પ્યારા કાલ સુધી મુક્તતરી ના રાખો. એને આજને આજ જ કઢાવો.”

મેં કહ્યું કે “પ્રિયા એ બાબત સર્વ ચિન્તા તું તારા મનમાંથી કાઢી નાંખ; બનતા મૂઘી એને આજને આજ ગૌશિતળા કઢાવીશું. તું જાણે છે કે જોરેલી તું એને ચાહે છે તેટલો જ હું પણ ચાહું છું; અને એને માટે તને જોરેલી ફિકર છે તેટલી જ મને છે.”

લ્યુસિએ કહ્યું કે “પ્રિય એ બાબત હું સારી પેઠે જાણું છું. હું એમ નથી કહેતી કે તમને એ મારા કરતાં ઓછો વહાલો છે, અને કદાચ તમને એમ લાગ્યું હોય તો એ બાબત મને માફ કરશો. પણ તમે નક્કી કર્યું છે કે એને ગૌશિતળા જ કઢાવવા તો ચાલો આપણે અત્યારે સરજનને બોલાવવા મોકલીએ, અને કઢાવીએ; એટલે એ માટેનો સઘળો ઉચાર મટી જાય.”

તે ચાકરને બોલાવવાની તૈયારી કરવા લાગી અને મેં એને અટકાવીને કહ્યું કે “હમણાં ચાકરને બોલાવવાની જરૂર નથી, કા-રણ કે બંને આદમી બહાર ગયા છે. મેં એક જણને પુસ્તકાલયમાં કેલવણીનો નિબંધ લેવા મોકલ્યો છે અને બીજાને છોકરા માટે રમ-કડાં લેવાને રમકડાંવાળાની દુકાને મોકલ્યો છે.”

લ્યુસિએ કહ્યું કે “જો એમ જ હોય તો હું જાતે જઈને સરજનને બોલાવી લાવીશ.”

મેં કહ્યું “નહોં પ્રિયા, પ્રથમ મારે મી. કે—નાં છોકરાં જોવાં જોઈએ. હું હમણાંજ તરતજ બહાર જઈશું. અને તેમને જઈને આવે તેડી લાવીશ. તેમનાં છોકરાં ઘણાં તનુરસ્ત છે તેથી તેમનોજ એપ લઈને બળિયા મારે હાથેજ કહાડીશ.” લ્યુસિ માંડે કહેવું સાંભળી ચૂપ રહી.

એણે મારી સાથે જ જો દાખલાદલીલો તથા સલાહપુસ્ત શબ્દો વાપર્યાં તે સઘળા આપની સમક્ષ મૂકી તેને ન્યાય આપવાથી મને ખેદપુસ્ત આનંદ થાયછે. મારે કહેવુંજ જોઈએ કે એનો દોષ બિલકુલ કાઢવાનો નહોતો. એકલો હુંજ દોષિત છું. ફક્ત મારેજ સમગ્ર ખમવું જોઈએ. સર્વ બાળેજ માનશે (હાલ હું પણ બાળેજ માની શકુંછું) કે લ્યુસિના આટલું કહ્યા છતાં પણ મેં એ કલાકની ઢીલ કરી અને મારા જતાં પહેલાં મિ. રોઝોના એમાઈલિયસ નામના પુસ્તકમાંથી ટાંચણ કાઢ્યું. જ્યારે હું મી. કે—ને ત્યાં ગયો ત્યારે સઘળાં છોકરાં બહાર હવા ખાવાને માટે ગયાં હતાં, અને તેથી તેઓ મને મળી શક્યાં નહોં. એક ઘડીમાં શું થાયછે તે માણસ જાણી શકતો નથી. દુનિયામાં મોટામાં મોટી ઉચ્ચપાયલો એક ઘડીમાંજ થાયછે, અને તેનું પરિણામ પ્રથમથી કોઈ કળી શકતું નથી. માણસ ઘડીમાં સાત્તનો માંદો થઈ જાય, અગર માંદાનો સાત્તો થઈ જાય, સુખીયો માણસ ઘડીમાં દુઃખી અને દુઃખીયો માણસ ઘડીમાં સુખી થઈ જાયછે ! ફક્ત એ કલાકની ઢીલ કરવાથી એ છોકરાંઓ મને ન મળી શક્યા, અને તેથી મારા છોકરાને બળિયા કાઢવાનું મેં બીજા દિવસ સુધી મુક્તતરી રાખ્યું !

બીજે દીવસે એક ગાડીવાન મારે ત્યાં નોકર રહેવાને આવ્યો. મારો જોકરો ઓરડામાં આવે તેમ ફરતો હતો, અને તેરમતો રમતો તે આદમીની પાસે ગયો અને જ્યારે હું ઓરડામાં આવે તેમ ફરવા લાગ્યો ત્યારે તે ગાડીવાનના બટનપર એક શિકારીકૃતરો ચિતરૂલો હતો તેને જોવા લાગ્યો. મેં તે ગાડીવાનને ઘણા સવાલો પૂછ્યા, અને કેટલીકવાર સૂધી મેં એને ત્યાં અગાડી ઉભા રાખ્યો. જ્યારે મેં એને મારે ત્યાં રાખવાનું કબૂલ કર્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે “આવતા અ-

ઠવાડિયા શિવાય હું તમારે ત્યાં રહેવા નહીં આવી શકું; કારણ કે મારા છોકરાને બળિયા નિકળેલા છે.”

આ શબ્દો મને તીરની માફક કાળજીમાં બિંકાર્થ ગયા. હવે પછી શું બનશે તેનો ભય બરેલો ચિતાર મારી આંખ આગળ ભ-મવા લાગ્યો. હું એકદમ મારી ખુરશી ઉપરથી ચમકી ઉઠ્યો અને સજ્જ ધમકી આપીને તે ગાડીવાનને કાઢી મૂક્યો. મારો ગરિબ છો-કરો મારી પાછળ પાછળ આવ્યો અને મને શાન્ત કરવા માટે મારો ડગલો ખેંચવા લાગ્યો. મેં એને તરતજ મારા હાથમાં તેડી લીધો. તે વખત હું એને બચી સરખી પણ ન કરી શક્યો; કારણ કે મારા મ-નમાં એમ આવ્યું કે હું એનો ધાતકહું. મેં એને તરતજ નાચે મૂક્યો. ખરેખર હું એટલો બધો ધ્રુજવા લાગ્યો કે મારાથી એને તેડી શકા-યુંજ નહીં. મારો છોકરો એની મા પાસે દોડી ગયો.

હું આ વિષયપર વધારે વિવેચન કરી શકતો નથી. મારો છો-કરો બીજેજ દિવસે માંદો પડ્યો, અને બીજા અઠવાડિયામાં એના માના બોગામાંજ ગુજરી ગયો !!!

અમારા લગ્ન પછી જે જે દુઃખદરિઆ ઓળંગવાની મારી સ્ત્રીને જરૂર પડી હતી તેને લીધે તેની તનદુરસ્તીને ઘણાં ઘેંકો લાગ્યો હતો. તેના પિતાની અપ્રીતિ, તેના સમ્બંધા મિત્રોનો વિરહ, માઈ કેદ પડવું, અને તેના એકના એક છોકરાનું મરણ એ એની દૃઢતાને ચકવી નાંચે એવાં હતાં. આ બાબત તેણે મારાથી છાની રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ મને માલૂમ પડ્યું કે દહાડે દહાડે તેની તનદુરસ્તી બગડતી જતી હતી. તેને ગામડામાં રહેવાનો બહુ શોખ હતો. અને માઈ મુખ્ય કામ હવે એ હતું કે ગમે તે પ્રકારે મારે મારી સ્ત્રીને ખુશી રાખવી; તેથી મેં શહેરમાંનું માઈ ઘર વેચી દઈ ગામડામાં જ રહેવાનું નક્કી કર્યું. તેના માતપિતાની પડોશમાં એક વેચવાનું સુંદર મકાન હતું. આ મકાનને માટે દુધસિ વારે વારે મારે મોં-ડે ખુશીથી વાત કરતી. મેં તે ઘર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. વળી આમ કરવામાં એક બીજો પણ હેતુ હતો. અમારા ત્યાં રહેવા જવાથી

તેના સગાં સ્નેહીઓનું મન બદલાશે અને ફરીથી હળીમળીને ચાલશે એમ હું ધારતો હતો. તેના મા વારે વારે કાગળ લખતી તે પરથી જણાતું હતું કે મને પુષ્કળ પૈસા મળ્યા તેથી તેનું મન મારા તરફ વળ્યું હતું. પોતાનાં માતાપિતાના પડોશમાં જઈ રહેવાનું સાંભળ્યાથી તે ખુશી થઈ અને તે હથી એ જોઈ મને અત્યાનંદ બાપી રહ્યો. સ્વાભાવિક રીતેજ હું ભાળામનનો હતો તેથી મારા મનમાં આશા પ્રદીપ્ત થઈ. મેં એમ ધાર્યું કે ઈશ્વર કરશે તો હવે વળી ફરીથી સુખી થઈશું, મારી હ્યુસિ તેની તનફુરતી તથા મનની શાન્તિ પાછી મેળવશે, મને ઈશ્વરેછાથી વળી ફરીથી એને પુત્ર પ્રાપ્તિ થશે.

ગામડામાં રહેલા જવાના ઘરનું ખત કરવામાં મેં બીલકુલે વખત ખોયો નહીં. શહેરમાંના સારા ભભકાદાર ઘરનો ખરીદદાર મને તુરંતજ મળી આવ્યો. પણ મારી ઊંધી મતિએ મારાપર અમલ કર્યો. મારા ઘરનો વિમો નવેસરથી કરાવવાનું મેં મુલતવી રાખ્યું. ઘર સ્વાધીન કરી દેવાના ફક્ત આઠ દિવસ બાકી હતા ત્યારે મધ્ય રાત્રે મારા ચાકરની કોટડીમાંથી લાપ લાગી, અને ગમે તેટલી મદદ કરી તે છતાં પણ સઘળું ઘર બર્જાને ભસ્મ થઈ ગયું. મેં મારી બપરીને બહાર આણી, તે મુછિંત થએલાં હતી. એક સારી જગ્યાએ એની મૂકીને હું એક પોટલી ખોળવા ગયો. કારણ કે એની અંદર ગામડામાં ઘર લેવાનું હતું તેના પૈસાનાં નોટ હતાં. પણ કાંતો આ પોટલી કોઈ ચોર માણસ ઘરમાં પેશાંતિ લેઈ ગયો કે તે બળી ગઈ તે કાંઈ હું નિશ્ચય કરી શકતો નથી. કુનિયામાં મારા જીવો દુઃખી ભાગ્યેજ જીવામાં આવ્યો હશે. અને અરે પૂછો તો તે સઘળું દુઃખ મારી મૂર્ખાઈને લીધેજ પડ્યું છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

ભાંખા વખતથી ધર કરી રહેલી કંઠેને અટકાવવાને

ઠરેલા સર્વ પ્રયત્ન નિષ્વાળ છે.

મારી સ્ત્રીને ખેલાન થઈગયેલી હું મૂકીને આવ્યો હતો, તેથી

તરતજ હું તેની પાસે ગયો અને પાણિ વિગેરે છાંટીને ભાનમાં આણવા લાગ્યો. આશરે એ કલાક સૂધી આવી ગડમથલ કરી ત્સારે તેને ભાન આવ્યું. ભાન આવ્યું પછી તે ખાવરી બની ગઈ હતી. પોતાની આસપાસ શું બને છે તેનું પણ ભાન નહોતું, તથા વિચારમાં નિચારમાં એટલી તો શૂન્યમૂન્ય થઈ ગઈ હતી કે એકે શબ્દ બોલતી નહોતી. મારા અંદર જેટલી શક્તિ હતી તે સઘળી વાપરી હું એને શાન્ત કરવા મંડ્યો. આપણા સઘળાં નોટ જતાં રહ્યાં તે મેં તેને આ વખતે જણાવ્યું નહોતું. કારણ કે જો એમ મેં કર્યું હોત તો ફરીથી એ બેભાન થાત. શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી મેં એને ઘણીજ ધીરજ આપી ત્સારે કાંઈક ભાગાતૂટા શબ્દો બોલવા મંડી. માંહે સઘળું ધર બળી ગયું હતું તેથી ત્યાં રહી શકું એમ નહોતું. મારે રાત્ર ક્યાં ગાળવી તથા નવી ગોઠવણ થતા સૂધી ક્યાં રહેવું તેનો હું વિચાર કરતો હતો. તેટલાં મી. નન મને ખોળતા ખોળતા આ બધા અને અમને બંનેને ધીરજ આપી પોતાને ત્યાં લેઈ ગયા. વળી મારા મનમાં આ બધે ઉપકારવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ અગર જો કે પ્રથમ જે વખતે અમને છૂટા કર્યા ત્સારે કાંઈપણ ગાંઠી ઓળખાણ વગરજ કર્યા હતા, પણ આ વખતે જે એમણે સાદા કરી તે ફક્ત મિત્રતાના હકમાંજ. આવો નિરસ્વાર્થી મિત્ર મને મળ્યો એ જોઈ મને એકરીતે આનંદ થયો.

અમે સર્વ મી. નનને ત્યાં ગયાં. ધરસંમંધી કાંઈપણ વાત ન કહાડતાં જે જે વિષયોથી લ્યુસિને બેન પડે તેવા વિષયો ઉકેલવા મંડ્યા. આથી લ્યુનિનું દુઃખ ઘણે ભાગે ઓછું થયું હોય એમ જણાયું. મિસિસ નન પણ લ્યુસિને માટે ઘણી કાળજી રાખવા મંડ્યાં. બધાં સૂધી અમારા ધર સંમંધી કાંઈ નફી ન થાય ત્યાં સૂધી મારે મિ. નનને ત્યાં રહેવાની જરૂર પડી. માંહે ધર તથા નોટ બળી ગયાં હતાં તેથી હું તરતજ ગામડામાં ધર લેઈ શકું તેમ નહોતું, કારણ કે ધર વેચ્યાથી જે પૈસા આવવાના હતા તે પૈસા પણ હવે મળે તેમ નહોતું. ફક્ત જમીન બાકી રહી હતી. તેના જે પૈસા મળે તેમાંથી તથા થોડાક લોકોમાં ધીર્યાં હતા તેમાંથીજ મારે માંહે ગુજરાત ચલાવવાનું હતું. એક ઘડીમાં હું આવો દુઃખીયારો થઈ ગયો એ મને ઘણું

લાગ્યું, ઘોડાક કલાકપર હું મોટો શેઠીઓ હતો તે મારી મુલતવા રાખવાની કટેવને લીધેજ ગરીબ સ્થિતિમાં પાછો આવી પડ્યો. ખરે મેં વિમો ઉતરાવવાનું મુલતવી ન રાખ્યું હોત તો મારી આવી સ્થિતિ થાત ! કદી નહીં. પરંતુ ઈશ્વરેચ્છા બલીયસી એમ ધારીનેજ મન વાળવું પડેછે. કારણ કે ગઈ વસ્તુ તે ગઈજ. તે કાંઈ પાછી આવવાની નથી, તેમજ યયું તે યયું, કાંઈ ન થવાનું નથી.

જ્યારે હું મી. નનને ત્યાં હતો ત્યારે લ્યુસિને એને ઘેરથી બાવવા આવ્યું. એને અગર જો કે પ્રથમની માફકજ તેઓનું મન મારા તરફથી હંચું થયું હતું તોપણ આ વખતે તેઓને મારી દયા આવવા લાગી. પણ તેઓએ ફક્ત લ્યુસિનેજ લેઈ જવાનું કહ્યું એને મને એકલો અત્રે મૂકવાનું કહ્યું. લ્યુસિનું શરીર ગમે તેટલું હઠી ગયું હતું તોપણ તેણે આવી દરખાસને ધિક્કારી કાઢી તથા તેઓને જાણાવ્યું કે “જો તમે હવે પછીથી મને કોઈપણ દિવસ આવું કહેશો તો હું તમારું મોં પણ જોવાની નથી. મેં એમને મારું તન, મન તથા ધન સર્વે અર્પણ કર્યુંછે, તે હવે કાંઈ ન કર્યું થવાનું નથી, જ્યાં એમનું થુંક પડશે ત્યાં મારું લોહી પડશે, હું ફક્ત એમના સુખનાજ સાથી બનવાની નથી પરંતુ દુઃખમાં પણ ભાગ લેછું. ગમે તે પ્રકારે એમનું મન ખુશી રાખવાને હું પ્રયત્ન કરીશ, એને જેમ બને તેમ એમને સુખ મળે તેમ કરવાનું મારું સૌથી પહેલામાં પહેલું કામ છે. માટે તમે ગમે તેટલું કહેા, સમજાવો કે બરબડો પણ તે સંઘળું ધૂળપર લીપણની માફક થશે. જ્યારે ખરા દુઃખના વખતે હું એમને તજીને જતી રહું ત્યારે સ્ત્રી જે રણદ્વીપ સરખી ગણાયછે તે શેની કહેવાય. માટે એ બાબત મૂકી દેઢને બીજી જે બાબત વિષે તમારે વાત કરવી હોય તે કરશો.” એના મા વિગેરે એ એને ઘણી ઘણી પ્રકારે મને જોડવાનું સમજાવ્યું, એણે જે જે કહ્યું તેના સામા દાખલાદલીલો આપ્યાં; પણ લ્યુસિ દ્રોણાચલની માફક દઢજ રહી. અગર જો કે તેના તનદુરસ્તિ દિવસે દિવસે બમડતી જતી હતી તોપણ એના સગાંઓએ જે જે લાલચો બતાવી તેમોની કોઈથી પણ એનું મન ન લલચાતાં એ દઢજ રહી તેથી જાણ એનું સર્વ દુઃખ જવું રહ્યું હોય.

અને એના મનપરથી હજારો મણનો બોલો ઉપાડી લીધો હોય, તેવી રીતે એનું મન હલકુ તથા નિર્મળ થઈ ગયું, અને પ્રીતિનું ઝરણુ ઘણાં જોસથી વહેવા લાગ્યું. એણે તો આખરે ઘણીજ દડતાથી ત્યાં જવાની નાપાડી. એની માને ઘણું જોટું લાગ્યું તોપણ તેણે તેની દરકાર કરી નહોતી. કારણ કે તે મને સર્વથી ઘણોજ વહાલો ગણતી હતી. જ્યારે એની મા વિગેરે કાંઈ બીજા કામમાં ગૂંથાયાં હતાં ત્યારે હું એને એકાંતમાં મળ્યો તથા કહેવા લાગ્યો કે “આપણે અમેરિકામાં ગયાં તે પહેલાં જમ તું થોડાક દિવસ ત્યારે ત્યાં ગાળી આવી હતી તેવી રીતે થોડાક દિવસ ગાળવાને માટે તું જા. આપણી પાસેના પૈસા (મનમાં ગભરાતી નહીં કારણ કે ઈશ્વરેચ્છા આગળ કોઈનું કાંઈ આવતું નથી) સઘળા ધરિયાંએ તેથી તારી માની પડોશમાં હાલમાં રહેવા જઈએ તેમ નથી. તેમજ તારું શરીર પણ હલકું જાય છે અને આપણે બંનેને બીજાને ત્યાં રહેવું પડે છે. આથી આપણને દુપટ લાભ થશે. એક તો તે તારાં માતાપિતાનું મન રાખી આજ્ઞા ન લોપી તેમ કહેવાશે, અને બીજું મારે મારા એકલાની ફિકર રહી તેથી ગમે ત્યાં માયુ મારી માઈ ડેકાણું પાડી દેઈશ, ઘર સંબંધી નફી કરીશ, અને તરતજ તને પાછી ખેલાવી લેઈશ. માટે સૌથી સારામાં સારો અને સરળમાં સરળ રસ્તો તો એજ છે કે તારે થોડાક દિવસ તારી માને ત્યાં રહી આવવું.” આ બલામણુથી તેણે પોતાને ત્યાં જવાનો ડરાવ ક્યો અને જ્યારે તેની મા આવી ત્યારે પેરે પેરે ત્યાં જ જવાનું ડરાવ્યું, પણ એવી સરતથી કે એની મરજી પડે ત્યારે અત્રે પાછી આવે. બે ચાર દિવસ લગ્નનામાં રહી તેઓ સર્વ બધુંસિને લેઈને ગયાં.

મારે હવે મારા પરસંબંધી સર્વ ગ્રેહવણુ કરવાની હતી. મી. ન. નને ત્યાં અગર જો કે હું બારે પડું તેમ નહોતું તોપણ વધારે દિવસ ત્યાં રહેવું મને પસંદ નહોતું. માટે બનતી ત્વરાથી ધરધાર વેચી દેવાનું મેં કયું. આને માટે એક ખરીદદાર મને મળી આવ્યો અને ખત કરીને મેં ધરધાર એને મેં વેચી દીધી. આના પૈસા ઘણા નહોતા આખા પણ સાધારણ રીતે ઠીક હતા. આ પૈસામાંથી ખર્ચી મેં એક ઘર બાંં રાખ્યું અને મિ. ન. ન તથા મિસિસ નનની રજા સઘ-

ને હું ત્યાં રહેવા ગયો. કાઠપણુ બરોબર નક્કી થયા વિના - હ્યુસિને બોલાવવાનું મેં કીક ધાર્યું નહિ. મારા મનમાં હતું કે કોઈપણ ધંધે વળગી એમાં માર્ગે પડીશ એટલે એને બોલાવીશ. હું અત્રે એકલો હતો અને તે પ્રમાણે અર્ચ્ય ચલાવી શકું તેમજ હતું. વારે વારે હું મિનનને ત્યાં મળવા જતો. અને એને મત પણ પૂછતો કે મારે હવે કિયે ધંધે વળગવું. મિનને મને કોઈએક ખાતામાં નોકર રહેવાની ભલામણ કરી હતી અને તેમ થાય તો મારી પણ હા હતી. તેથી મિનન હમેશાં મારે માટે પ્રયત્નમાં રહેતા.

દરેક સ્થિતિના માણસોને મિત્રો આવી મળેછે. ફિલાડેલ્ફિયામાં મને જેવા મિત્રો મળ્યા હતા તેથી કાંઈ સારા મિત્રો મારે અત્રે પણ થયા. તેઓ મારી પાસે સાંજ સવાર આવતા અને અમે સર્વ ગમત કરતા. આ મિત્રો કાંઈપણુ ધંધે વળગેલા હતા. અને તેમાંથી દુરસદ મળતી ત્યારે મારે ત્યાં સઘળા એકઠા થતા. જ્યારથી મારી પાસે મારા સગાની મિલકત આવી હતી ત્યારથીજ મેં અલફાઉ અર્ચ કાઢી નાંખ્યું હતું, સઘળી તરેહના વ્યસનથી દૂર રહ્યો હતો, અને દુરાચારિ પણ થયો નથી. આને લીધે આસ્થિતિમાં મને ઘણાજ ફાયદો થયો અગર જોકે મારા મિત્રોમાંના કેટલાક મિતાહારથી વ્યસન કરતા તોપણુ મારી પ્રકૃતિ જાણી રહેલા તેથી મારે ત્યાં તે સંબંધી નામ પણ લેતા નહિ. અને આટલા માટેજ મારી પાસે જીજ્ઞ રકમ હતી તો પણ માફે કામ સારી રીતે નબી શકવું. મારા પ્રથમના મિત્રો આ વખતે મારાથી બદલાઈ ગયા નહોતા. તેઓ પણ મારે ત્યાં વખતો વખત આવતા મને મારી સ્થિતિમાં આમ ફેરફાર થઈ ગયો તેને માટે મારી તરફ અનુકંપાથી જોતા, અને માફે કોઈ પણ તરેહથી હિત થાય તે જોવામાં હરનિશ મંડ્યા રહેતા. તેમજ ઘણીવાર એ લોકો મને એમને ત્યાં બિાજન કરવાનું કહેતા. આથી માફે દુઃખ ઘણા બાગે ઓઢું થઈ ગયેલું મને માલૂમ પડતું હતું,

મી. નને મારે માટે એક સારી નોકરી ખોળી કાઢી હતી. નોકરી ખુશ્કીખાતામાં હતી. તેના ઉપરી તરફ મી. નને જબરી બલામણુ કરી હતી; અને તેથી તેણે મને આપવાને માટે કબ્બલ કર્યું

હતું. આ જગો ઘણી સારી તથા વગર મહેનતની હતી અને પગાર પણ માન બરેલો હતો. મી. નને મારી પાસે અરજી લખાવી અને તે અરજી જાતે લેઈ જઈ તે ખાતાના વડાને આપી, અને પોતાની સાથેજ હુકમ લેતા આવ્યા. આ હુકમ વાંચી મને અત્યંત હર્ષ થયો. તથા હવે હું તથા લ્યુસિ બન્ને સાથે ફરીથી સુખ શાન્તિ માં રહીશું એમ ધારીને માઈ મન ધણું પ્રવૃત્તિ થયું. પરંતુ તરતજ પાછો ઉદાશ થઈ ગયો કારણ કે મને સાંજરી આવ્યું કે હવે મારે નિયમિત થવું પડશે, અને પારકાની તાપેદારી ઉઠાવવાને માઈ મન ધણુંજ રીટું કરવું પડશે, બીજાની આજીજી, વખાણ તથા મ્તુતિ કરવી પડશે. કારણ કે પારકી નોકરી કરવી તે મગજમાં મગરૂરી રાખ્યાથી થતી નથી. આવી સ્થિતિમાં 'કોઈની તમા ન રાખ' એવા પુરૂષ ઘણા ખત્તા આવે છે, તથા ઘણાં સંકટ ભોગવે છે. મારે માથે આવું કામ આવી પડ્યું તેથી હું મનમાં ઘણો ખીન્ન થયો; પણ એકે ઘંધે વળગ્યા વગર મારો છૂટકો થાય તેમ નહોતું. માટે મનથી નિશ્ચય કર્યો કે આ જ્હાને પણ મારાથી મારી કટેવ જોડાશે અને તેથી મને ઘણો ફાયદો થશે. આમ ધારીને મન વાળ્યું.

લ્યુસિને તરતજ ખોલાવવી કે નહીં તેને માટે મેં મનમાં થોડી ઘણી ગડબાગ કરી. પણ પાછળથી એમજ નક્કી કર્યું કે લ્યુસિને તો અત્રે ખોલાવવીજ. અને મારે એને પુરતું સુખ આપવું; તથા અત્રે ના ડાકતર વિગેરેને બતાવી ગમે તેમ કરીને એ પાછી હતી તેવી જાનકુરમ્ત થાય તેવું કરવું. આ પછી મેં એને નિચે પ્રમાણે કાગળ લખ્યો:—

“મારી પ્રિય લ્યુસિ—

થોડા વખતપર આવેલો તારો માયાળુ પત્ર મેં વાંચ્યો છે. પ્રિયા પ્રીતિની તો રીતિજ ન્યારી છે. જ્યોએ પ્રીતિનું ‘અઈ સુખ અનુભવ્યું છે તેજ પ્રીતિ તે શું આજ છે તે જાણે છે. અગર જો કે મેં મારે હાથેજ તને ત્યાં જવાની રજા આપી હતી પરંતુ હમેશાં મારી ગતિ અત્રે થી થતી હતી તેતો ઈશ્વરજ જાણે છે. એમ ન ધારતી કે હું તને ભૂલી ગયો હતો. તારી સંદર, પવિત્ર, માયાળુ અને હર્ષદાતા

મૂર્તિ મારા આગળ હમેશાં કૃપાળ કરેછે અને જ્યારે જ્યારે તું મને સાંભરી આવેછે ત્યારે ત્યારે મારી આંખમાંથી આંસુ પડ્યા વગર રહેતાં નથી. તારા ગયા પછી યોડાજ દિવસમાં મેં તને બોલાવી લીધી હોત, પણ પૈસા સંબંધી હરકતને લીધે તારા જેવી સુસ્ત સ્ત્રીને મારાથી દૂર રહેવાની જરૂર પડી. હું કબૂલ કરું છું કે તારા જેવાં પતિ-તું સુખજ ઇચ્છનારી સ્ત્રીને જેટલું સુખ આપવું નોંધ્યે તેટલું સુખ હું તને એકે દિવસ આપી ચક્રો નથી તેને મારે મારા મનમાં ધણુંએ લાગેછે. પણ ઇશ્વર કરશે તો હવે હું તને સુખી કરવામાં બીલકુલે પાછો નહીં પડું. અગર જો કે મેં તો તને લગારે સુખ આપ્યું નથી તોપણ સર્વ પ્રકારે માંડે મન સુખી તથા ખુશી રાખવામાં જેટલી મહેનત તેં લીધીછે તેટલી મહેનત, મને તો એમજ લાગે છે કે બીજાં કોઈપણ કોઈને માટે લેતું નહીં હોય. પ્રિયા તું મનમાં એમ ન ધારતી કે તારી કરેલી સર્વ મહેનત છૂટી પડી. તેં તારું કર્તવ્ય પુરેપુરું બજાવ્યું છે તેથી તારે તો લગારે હરકત નથી. સર્વ વાતે હુંજ જવાબદાર છું. પ્રિયા તું લખેછે કે 'અગર જો કે મારાં માતૃપિતાં મારાપર સંપૂર્ણ હેત બતાવવામાં કાંઈપણ ખામી નથી રાખતાં તોપણ માંડે મન હમેશાં તમારાંને તમારાજ વિચારોમાં તક્લીન રહેછે. તમે શું કરતા હશે, તમારી સ્થિતિ કેવી હશે તથા તમારા જીવને ત્યાં સુખ હશે કે નહીં તે વિશે મનમાં વિચારોજ આવ્યા કરેછે!' આ તારું લખવું અક્ષરશઃ સત્ય માનું છું. કારણ કે મારી તરફ તારું મન કેવું છે તે મેં આઠત્રી વર્ષમાં બરોબર જાણી લીધું છે. પણ હવે તારે એવા વિચારોનો અન્ત લાવવાનો, તેમજ મારી સાથે સુખશાન્તિમાં રહેવાનો, વખત આવ્યોછે. આપણા સુખ દુઃખના સાથી મી. નનની બલામણથી મને ખુશ્કી ખાતામાં સારી જગો મળી છે, મેં તેનો ચાર્જ પણ લીધોછે, અને હમેશાં નિયમસર કામ કરવા પણ જાહેરું. આ જગો ઘણી મહેનતની નથી, તેમજ જે કામ કરવાનું છે તે કામથી હું માહિતગાર થઈ ગયો છું. એ ખાતાનો વડો મારાપર બહુ મહેરબાની રાખે છે તેથી મને બીજી કોઈ પણ રીતે હરકત પડે તેમ નથી. અર્થાત્ પૈસા સંબંધી સર્વ વાતે

મને હાલ સુખ થયુંછે, અને આ સુખ પુરૂં કરવાને હવે આ કાગળ દખત દુરત તારે અન્ને આવયું. પ્રિયા તારા આવવાથી તારો વિયોગી પતિ કેટલો હર્ષિત થશે તે હું તનેજ વિચાર કરવા સોંપુંછું. માટે અતી ત્વરાથી તારે અન્ને આવયું.

હું છું.

હમેશાં તારૂં સુખ ધૃષ્ટિનારો
તારો વિયોગી પતિ
એસિલ લાવે.

આની રીતનો મેં ધ્યુસિને એક કાગળ લખ્યો. આ કાગળ વાંચીનેજ એણે તરત આવવાની તૈયારી કરવા માંડી. અને બીજા દિવસે ત્યાંથી ઉપડીને મારી પાસે આવી. અન્ને બન્ન મળ્યાં તે વખતે બન્નેની આંખમાંથી હર્ષનાં આંસુ ટપકવા લાગ્યાં તથા દશ મિનિટ સુધીતો બેમાંથી એકે બીજી ન શક્યાં. આખરે હું બાહ્યો અને એના પિતાને ત્યાં શું શું બન્યું તે સમજાવવાને હવાલ પૂછ્યો. આ હવાલ તેણે ધણા પિડિત અવાજે કહ્યો અને કહ્યું કે “અગર જો કે મારી માનું મન તમારા તરફ તદન વળી ગયુંછે પણ મારા પિતાના મનમાં તો ધણાજ થોડો ફેરફાર થયો છે. પ્રથમ જો મત એ આપતા તેવોજ મત હાલમાં પણ આપે છે. દરરોજ એકવાર પણ તમારે માટે કાંઈને કાંઈ વાત નિકળેજ અને તેમાં તમારા વિષે એ એવા મત આપતા તેથી મને ધેર રહેવું તકભાર પણ પસંદ નહોતું. અને આટલાજ માટે વારંવાર હું તમને મારા કાગળોમાં બોલાવી લેવાની બલામણ કરતી. મારે એટલું તો કહેવુંજ જોઈએ કે તમારે માટે એ એવું બોલતા પણ મારાપર એમનો સમ્પૂર્ણ ખ્યાર છે અને તેથી એક રીતે મારા મનને શાન્તિ વળતી. ઈશ્વર કરશે તો ફરીથી એમને એમના વિચાર ફેરવવા પડશે. કારણ કે હવે આપણે મુક્તતવી રાખવાથી બહુ ખત્તા બાધા છે તેથી આ નવી નોકરીમાં તમે તમારૂં કામ મન દેઈને કરશોજ, અને આપણી ગએલી શાખ પાછી જળવશોજ.”

આ સાંમજીને મેં એકવાર નિસાસો નાંખ્યો, અને ધ્યુસિને કહ્યું કે મારાથી બનતા પ્રયત્ને હું તેમનો મત મારા તરફ ફેરવાવીશ;

નિયમિત થવાનો પ્રયત્ન કરીશ તથા મારા ઉપરીની મહેરબાની એવીતો મારી સંપાદન કરીશ કે મારે કોઈ પણ વાતે હરકત પડશે નહિ.

આ પ્રમાણે વાત કરીને મੈં એનું મન સંતોળ્યું. હવે હમેશ એનું મન ખુશી રહે એમ મેં કરવા માંડ્યું. એની તનદુરસ્તી સારી રહે તેને માટે ડાક્ટરની સલાહ લીધી, તથા મેં તે માટે ઔષધ ચાલતું કર્યું. મારો પગાર સારો હતો તેથી તેમાંથી ધરમાંનું ખર્ચ ચાલતું તથા દરમાસે કાંઈક બચતું પણ ખર્ચ. આ પૈસા મેં સઘળા એકઠા કર્યા હતા. કોઈ પણ તરેહનું આડું અવગું ખર્ચ ન કરતાં જોઈતુંજ ખર્ચ કરતો.

જ્યારે પ્રથમ મારી નિમણૂક થઈ ત્યારે મિ. નન મને ઘણી રીતે શિખામણ આપી હતી. હું એમનું નામ ન જાણું તેને માટે મને ઘણાં એતાબો હતો, તથા કાંઈપણ કામમાં મુક્તતવી ન રાખ્યું એમ મને એમણે જણાવ્યું હતું. એમની સઘળી શિખામણ મેં ધ્યાનમાં રાખી હતી અને તે પ્રમાણે ચાલવાનો મેં પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો હતો. અગર જો કે ઘણા વર્ષની રીઠી થઈ ગયેલી કટેવને જીતવું એ ઘણું કઠણ કામ હતું તોપણ મારીચ્છી, મિ. નન તથા મારા બાલને માટે મેં મારી કટેવ જીતવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. આ વખતે મારે મારી સઘળી કાળજી તથા સાવચેતી વાપરવી પડી; કારણ એમ કર્યા વગર હું કૃતેહમંદ નિવડું એ બનેજ નહિ, તેથી હું ખૂબ મહેનત કરવા મંડ્યો. ફરીથી એક વાર મેં નિયમિત પણાને માટે શાખપાડી અને મારા ઉપરીની મહેરબાની મેળવી. જ્યારે મને માલમ પડ્યું કે મારું માન લોકોમાં સાંડે થયુંછે તથા મારી અફલ હિંશીઆરીનાં વખાણ બહાર થાયછે ત્યારે પાછો હું ધીમે ધીમે મારી મૂળ કટેવ પર આવતો ગયો. ધ્વસિનું શરીર આ વખતે ધીમે ધીમે સુધરતું ચાલ્યું હતું અને જો હું મારી સારી રિયતિમાં બીજું એક વર્ષ રહ્યો હોત તો એનું શરીર પ્રથમ હતું તેવું થાત; પરંતુ મારે બીજાં કેટલાંક ખાસ કારણો વચ્ચે આવી પડ્યાં તેથી હું મારી મૂળની ટેવપર પડ્યો અને મારા કામમાં મુક્તતવી રાખવા મંડ્યો.

એક દિવસે હું એક મારા મિત્રને ત્યાં જમવા ગયો હતો, તેવા-

માં ત્યાં એક સંઘ કહાડનાર આબ્યો. આ આદમીના ધરડાએએ કોઈપણ સંઘ કારણે તેથી લોકોએ એમનું ઉપનામ સંઘવી રાખ્યું હતું. વાતચિત કરવામાં આ આદમી ઘણો કુશળ હતો. સ્વભાષાનું તે ઘણું સાફ જ્ઞાન ધરાવતો હતો, તથા કાંઈ કવિતા પણ જાણતો હતો. શિવાય તેણે પરભાષાઓનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો અને તે- માંથી જે વાણી ભાષાઓની તો એણે ઘણીજ સારી માહિતી મેળવી હતી. આ આદમી ઠીંગણો તથા શરીર માતો હતો. તેની રીતભાત- થીજ મને લાગ્યું કે તે કાંઈ પોતાના જ્ઞાનનું અભિમાન ધરાવનારો છે. મારે આ પુરુષની સાથે સ્નેહસાજ વાતચિત થઈ. તેણે માફ નામ પૂછ્યું અને જ્યારે મેં એને માફ નામ કહ્યું ત્યારે એ બોલ્યો કે “એસિલ—સિસેરીઆનો ધર્મ ગુરૂ! એહો! આ નામેજ તમારું નામ રાખેલું દેખાય છે.”

આટલું કહી એણે કેટલીક ધર્મ સંબંધી વાતચિત કરી. આ પરથી મેં જાણ્યું કે આ માણસે ધર્મ સંબંધી પણ અભ્યાસ કર્યો છે. મેં એના ધર્મ સંબંધી વિચારો સામે કેટલીક તકરારો કરી તેથી એણે મને કહ્યું કે “હાલમાં આપણે એ બાબત બંધ રાખો; પણ જો તમારી મરજી હશે તો વળી કોઈ બીજા પ્રસંગે એ વિષે વાતચિત કરીશું. જો મારે ઘેર આવશો તો ત્યાં આપણે એકબીજાના વિચારોથી જાણીતા થઈશું. મેં એના ઘરનું ઠામઠકાણું પૂછી લીધું અને થોડીક પરચુરણ વાતો કરીને અમે છુટા પડ્યા.

હું ઘેર આવ્યો ત્યારે લુસિ મારી રાહ જોઈને બેસી રહી હતી. મેં એને પ્રથમથીજ કહ્યું હતું કે હુંતો જમવા જનારહું તેથી આવજ મારા મોડા ચવાથી એના મનમાં કાંઈ લાગ્યું નહોતું. ખરું જોતાં હું ખાસ કરતાં એ કલાક મોડો થયો હતો. હું ગયો કે તરતજ તે મને ખુશીથી સામી લેવા આવી. અમે બન્નેજણુ ધરમાં જઈને બેઠાં. તેણે કહ્યું કે “આજ તમે ઘેર નહોતા ત્યારે એક માણસ તમને મળવા માટે આવ્યો હતો; અને કહેતો હતો કે ‘મારે કાંઈક પૈસા બરવા છે.’ એણે એનું નામ હેન્ડી કહ્યું.” મેં કહ્યું કે એ આદમી આપણી પાસેથી (૧૦) રૂપિયા લઈ ગયોછે તે એ પાછા આપવા આવ્યો હશે.

કાંઈ હરકત નહીં એતો કાલ ફરીથી આવશે. આ પછી મેં એને જમવા ગયો હતો ત્યાંની સઘળી વાત કરી તથા સંઘવી સાથે શી રીતે ઓળખાણ થયું તે સઘળું મેં એને જણાવ્યું. તેમજ સંઘવીએ મને એને ઘેર આવવાને માટે કહ્યું હતું તે પણ કહ્યું. આ સાંભળી ને દ્યુસિએ કહ્યું કે ફિઝાડેફિયામાં કેવા મિત્રો મળ્યા હતા તે તમને વાદ તો હશેજ. માટે હવેથી કોઈની સાથે મિત્રાચારી કરો તો વિચારીનેજ કરશો, કે પાછળથી આપણે પસ્તાવું પડે નહીં. તેમજ કદાચ જો તમને એમજ લાગે કે એ મિત્રતાને પાત્ર છે તોપણ હમેશાં એને ત્યાં જવાની હું તેમને નાજ કરુંછું. રજનૌ દિવસ હોય તારેજ જઈ આવવું. જો તમે હમેશાં જશો તો તમારી આંકીસનું કામ ચૂકશે અને તેથી તમને ઇપકો મળશે. માટે આપણે ચેતનિજ ચાલવું એમાં ફાયદો છે. મારી તો તમને આટલી નજરતાથી વિનંતિ છે. પછી જેમ તમારી મરજીમાં આવે તેમ ખરું.”

મેં એને કહ્યું કે “આ બાબત તારે કાંઈપણ ફિકર ચિન્તા કરવી નહીં. આજ કાલ કરતાં છ મહિનાથી હું નિયમિત થયોછું, અને મારી મૂળની કટેવપર ચઢ્યો નથી. કોઈપણ દિવસ આવું નિયમિત કામ કરેલું નથી તેથી ઘણું અડવું તો લાગેછે; પણ મિ. નનની શિખામણ, તારી મૂર્તિ, આપણો પાછો હેવાલ વિગેરે મારી નજર આગળ આવેછે તેથી પાછો તન અને મનથી કામે વળગું છું. આમ કરતાં જો વર્ષેક વીતી જાય તો મને લાગેછે કે હું મારી કટેવ છોડી શકીશ. હું એમને ત્યાં કોઈકજ પ્રસંગે જઈશ. આપણા કામમાં ખલેલ પડે તેવું નહીં કરું.”

દ્યુસિએ આ સાંભળી સંતોષ જણાવ્યો; તથા આ વિષય બદલીને બીજા વિષયપર બોલવા લાગી. તેણે કહ્યું કે “તમે જેટલાને પૈસા ધીર્યા છે તેમાંથી ઇંછની પણ મુદત વહી ન જાય તે ધ્યાનમાં રાખજો. કારણ કે એમ થશે તો આપણી મુંડીમાંથી મોટો ભાગ ગોઝો થવાનો સંભવછે. આપણી પાસે ખતપત્ર તો હશેજ તેમાં જોવાથી માનૂમ પડશે કે દરેકની મુદતમાં કેટલા દિવસ બાકી છે.” આ સાંભળીને હું લેવાઈ ગયો. કારણ કે અગર જોઈ મારી આ-

ફીસનું કામ ધણીજ નિયમિત રીતે કરતો, પરંતુ આ બાબત મેં કોઈ દિવસ સંભારીજ નહોતી. અને કોઈ દિવસ સાંભરી હથે તોપણ કાલ જોઈશું એમ કરી રહેવા દીધું હથે. આ બાબત લ્યુસિ કાંઈ જાણતી નહોતી. તેના મનમાં તો એમજ હતું કે હવે બધો બાબતોમાં એ નિયમિત થયાછે. આ કારણને લીધે જ્યારે તેણે મને ઉપર પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે માઈ મોં લેવાઈ ગયું. પણ તે લ્યુસિને ન જણાવતાં મેં એને કહ્યું કે કાલ એ બાબત તપાસ કરી બધું તારીખ વાર મારી સ્મરણ પોર્ષીમાં તારવી કાઢીશ. લ્યુસિએ કહ્યું કે મુક્તતા નહીં.

જ્યારે બીજો દિવસે હું સવારમાં ઉઠ્યો ત્યારે માઈ મન સંઘવીમાં હતું. પણ દરરોજ સવારમાં મારે મારા ઉપરીને ત્યાં જવું પડતું. કારણ કે ખુશામત ચિયાય દુનિયામાં કાંઈજ બનતું નથી. ખુશામતીઆ માણસોજ અત્રે સારી રીતે ફાવી શકે છે. જેઓ ખુશામત કરતા નથી તેઓનો પતો પણ લાગતો નથી. અને જો કે ગમે તેવો હેંશીયાર હોય તો પણ કોઈ બાવે પૂછતું નથી. ખુશામતથી બીન માહિતગાર પણ સારે દરજ્જે ચઢી શકે છે. તેથી મારે પણ ખુશામત કરવી પડતી. મને આ બાબતનો ધિક્કાર હતો; પરંતુ મારે એમ કયાં વગર ચાલે તેમ નહોતું; કારણ કે પ્રથમ મારી શાખજ ખરાબ પડેલી તેથી કોઈ પણ મને નોકરી આપેજ નહિ. અને મિ.નનની બલામણથી મળી ત્યારે મારે એમ પણ ન જણાવવું જોઈએ કે “હું કોઈની દરકાર ન રાખું એવાં.” આટલા માટે હું દરરોજ મારા ઉપરીને ત્યાં જતો. આ કારણને લીધે મી. સંઘવીને ત્યાં હું સવારમાં જઈ શક્યો નહિ. પરવારીને જ્યારે ઑફીસમાં ગયો ત્યારે માઈ ધ્યાન ત્યાં બીજકુલે ખેડું નહિ, કામ ખરોખર કર્યું નહિ અને જે કામ તે દિવસે કરવું જોઈએ તે મુક્તતરી રાખ્યું. મારા મનમાં એમ હતું કે જ્યારે ઑફીસનો વખત પુરો થાય અને હું મિ. સંઘવીને મળું. ધર્મ સંબંધો એની સામે વાતચિત કરી મારે એના મનમાં ડસાવવું હતું કે પોતે ધારે છે તેમ કૃત્ત એનામાં દૈવત છે એમ નહીં પરંતુ બીજ પણ એને આટે એવા પડ્યા છે. આ વિચારથી હું જ્યારે ઑફીસમાંથી છૂટ્યો ત્યારે મિ. સંઘવીને ત્યાં ગયો. ત્યાં એમના જે

આર મિત્રો બેઠેલા હતા. તે સઘળા સાથે મારે ઓળખાણ થઈ. આ મિત્રોમાં એક ડાકતર હતો. તેનામાં કોઈ પણ હંડી પહેંચ નહોતી તોપણ મોટી મોટી બડાઈઓ હાંકતો અને પોતાના ધંધામાં પણ તે કૃતેહમંદ નહોતો. જો કહીએ તો તે માત્ર નામજ ડાકતર હતો. આ માણસ પોતે કોઈ પણ વિષયપર લખી જાણે એમ નહોતું. અને તેથી મિ. સંઘવીની કૃતિનો તે બહુ કાંકો રાખતો. તથા એની બરોબરી કરી શકે એવું કોઈ નથી એમ ધારતો. આ શિવાય એક બંને મિત્ર હતો. સ્વભાવે નમ્ર તથા બોલવામાં વિવેકી હતો. આ માણસ પણ કવિતા લખી જાણતો હતો. એનામાં કોઈક પાણી હતું. પોતાને માટે એ બિલકુલ અભિમાન ધરાવતો નહોતો, તથા ઘણીજ નમ્રતા રાખતો. પણ એમના સઘળા મિત્રનું લક્ષ્ય મિ. સંઘવી હતો. તેઓ એને કોઈ જુદોજ માણસ માનતા. એના એક શબ્દને માટે તેઓ હજાર ધાણું માન આપતા, અને એને માટે હદ ઉપરાંત માન ધરાવતા. વળી એક ત્રીજો મિત્ર હતો. તે મિ. સંઘવીને પણ આટલે એવો અભિમાનનો કટકો હતો. તે વેક્સના પહાડી મુલકનો રહીય હતો. તથા કેટલાંક ખાસ કાન રણિને ક્ષિપ્રે તે જન્ડનમાં આવીને રહ્યો હતો. મારો કિયાર એમના દોષજ બતાવવાનો નથી. મારે કબુલ કરવું જોઈએ કે આ અહંકારી મિત્રમાં અઘલ તથા હેંશીઆરી હતાં. તે મિ. સંઘવીની હરીફાઈ કરતો અને કરી શકે લેવા હતો. કેટલીક બાબતોમાં તે મિ. સંઘવીથી ચડતો; પણ તેના નાકમાં બીજકુલે બંધ માતી નહોતી. કોઈ કોઈ વખતે મિ. સંઘવી નમ્ર જોવામાં આવતો. પણ આતો ઠારે બાંધવાના ખીલાની માફક જ્યોને જ્યોજ રહેતો. કોઈની મરકરી કરવામાં ખુશી માનતો. તથા કોઈ બોલાવે ત્યારે જાણે પરાણે બોલતો હોય તેમ કરતો. આવી ટોળીનો સરદાર મિ. સંઘવી હતો.

આ માણસની સાથે મારે ધર્મ સંબંધી સાંઝે વિવેચન થયું. ધણીખરા સવાલોની તકરાર હું એવી તો સારી ઉઠાવતો કે એ છક થઈ ગયો; તેમ કેટલીક બાબતોમાં એ એવું તો સાંઝે વિવેચન કરતો કે માં મન પણ ખુશી થઈ જતું, હું હમશાં હવે એને સાં જવા લાગ્યો. તથા ધર્મ, રાજ્ય, નીતિ અને વિદ્યા સંબંધી વાતચિતો કરતો.

દરેકમાં જેવું એ વિવેચન કરતો તેવુંજ હું ચલાવતો. અને આથી હંમેશ મને એનાં પાસે જવાનું મન થતું હતું. હવે હું ધીમે ધીમે મારી કટેષપર ચઢતો ગયો. હમેશાં હું મારા ઘરનું કામ તથા આંફીસનું કામ પણ મુક્તવી રાખવા મંડ્યો અને તેથી કરીને કામનાં ઘણાં કામજિયાં ચઢી ગયાં. આ બાબત લ્યુસિને માલૂમ પડી. તેથી તે ખીન્ન થવા લાગી, અને મને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવા મંડી; પણ હું તો મારા વિવેચનોમાં એવો તો તક્ષીન થઈ ગયો હતો કે મેં કયાને ગણ-ગણાવું નહિ. હવે પાછો જેમ હું ફિલોસોફિક્યામાં અને એકલો મૂકતો તેમ અત્રે પણ મૂકવા લાગ્યો. અને કોઈ દિવસ રાત્રિ પણ મી. સં-ધવીને ત્યાં ગાળવા લાગ્યો. મિ. સંધવીને પોતાની સ્ત્રી સાથે બનતું નહિ. કાંતો એના ધર્મ સંબંધી વિચારોને લીધે તે તેને પસંદ નહોતી કે તે પોતેજ તેની સાથે રહેવાને તે ખુશી નહોતી, તે હું કહી શકતો નથી. પણ એટલું તો ખરું કે એ કોઈપણ રાત્રિ પોતાની સ્ત્રી સાથે ગાળતો નહોતો. એનાં માતપિતા ઘણાં વૃદ્ધ હતાં, તથા ઘણીવાર એને શિષ્યામણ પણ દેતાં હતાં, પણ સંધવીબાઈ મદમાં છકી ગયા હતા, તેથી પોતાનાં પૂજ્ય માતા પિતાને પણ ગાંઠતા નહોતા. જાણે તેઓ એમનાં આકર હોય તેમ ધમકાવતા તથા ગાળો દેતા. બ્યારે મેં આ સાંભળ્યું ત્યારે મને એનાપર ઘણો કાળ આશ્ચો તથા મારા મનમાં આશ્ચું કે “ધિક્કાર છે એનાં જ્ઞાનને, ઉમ્મરને અને વિદ્વતાને કે પેલ તાનાં માતપિતાની આત્મા ઉઠાવવાને બદલે આવી ગાળો બાંડી તેમના જીવને ક્ષેષ કરતાં બીલકુલે અમચ્ચાતો નથી. તે વખતે એનું જ્ઞાન અને વિદ્વતા સઘળું ખીટીએ બરાવતો. આવા પિટીમાં જડવા લાયક નગીનાને—અક્ષતના દુશ્મનને તથા રૌરો નર્કના અધિકારીને શાંથાં વિશેષણો આપવાં તે મને જડી આવતાં નથી. આવા આદમીની સા-બતમાં રહી, ખોંખારતાં નહિ તો લાત મારતાં તો શિએજ, તેમ જાણે અને થયું:

લ્યુસિનું મન આથી ખરાબ થતું ગયું તથા મનમાં એ મને કહી કરીને બેસવાજ દૃષ્ટ નહિ એમ નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ જણાયું. ફિલા-સોફિક્યાં બ્યારે હું એને મૂકીને જતો ત્યારે મારો છોકરો એના પાસે

રહેતો; તેને જોઈને એ મન ખુશીમાં રાખતી. પણ હવે જ્યારે હું એકલી મૂકીને જતો ત્યારે કશી રીતે ચેત ન પડતાં એનું મન ઉલટું વધારે દિલગીર થતું; જોકે તેને સાંભરી આવતો અને ઘણી વખતે રડતી, પાછી જોકે વિષેની દિલગીરી એનામાં પ્રસરવા લાગી. હજેશં એના એ વિચાર કર્યાજ કરે, અને હું ઘણીવાર પાસે નહિ તેથી દિ-લાસે આપનાર ન રહ્યું. તેથી ચિન્તામાંને ચિન્તામાં એનું શરીર ગ-જવા લાગ્યું. તેની સાથે હું દિવસે દિવસે વધારે અનિયમિત ને આ-જસુ થવા મંજ્યો. આને લીધે એના અન્તઃકરણમાં જાણે કાંઈ સડો ન પેઠી હોય એમ થવા માંડ્યું. અગર જો કે મેં લ્યુસિને વચન આપ્યું હતું કે હું દિસામ કાલે તપાસીશ પણ તે વાતને છ મહિના થઈ ગયા હતા અને જ્યારે એક દિવસે લ્યુસિએ અનાયસે એક ખતમાં જોયું ત્યારે માલુમ પડ્યું કે ત્રણ મહિનાપર (૫૦૦) રૂપિયાની મુદત વટી ગઈ હતી, આ એણે મને ખતાવ્યું અને પાંચસે રૂપિયાની સરખી રકમ ગઈ તેને માટે મને બહુ લાગ્યું; અને એ મારી મુક્તતરી રાખવાની કટેવને લીધેજ થયું. આથી મારું મન ઘણુંજ ઉદાસ થઈ ગયું, મને મારી બૂલ માલૂમ પડી, તથા સુધરવાના વિચાર કર્યા; પણ છ મહિનાનું મારો ધરનું, આંકિસનું તથા મિત્રોનું સોંપેલું કામ એટલું બધું હતું તેમાંથી શું કર્યું તે ગમ પડે નહીં. આંકિસનું કામ ચડી ગયું હતું તેને માટે થોડાક વખત સુધી તો એણે ચલાવી લીધું. પણ મેં જ્યારે સમગ્ર કામ મુક્તતરી રાખ્યા કીધું ત્યારે તેણે મારે વિષે મિ. નનને ફરિયાદ કીધી. આ બાબત ચિખામણ દેવાને મિ. નન મારે ત્યાં જો ત્રણ વખત આવેલા. પણ હુંતો મિ. સંઘવીને ત્યાં વાક્યાતુરો લડાવતા ગયો હતો તેથી મળ્યો નહીં ત્યારે એ વિષે લ્યુસિને ઘણું સમજાવવાને કહેલું. લ્યુસિ મને એ બાબત વિષે કહે-તી પણ હું ધ્યાનમાં લેતો નહીં. લ્યુસિનું દિલ આથી બહુ નારાજ થઈ ગયું અને એટલી બધી તો ચિન્તામાં ગરક થઈ ગઈ કે એની જીંદગીની પણ મને આશા રહી નહીં. હું ઘણાજ મોડો ચેત્યો. પણ એટલામાં મારું કમનશીબ પુરું કરવાને કામ બરોબર નહોં કરવા-થી, તથા મુદાનાં કાગળીયાં ઘાલી મૂકવાથી બરતરફ કરવામાં આ-

બાહે તથા એ બાબતના ગુન્હા માટે તમારાપર ફોજદારી કેસ માંડો છે” એવો હુકમ મને મળ્યો. ધ્યુસિ આવી ઘણી હબકી અને મરણતોજ માંદી પડી. ડાકતરને પૂછવાથી જણાયું કે ઘણા એકને લીધે એનું મન ખરાબ થઈ ગયું હતું અને મનની અસર તન ઉપરથી થવાથી આમ બન્યું છે. એ હવે જીવે એમ મને લાગતું નથી. માટે તમારે પગલું ભરવું હોય તે ભરવું. મેં તરતજ કાગળ લખીને એની મા વિગેરેને બોલાવ્યાં. તેઓ આવ્યાં ત્યારે ધ્યુસિએ ઘણાજ ધીમે સાદે મારી સંભાળ રાખવાની એમને બલામણ કરી, કાંઈ પણ કામમાં મારી મરજી એ ખરોખર ઉઠાવી થકી ન હોય તેને માટે મારી માફી માગી તથા હું હવે પછી કોઈ પણ દિવસ દુઃખમાં ન આવી પડું તેને માટે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી. હું એને દિલાસો દેવા જતો હતો પણ શોકથી મારું મન એટલું તો બધું ભરાઈ ગયું હતું કે હું તે વેળા કાંઈ બોલી શક્યો નહીં. પણ અપશામ ! સ્ટેજનારમાં તો એનો પવિત્ર આત્મા આ દુનિયાં છોડી એના કર્તારની હજુરમાં જઈને ઉભા રહ્યો ! મને જે દુઃખ આ વખતે થયું તે હું વર્ણવીજ શકતો નથી. આવી સદ્ગુણી અને પતિવ્રતા સ્ત્રી બાગ્યેજ થઈ હશે એમ કહેતાં હું જરીકે અટકતો નથી.

મારા પરનો મુકદ્દમો મિ. નતની બલામણથી માંડી વાળ્યો. અને મારી પાસે જે જીજ્ઞાસા બંડોળ એકઠું થયું હતું અને જે ધીરેલા પૈસામાંથી આવે તેવું હતું તે લેઈને મુલતવી રાખવાની કટેવના ગુલામજ થઈને આધા કરેલું!!!

આ પ્રમાણે પોતાનાં કામ મુલતવી રાખવાથી એસિલને ઉચ્ચોત્તર કડવાં કૃણ આપવાં પડ્યાં. આ વાંચીને બાળકો, યુવાનો તેમજ પુખ્ત વયે પહેંચેલા સુત્ત પુરૂષો પોતાથી બનતા પ્રયત્ન આ આર્થિક પ્રજ્ઞના કદાચ શત્રુ, દેશોબતિને મૂળમાંથીજ ખાઈ જનાર કીડાથી, તથા સર્વ વાતે હાનિ પહેંચાડનાર આ પાપિષ્ઠ મરજથી દુર રહેવા પ્રયત્ન કરશે, તો મારો યજ્ઞ સફળ થયો સમજીશ. આની સાથે સાર રૂપ ચિન્તિત કરવાનું યોગ્ય ધારાને સામીલ કરી છે તે ધ્યાનમાં લેશો.

સાર રૂપ વિનાતિ

રામ ધનાશ્રી. પ્રભુ રીઝી સાક્ષ થજો જમરાય. એ રામ.

એલો એતો દેશી ધરી ચતુરાઈ,

- ધરી ચતુરાઈ, રાખી ચતુરાઈ ચેતો ચેતો. ૮૬.
- બહુ બહુ વેક્યું, સેબી આળસાઈ,
જાગી ડુંકો જય થરણાઈ. ચેતો ચેતો. ૧
- સારે સારું માટે માહું, એમાં ન નવાઈ,
ફાકટ કાં ફસોછો ડુલાઈ. ચેતો ચેતો. ૨
- અમને ઉદ્યમની, કરિને સગાઈ,
નાતિમણી શોધો હરખાઈ. ચેતો ચેતો. ૩
- મુલતવી રાખે આવેછે તવાઈ,
ખેસિલની ભાળો આ બવાઈ. ચેતો ચેતો. ૪
- હરી ભજન થકી, છોટા હોય તે સહુથી મોટા થાય—એ રાખ.
વિનતિ વીરા, બહાન ધરી ફરિ ફરી વિચારો ચિતમાં,
ધોરજ ધોરા, ધારી વારી વારી શિખ લ્યો ગીતમાં.—ટેક. ૧
- બહુ હિંકુના ખુરા ધારા, પરતાય પડે સોટા સારા;
અમ ચેતો નહિ આદી પ્યારા, વિનતિ વીરા. ૨
- બહુ બોધ બુધો બુદ્ધિથી આપે, દોઝે તમ મૂઢમતી તાપે;
સપડાવ્યા તમને શા શાપે! વિનતિ વીરા. ૩
- કરતા હોય તે નિત્યે કરિયે, તેથી ન નવું કદિ આચરિયે;
પણુ એથી ન કાર્ય થશે જરિએ, વિનતિ વીરા. ૪
- બહાની બસનનિ બાધી સાધી, લઈ લાગ રૂડો લેવા બાંધી;
લે કર્જ બોજ પીઠે બાધી, વિનતિ વીરા. ૫
- રાંડોના નાચયિ નિત રાચો, જગવંદ્ય વિભુને નવ જાચો;
શું બોધ મળ્યો તમને સાચો!! વિનતિ વીરા. ૬
- તમે બુદ્ધાને બાળકિ આપો, કેવાં નિર્દયરે માઆપો;
દેખતિ આંખે શો અંધાપો!! વિનતિ વીરા. ૭
- તમે ન્યાત વરા કરવા શૂરા, નિર્ધનને દીન કર્વે પૂરા;
તત્પર ડુગુંણું દો'વા ખૂરા, વિનતિ વીરા. ૮
- સતકાર્ય મહીં મતિ છે જીંધી, નવિ કળા શોધવા નવ બુદ્ધિ;
મુલતવી રાખો કાન મુધી, વિનાત વીરા. ૯
- મુલતવી રાખ્યાથી લાભ નથી, તે ટેવ તળે નિશદીન મથી;
પેખો ખેસિલની નોંધ બધી, વિનતિ વીરા. ૧૦

- બેસિલ જન્મ્યો તારે ખાર્યું-તાતે કે માઈ કુળ તાર્યું;
વિદ્વાન થશે બાળક માઈ, વિનતિ વીરા. ૧૧
- તાર્કિક વાર્તિક નીતિ લેખક, બેસિલ સત્યે મારો દત્તક;*
નિવડ્યો અંત્યે અંતરદાહક, વિનતિ વીરા. ૧૨
- મુહૂં બાપ તણી વાણી આવી, બેસિલને મન તે બહુ બાવી;
મફ્ટને ન્યમ મદિરા પાવી, વિનતિ વીરા. ૧૩
- ક્રહે પિતા તીવ્ર બુદ્ધિ એની, તેમ તેમ બન્યો બેસિલ યેની;
જેહેનતમાં વૃત્તિ રે શેની, વિનતિ વીરા. ૧૪
- માબાપ લાડના હોય હેવાઈ, પેલાં લાગે મીઠા મેવા;
પછી યામ હાલ બેસિલ જેવા, વિનતિ વીરા. ૧૫
- આગમુ છે પણ અફલ સારી, એ શબ્દ કુંઈ કીધી બારી;
જાણાની બક્ષીશ ખોવારી, વિનતિ વીરા. ૧૬
- આથી બહુ બાપાજી બીધા, વચનો મોઢે કર્યા દીધાં;
બેસિલ સહુ ધોળી પીધાં, વિનતિ વીરા. ૧૭
- જે ગ્રંથ તણા વચનો તાતે, મોઢે કર્યા દીધાં ખાતે;
તે ગ્રંથ જુઠો કરવા મોઢે,— વિનતિ વીરા. ૧૮
- અતિ યત્ન આદર્યો ઊમંગે, જહેર લખાણુ કર્યું બંગે;X
વિદ્વાન થયા કો' કો' સંગે, વિનતિ વીરા. ૧૯
- એક ધર્મેગુરુ કેરી પ્રીતિ, આ કાર્ય પછી લીધી જીતી;
જેને જાળવવા નહિ નીતિ, વિનતિ વીરા. ૨૦
- તેનું કામ કદીએ નહિ યાશે, તેની પ્રીતિ પળમાં ક્ષિણ યાશે;
તેનું ભાગ્ય કદી નવ ધોવાયે, વિનતિ વીરા. ૨૧
- ન્યારે ભાંગ્યોદધં પાસે આવ્યો, મુલતવવાનો પાર ન આવ્યો;
વર્ષાસન લેવા નવ ફાવ્યો, વિનતિ વીરા. ૨૨
- પછી સોન જવા કીધ તૈયારી, કાઠી તાત પાસ બહુ બહુ બારી;
સમંજવી લીધ દિક્ષા સારી, વિનતિ વીરા. ૨૩
- પણુ કર્મ કયા કેવી બારી, જુરિ ટેવ કરી મેં નવ ન્યારી;
ધા લાસ્યા બહુ હુદયે કારી, વિનતિ વીરા. ૨૪

વીતકું વિવિધ કરવા માંડ્યા, મોટી આશાના ચોરણ બાધ્યાં;
તે સાંજ સુધી પૂરાં ન થયાં, વિનતિ વીરા. ૨૫

આખરકાળે ઝખકી જાગ્યો, સામન સંધરવાને લાગ્યો;
એવં ગાડીવાન ખખર લાવ્યો, વિનતિ વીરા. ૨૬

એલચાનો સાથ ગયો ચાલી, નિજ તાત તણો ગુસ્સો બાળી;
બેસિલ મુખની ઉડિ ગઈ લાલી, વિનતિ વીરા. ૨૭

કુચ કરવા કાલ ઠરાવ કર્યો, ખિજ ખોટ વિષે તલાસ કર્યો;
તેનો પણ પત્તો નાજ મળ્યો, વિનતિ વીરા. ૨૮

પછી માં માગ્યા પૈસા આપી, હટકેલું છેડું સટ કાપી,
'જેકોલ' સાથ કીધો માપી, વિનતિ વીરા. ૨૯

એલચો સથવારાને અંતે, પકડી પાડ્યો ખચિચત ખંતે;
મુલતબું હોતે તો ખોટ જતે, વિનતિ વીરા. ૩૦
જ્યારે મકાઉ મૂકામ કર્યો, પુસ્તક પ્રારંભ વિચાર કર્યો;

થાકેલી જંધે સપડાવ્યો, વિનતિ વિરા. ૩૧
પ્રેકીન જવા ધંટો વાગ્યો, જાગી તૈયાર થવા લાગ્યો;

આથી ઉર ફૂલાવા લાગ્યો, વિનતિ વીરા. ૩૨
હતાવળથી નવ અર્થ સારે, પરિપક્વ કાર્ય કોપિ ન કરે;

બૂદ્ધો નિજ ચીજ મકાઉ ધરે, વિનતિ વીરા. ૩૩
દાર વાપરવા મુલતવી રાખું, તેથી એક વિઘ્ન વડું આવ્યું;

જેણે ચીન સહુને છોડાવ્યું, વિનતિ વીરા. ૩૪
અંતે લંડન જ્યારે આવ્યા, મુલતબું સફર-વર્ણન લખવા;

લાગ્યા પિતા બહુ સમજવા, વિનતિ વીરા. ૩૫
લુપ્તી મળવાયા યતન કર્યો, તેણે બહુ કાલ અમૂલ્ય હૈયો;

શીકાર બીજો જન ખાઈ ગયો, વિનતિ વીરા. ૩૬
મુસાફરી વર્ણનની પોથી, પ્રસિદ્ધ કરી નોંધી મોટી;

બેસીલને દિધ હાની ખોટી, વિનતિ વીરા. ૩૭
શોધિત થયલો બેસિલ બાપો, જોઈ તેના આ કૃત્રિમ પાપો;

સ્વર્ગ પોંચ્યો જપતો જપો, વિનતિ વીરા. ૩૮
નિજ પુત્ર વૃત્તિ આવી પેખી, થાક્યો અંતે ડુર્ગુણ દેખી;

બેસિલ તજતો તહિ નિજ શેખી, વિનતિ વીરા. ૩૯
બહુ બોધ દિધો તેણે નિત્યે. લાજઅ દેતો નવિ નવિ નિત્યે;

કંઠકેતો સુધરેછ કુલ્ય, વિનતિ વીરા. ૪૦
 પણ ખેસિલની બાળક બુદ્ધિ-નવ લાંબી શક્યો તેની શુદ્ધિ;
 આખરે તેણે કરિ દે' જુદો, વિનતિ વીરા. ૪૧
 હવે ભાઈ પડ્યા એકલવાયા, લાગી પેટ તણી તેને માયા;
 મુદતામાંથી જાગૃત થયા, વિનતિ વીરા. ૪૨
 હતાં આપ તણી ઝાઝી મૂંડી, તેણે કરિ કાકી મતિ જાધી;
 લ્યુસિ દેવા લલચઈ મૂંડી, વિનતિ વીરા. ૪૩
 તેણે લ્યુસી તાતને સમજાવી, તેની શુદ્ધ મતિ ઝટ બુલવાવી;
 લ્યુસી ખેસાલને દેવરાવી, વિનતિ વીરા. ૪૪
 ટળે ટેવ પડેલી ક્યમ ટાળી, અટકાવ્યે નવ રે' તે આળી;
 બોળી ગાય બને કો' ક્યમ કાળી, વિનતિ વીરા. ૪૫
 કુકુરે તણી પૂછડી વાંકી, બલે જમીનમાં રાખ્યો દાટી;
 આખરે એ વાંકીને વાંકી, વિનતિ વીરા. ૪૬
 પછી એની વૃત્તિ બગડી, મેળવવાને ધનની ગડડી;
 તેથી આપત્તિ ઝાઝી નડી, વિનતિ વીરા. ૪૭
 જે નવા કરો શાધી કાઠે, તેને ધન દે મનત પાડે;
 મુલતવી રાખવું આખું આડે, વિનતિ વીરા. ૪૮
 ઘેરે ગ્રંથકાર ઉધરાણી કરે, ચિંતા તેની ઉર ના લગિરે;
 નહિ તે કામિ નિજ ચિત્ત ઠરે, વિનતિ વીરા. ૪૯
 એક ગ્રંથકાર એવો આવ્યો, સમજાવા તેને નવ કાવ્યો;
 ખેસિલને તેણે હંફાવ્યો, વિનતિ વીરા. ૫૦
 તેણે નવ રાખી લેશ તમા, ખેસિલને ધસજ્યો કોરટમાં;
 થયો દંડ ગુનાની શિક્ષામાં, વિનતિ વીરા. ૫૧
 મુલતવવાની જખરી મરજી, શિક્ષા ખમતાં પણ ના જરજી;
 તોપણ ચાલ્યો એ નવ સમજી, વિનતિ વીરા. ૫૨
 ધન માલ ગયાં નિજ દેશ તજ્યો, પણ એક અર્ધ એથી ન સંચો;
 શેઠ જામ 'કાલ કરવાથી' મળ્યો, વિનતિ વીરા. ૫૩

૫૬.

અપરાધ ક્ષમા કરો મારો. એ રાગ.

આર્ય ખૂરી ટેવ વિદારો, વિનતિ ચિત્ત વિચારો. આર્ય. ૧
 મુલતવી રાખ્યે માન ઘટાડ્યું, ધર્મ તજાવી તમારો;

શુદ્ધ મતિને વિશુદ્ધ કરીને, કોઢેછે મનના વિકારો. આર્ય. ૨
 સદ્ધર્મ નીતિનું બાન બૂઝાવે, લાવે લુપ્ધ વિચારો;
 દેશ તણાં દારિદ્ર વધારે, સૌંપી વિચાર નહારો. આર્ય. ૩
 લાજ ઘટાડી કાજ બગાડે, માજનનો જનમારો;
 આશાને ફેકટમાં ફસાવે, તરવાનો એકે ન આરો. આર્ય. ૪
 કાલ કરીશું કાલ કરીશું, જય દિવસ જે હજારો;
 તોપણ તેનો અંત ન આવે, ટેવે બધાંયો બિચારો. આર્ય. ૫
 મોગલની મુગલાઈ થકી ગયું, રાજ્ય, થયા ફેરફારો;
 એમ કવે કવિતાએ સઘળા, આજ તણા સૂતકારો. આર્ય. ૬
 'કાલ' કરાલને ખાલ ખુશીથી, આજજ કરવાનું ધારો;
 "અંત અને ઉદ્યોગ" એ વચનો, ચિત્તથી કદિ ન વિસારો. આર્ય. ૭
 'કાલ' તણા વિધાસથી સત્યે, કામનો નાવે પારો;
 નિત્ય વધે જે મુલતવી રાખો, આખર યાશે ભારો. આર્ય. ૮
 રે'મ તથા પ્રભુ પ્રેમથી પામ્યા, મનુષ્ય દેહ આ સારો;
 કાળને કાં તમે અર્થ ગુમાવો, સ્નેહથી સજવો સુધારો. આર્ય. ૯
 બેસિલ વાતથી બોધ લઈને, સ્વાર્થ સુધારો તમારો;
 જ્ઞાન મણી તણી ખાણ ખણીને, ખાટો અમિત મુખ-તારો. આર્ય. ૧૦

૫૬.

સલામ સઉને હાલ સાહેબો! સલામ સહુને હાલ.

ધૃષ્ટિ કરો સંભાળ, આર્યની ધૃષ્ટિ કરો સંભાળ—ટેક. ૧
 સત્પ્રજ્ઞા સુવિચાર વસાવો, આખર તારાં બાળ. આર્યની. ૨
 કાલ સુધી મુલતવવા કેરી, ટેવનો આણો કાળ; આર્યની. ૩
 અંધારામાં આવી પડેલા, આર્ય ઉપર ધરિ ઓહાલ. આર્યની ૪
 નિર્ધન પણ વિદ્વાન વર્ગને, આશ્રય અધિકો આલ, આખ
 કૂંક બિચારા કદરે વિનાના, કોપે કર્યા કુંગાળ. આર્યની. ૬
 તેમની છે જગતાત! બલા થઈ, બાવથી લેશો બાળ, આ. ૭
 ઓહમપાશથી વિમુક્ત કરીને, દુર્મતિ ટેકથી ટાળ. આર્યની. ૮
 વિજય વિજય બાપે અવનીમાં, વિનયે ગુર્જર બાળ; આ. ૯
 તથાસ્તુ!

આશ્રયપત્ર.

આ પુસ્તકનાં પ્રથમથી ગ્રાહક કરવામાં મારા કેટલાક મિત્રોએ સારી મહેનત લીધી છે; તેમાં મિ. આલુભાઈ મગનલાલ, મિ. લીલાધર કૃષ્ણારામ, મિ. હિરાલાલ વિદ્યારામ, મિ. ભગવાનદાસ ઉત્તમદાસ તથા મિ. મણીલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, એઓએ એ કામને માટે ઘણો મમ લીધો છે. માટે આ જગોએ હું તેમનો અન્તઃકરણ પૂર્વક આભાર માનું છું. તેમજ મારા બીજા બહારગામના મિત્રોએ, ખાળતાનતા એજન્ટોએ અને બીજા સદ્ગૃહસ્થોએ પણ પોતાથી બનતી મદદ કરી છે તેને માટે હું તેમનો ઉપકૃત થયો છું.

(૬૦) પ્રિય મિત્ર આલુભાઈ મગન-
લાલ શેઠ મારફત.

નેક નામદાર માહારાણા શ્રી કેશરી-
સિંહજી ધડર. ૫૦

રા. રા. આલુભાઈ મગનલાલ અમ-
દાવાદ. ૧૦

(૪૬) મી. હિરાલાલ વિદ્યારામ મા
રફત અમદાવાદ, ટેનિંગ કો-
લેજ, તથા બહાર ગામથી.

રફાલર હિરાલાલ વિદ્યારામ રાવળ
લુણાવાડા. ૨

„ મુળજીભાઈ જગન્નાથ વઢવાણી ૧

„ ઉવિશ્વમ મોરારજી સોમાણી બા
રાદ. ૧

„ દેવજીભાઈ, કુંવરજી કચ્છમુદ્રા. ૧

„ મહાશંકર બહેચર ન્યાયી બાવ-
નગર ૧

„ છગનલાલ બદવજી તોરી ૧

„ નારણભાઈ કાળીદાસ પટેલ સા
મરખા ૧

„ નાગરજી સુન્દરજી નાયક સર-
ભેણ ૧

„ મલ્હુભાઈ ગુલામચંદ શાહ ૧

„ મગનલાલ દામોદર વાડાસિનોર ૧

„ જગન્નાથ વિ. કરસનજી ૧

„ પુંજભાઈ દેવજી કચ્છ-અંજાર. ૧

„ દામોદર દેવજીભાઈ „ ૧

„ કાનજી ગોપાલજી કચ્છમુદ્રા ૧

„ મુગટલાલ ભગવાનલાલ ભૂજ ૧

„ નાનચંદ મૂળચંદ શેઠ રાણપુર ૧

„ હરિલાલ નરસિંહરામ બાસ ૧

„ મગનલાલ નરસિંહરામ પંજા ૧

„ લલ્હુભાઈ હરિકૃષ્ણ શાહ માતર. ૧

„ પુરષોત્તમ ત્રિભૂવન વાડાસિનોર ૧

„ મોતિલાલ લલ્હુભાઈ પટેલ ૧

„ હિરાલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ ૧

„ છોટાલાલ ત્રીભૂવન શાહ ૧

„ જેઠાલાલ દામોદર સર્પેજી ૧

„ રામચંદ્ર બાપુજી સોનીઉમરેડ ૧

„ કર્મજામિયાં બાઈમીયાં ધંધુકા ૧

„ હરિપ્રસાદ આભારામ ઉમરેડ ૧

„ મગનલાલ કાળિદાસ પંજા ૧

„ ગૌરીશંકર માધવજી ભુજ ૧

રા. રા. રમણભાઈ મહિપતરામ ની

લકુંડ. પી. એ. ૧

રા. રા. રતનચંદ કરમચંદ શાહ. ૧

રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજ.
 સ્કૂલ હિરાલાલ વિ. રણછોડ ૧
 „ પિતામર વિ. મહાશંકરદાસ ૧
 „ બીમજી ત્રીકમજી મહુવા ૧
 ઠાકર સાહેબ લક્ષ્મણસિંહજી જાન-
 મસિંહજી લુણાવાડા ૧
 શેઠ સાંકળચંદ છગનલાલ „ ૧
 રા. રા. લક્ષ્મીશંકર માધવજી મહેતા ૧
 શેઠ મોતીલાલ પ્રાંતીજી ૧
 રા. રા. કાલિદાસ દેવશંકર પંડ્યા ૧
 રા. રા. મૂળજી રૂઢનાથજી દેવગઢ ૧
 રા. રા. છગનલાલ વિદ્યારામ ૧
 શેઠ વલ્લભદાસ પોપટ મહુવા ૧
 રા. મયારામ સુંદરજી વૈદ્ય ડુંડ્યા ૧
 રા. કીસનલાલ ગોવિંદલાલ દેરાચી ૧
 શ્રોતર હરિલાલ ત્રિભૂવનભટ સોંથળ ૧
 (૪૭) પ્રિય મિત્ર ભગવાનદાસ ઉ-
 ત્તમદાસ મારફત.
 રા. રા. હરિશંકર વિશ્વશંકર ભાવનગર ૫
 રા. રા. નથુભાઈ ગોડડભાઈ દેવાણી ૪
 રા. રા. પ્રભાશંકર ચેણીશંકર „ ૩
 રા. રા. ઇન્દ્રજાશંકર જટાશંકર „ ૩
 રા. રા. માનશંકર પિતામરદાસ „ ૨
 રા. રા. લલ્લુભાઈ છગનભાઈ ઓઝા „ ૨
 રા. રા. કલ્યાણરાય આણંદરાય „ ૨
 રા. રા. પરષોત્તમ શ્યામજી દોશી „ ૨
 રા. રા. માનશંકર ગવરીશંકર „ ૧
 રા. રા. શામળદાસ બાપુભાઈ વોરા „ ૧
 રા. રા. ત્રીકમજી વિઠ્ઠલદાસ „ ૧
 શ્રી નીતિભાનુદય સભા „ ૧
 રા. રા. ભૂપતરાય સુપતરાય „ ૧
 રા. રા. ભગવાનદાસ ઉત્તમદાસ ધોધાર ૨
 રા. રા. પરમાનંદદાસ જીવણદાસ „ ૨
 રા. રા. સુનિલાલ ત્રીકમજી મોરી „ ૧
 રા. રા. સુનિલાલ મોતીલાલ સ્કુલ
 મારફત „ ૧
 રા. રા. કેશવલાલ પ્રેમાનંદ „ ૧
 રા. રા. લલ્લુભાઈ નાનાભાઈ મુંબઈ ૩

રા. રા. અનોપચંદ જગજીવનદાસ
 રાજકોટ ૨
 રા. રા. રણછોડલાલ જન્દ્રાવનદાસ
 મુંબઈ ૨
 „ „ રણછોડલાલ ગીરધરલાલ
 અમદાવાદ
 રા. રા. છોટમલાલ અણંદજી ઠક્કર
 મુંબઈ ૧
 રા. રા. ધરમશી ડોસાભાઈ „ „ ૪
 રા. રા. ચત્રભુજ કાનજી „ „ ૧
 મે. રા. રા. ગવરીશંકર ઉદયશંકર
 સી એસ. આઈ. ભાવનગર
 (૧૦) મે. અમરજીભાઈ આણંજી
 ભાઈ મારફત
 નેકનામદાર નવાખસાહેબજી નાગઢ ૧૦
 રા. રા. લીલાધર હનીદાસ મુંબઈ ૧૦
 (૧૧) રા. શાભાગ્યચંદ હકમચંદ મારફત
 રા. રા. શાભાગ્યચંદ હકમચંદ કલાલ ૧
 રા. રા. ડોસાભાઈ વિરચંદ શેઠ „ ૧
 રા. મોહનલાલ ઉકાભાઈ શેઠ „ ૧
 રા. સાંકળચંદ હરગોવિંદદાસ „ ૧
 „ ગીરધરલાલ શીવલાલ ગાંધી „ ૧
 „ સુનિલાલ ભંસિંગભાઈ શાહ „ ૧
 „ કેહાનજી શામળદાસ ખારોટ „ ૧
 „ રામાભાઈ શંકરદાસ „ ૧
 „ નાયાલાલ પરશોત્તમદાસ બાસા „ ૧
 „ મોહનલાલ બજાખીદાસ શાહ „ ૧
 „ ડુંવરજી મગનલાલ શેઠ „ ૧
 (૩૦) મે. રા. રા. દુવારકાંદાસ નં-
 દલાલ મારફત વાંકાનેર.
 મહેરબાન વાંકાનેર મેટકારભારી ૪
 રા. રા. દુવારકાંદાસ નંદલાલ „ ૪
 રા. રા. શોકળભાઈ બાપુજી દેશાઈ „ ૧
 રા. રા. કલ્યાણજી ચત્રભુજ „ ૨
 રા. રા. ઘેલા બદવજી „ ૧
 રા. રા. કેશવજી દેવચંદ રાવળ „ ૧
 રા. રા. મુલજી વકીલ ૧
 રા. રા. શંકરલાલ અચરતજાલ „ ૧

શેઠ ચતુર મનજી	૧	,, સોમનાથ ગોપાળજી પંડ્યા	,, ૧
રા. રા. કલ્યાણરાય અનન્તરાય	૧	,, મેતિલાલ વિ. છોટાલાલ	,, ૧
રા. રા. વિક્રમરાય શેવકલાલ	૧	,, પ્રાણશંકર પરસોતમ ભટ	,, ૧
રા. રા. બાપુભાઈ દોલતરામ	૧	,, મણિશંકર રણછોડ	,, ૧
શ્રીજીવર કાનજી કરસનજી	૧	,, છગનલાલ ઉમિયાશંકર	,, ૧
(૭) રા. રા. જમનાપ્રસાદ ગોવર્ધન		,, નારણભાઈ ડુંગરભાઈ	,, ૧
પ્રસાદ મારફત કમીશનરનીઆફીસ		,, જયચંદ પુરુષોત્તમ અમદાવાદ	૧
રા. રા. મહાદેવ લક્ષ્મીભાઈ નન્દલાલ	૧	,, ડાહ્યાભાઈ જમનાદાસ	,, ૧
રા. રા. અચરભાઈ જીવણલાલ	૧	,, પટેલ અમરતલાલ ત્રીભાવન ઉમરેઠ	૧
,, , સાકરલાલ નમ્રજાલ દેશાઈ.	૧	,, ડાહ્યાભાઈ પ્રાગભાઈ મહુધા	,, ૧
,, , ગોપાળશંકર વેણીશંકર.	૧	,, શા. રા. ચંદ ઈશ્વરદાસ સીહુંજ	,, ૧
,, માણકલાલ દીનાનાથ	૧	,, શા. નરોત્તમ ડાહ્યાભાઈ આણંદ,	૧
,, મહીપતરામ દાજીભાઈ	૧	,, મંગળ મગનલાલ કપડવંજ	૧
,, પંડિતાય ગણેશ	૧	,, દાજીભાઈ વસનજી દેશાઈ દીલ્હી	૧
રા. જમસેંજી શાપુરજી સેટના	૧	,, રતનલાલ ગીરધરલાલ અમદાવાદ	૧
(૧૫) રા. રા. ચુનિલાલ ભુરાભાઈ		,, મગનલાલ ત્રીભાવનદાસ બુકસેલર	
મારફત ગોવરા.		ડાકોર	૧
રા. રા. ચુનિલાલ ભુરાભાઈ	૧	,, માધવરાય બાપુજી વડોદરા	૧
,, , ભાગીલાલ ધીરજરામ	૧	(૨૦) રા. રા. મંછારામ આશારામ	
,, , દુરગારામ અંબારામ	૧	ભટ મારફત રાધણપુર.	
,, , દલપતરાય પ્રાણલાલ	૧	રા. રા. કેશવરામ દેવદત્તરામ વર હી	૧૦
,, , મણીશંકર ઈચ્છાશંકર	૧	,, મંછારામ આશારામ ભટડાકતર,	૧
,, , મુળજી સુખલાલ	૧	,, માર્શર મોતીલાલ વલ્લભભાઈ રાધ-	
,, , નાથજી રણછોડ	૧	ણપુર.	૧
,, , બાઉરાય રણછોડરાય દેશાઈ	૧	,, ગોવરધનદાસ ધરમચંદ મોદી,	૧
,, , છોટાલાલ શીવલાલ	૧	,, શેઠ પેત્રચંદ મયાચંદ	,, ૧
,, , મયુર ભુરાજી	૧	,, શેઠ દલછાચંદ દીનાચંદ	,, ૧
,, , ચુનિલાલ છોટમલાલ	૧	,, કેશવલાલ બ્રીજલાલ સાંતલપુર,	૧
,, , મણીલાલ હિમતલાલ	૧	,, મનસુખ બાપુજી	,, ૧
,, , પરી, શીવલાલ ખુશાલદાસ	૧	,, આખડ આંપશી પાનાચંદ રાધ-	
,, , મહાસુખ મુળજી	૧	ણપુર	,, ૧
(૫૦) પ્રિયમિત્ર લીલાધર કૃષ્ણારામ		,, ભટ રણછોડ શેવકરામ	,, ૧
મારફત, અમદાવાદ, રાધણપુર		,, ખુશાલદાસ લક્ષ્મીરામ	,, ૧
વડોદરા વીગેરે બહાર ગામથી.		(૩) રા. રા. દેવશંકર મોતીરામ બ્યાસ	
રા. રા. ત્રિલાધર કૃષ્ણારામ અમદાવાદ		મારફત દેવગઢ.	
,, અનુલાલ વળુભાઈ	,, ૧	રા. રા. દેવશંકર મોતીરામ બ્યાસ દેવ-	
,, કેશવલાલ બાપુજી	,, ૧	ગઢ બારીઆ	૧
,, કાળિદાસ નેસી ઉમરેઠ	૧	,, વિદ્યારામ મનસુખરામ.	,, ૧

„ હરિવલ્લભ દામોદર વૈદ્ય „ ૧
(૭) રા.રા. બાપુજી વિઠ્ઠલદાસ મા-
રફત વડોદરા.

રા.રા. કૃષ્ણારામ રામનાથ શુક્લ પા-
ટણ. „ ૧

„ બાપુજી વિઠ્ઠલદાસ પટેલ વડોદરા ૧

„ માણિકલાલ ભૂલાભાઈ ડાકરેકડી ૧

„ ગોવરધનદાસ બ્રીજબુખણ ભાઈ
સોજવા. „ ૧

„ ભોગીલાલદયાળજી ગાંધીવડોદરા ૧

„ ખુશીલાલ ભોગીલાલ „ ૧

„ જીશંકર ખેચર ભટ „ ૧

(૧૧) રા. ભીખાભાઈ ગોવિંદરામ
મારફત મહુવા.

રા.રા. મૂલચંદ ત્રીકમમેહેતા મહુવા ૧

„ ભીખાભાઈ ગોવિંદરામ „ ૧

„ લાલજી વીરખચંદ ઠકર કુંડલા ૧

„ વિઠ્ઠલદાસ પરમાનંદદાસ મહુવા ૧

„ નારણજી શ્યામજી ખોખ „ ૧

„ તનમાળી અંરજી પારેખ મહુવા ૧

„ કલ્યાણદાસ વિઠ્ઠલદાસ મુંબાઈ ૧

„ અમૃતલાલ દેવજી મહુવા ૧

„ તાનજી ભગવાન „ ૧

„ કાનજી દામજી ખોખ „ ૧

„ હરખજી વિ. હરીભાઈ „ ૧

(૧૨) રા.રા. ગોવરધનપ્રસાદ વહાલા
ભાઈ મારફત પોલાદ.

રા.રા. પરી. ગોવરધન પ્રસાદ વહા-
લા ભાઈ. „ ૧

„ ચુનિલાલ શંકરલાલ દોંગા ૧

„ છોટાલાલ અતુશી શાહકાર ૧

(૧૦) રા.રા. ઇચ્છાલાલ નંદલાલ દે-
શાઈ મારફત વાગરા.

રા.રા. સુખનાલ મુજજી દેવે વાગરા ૧

„ પરસોતમદાસ ભગવાનદાસ ૧

„ નરભિરામ „ ૧

„ મગનલાલ રણછોડદાસ „ ૧

„ દલસુખરામ જમતરામ „ ૧

„ ગુલામરાય દામોદર દેશાઈ ૧

રા. નરભિરામ ગોકળ ભાઈ ૧

„ ખેચરલાલ જગંનાથ ૧

„ મણીલાલ રતનલાલ દેશાઈ ૧

„ ભોગીલાલ ઘેહલાભાઈ ૧

(૧૨) રા.રા. રામજી વિ. ઝીણા મા-
રફત માણાવદર.

રા.રા. વેણીશંકર પરભાશંકર. ૧

„ રામજી વિ. ઝીણા પટેલ ૧

રા. રા. કાળિદાસ ઝિણા પટેલ ૧

„ જગમશંકર રમાશંકર ૧

„ ગાંગજી રામજી ક્ષત્રી ૧

„ કેશવલાલ ભવાનિશંકર ૧

„ જીસુખનાલ અમરજી ૧

„ શીવશંકર મોતીરામ ૧

„ દામોદર જીવા ૧

„ ડાલા કસલાજી વીસાજી ૧

„ મી. દલસુખ વિ. હરીશંકર ૧

„ તાપીશંકર વિ. કેશવરામ ૧

(૧૧) રા. રા. વમજીચંદ મુળચંદ
માસ્તર મારફત વાગરા.

રા. રા. ડાહ્યાભાઈ નારણજી સાયણી ૧

„ મીયાં હસનમહમદ વાગરા ૧

રા. રા. સંપતરામ વલ્લભરામ ૧

„ ગુલામ રામદાસ ૧

„ વ્રજલાલ જમીયતરામ ૧

„ ભગવાનદાસ રણછોડદાસ ૧

„ ઉમિયાશંકર ફુલભરામ ૧

„ દલપતરામ દામોદર ૧

„ રામચંદ્ર ગણપતરામ ૧

„ જીવાભાઈ ખેચરભાઈ ૧

„ હરીનારાયણ સુરજરામ ૧

(૧૦) રા. રા. ભવાનજીભાઈ હરીદાસ
મારફત ભુજ.

રા. રા. ભવાનજીભાઈ હરીદાસમેતા ૫

„ „ તાપીશંકર શિવદાસ ૧

„ „ ભગવાનલાલ લધુભાઈ ૧

„ „ લધુભાઈ જીરાજ ૧

૧, ૧, શ્રીકમદાસ ગોકળજી મેતા ૧	(૫) રા. રા. ગોવરધન વિ. પ્રભુજી ૧
૧, ૧, વિસનજી શંકરજી જાની ૧	મારકૂત ભુજ.
(૮) રા. રા. જીનલાલ લલુભાઈ ૧	રા. રા. ગોવરધન વિ. પ્રભુજી ૧
મારકૂત વડોદરા.	૧, ૧, લક્ષ્મીદાસ હરજીવન ૧
રા. રા. અંબાલાલ મોતીરામ જોશી ૧	૧, ૧, ગોવિંદજી લક્ષ્મીરામ ૧
૧, ૧, રતિશ્વર વેણીરામ ભટ્ટ ૧	૧, ૧, પરમોત્તમ મૂળજી ૧
૧, ૧, યુનિલાલ લલુભાઈ શાહ ૧	૧, ૧, ગોવિંદજી રામજી ૧
૧, ૧, ચિન્તામણ ફરસુરામ ૧	(૫) રા. રા. બિહારીલાલ હીરાલા ૧
૧, ૧, લલુભાઈ જમનાદાસ ઝવેરી ૧	લ મારકૂત. કડી
૧, ૧, મગનલાલ કિશોરભાઈ શાહ ૧	રા. રા. રામલાલ મયુરાંલાલ મજુ. ૧
૧, ૧, માણુકલાલદાલાભાઈ નાણાવટ ૧	૧, ૧, પરભુલાલ માણુકલાલ ૧
૧, ૧, રણછોડજી છોટાલાલ મહેતા ૧	૧, ૧, શીવશંકર કીરપાશંકર ૧
(૯) પ્રિયમિત્ર મણીલાલ મોહનલાલ ૧	૧, ૧, બિહારીલાલ હીરાલાલ ૧
ઝવેરી મારકૂત ભરૂચ.	૧, ૧, મયુર ગણેશ શાહ ૧
રા. રા. અમોપરામ મિઠાલાલ ૨	(૮) માલવણથી.
૧, ૧, મણિલાલ મોહનલાલ ઝવેરી ૧	રાણામી દેવીસિંહજી હરીસિંહજી ૧
શ્રી ભરૂચ સામોદય સભા ૧	૧, ૧, ચંદ્રસિંહજી હરીસિંહજી ૧
રા. રા. નગીનલાલ યુનિલાલ શ્રીધર્ષ ૧	૧, ૧, રઘુનાથસિંહજી વજ્રેસિંહજી ૧
૧, ૧, મધ્ધાલાલ અમરતલાલ મુરતી ૧	૧, ૧, જલમસિંહજી વજ્રેસિંહજી ૧
૧, ૧, છોટાલાલરછોડાસ મજુન્દાર ૧	રા. પંજ્યા આત્મારામ પ્રાગજી ૧
૧, ૧, શીવલાલ આપુજી પારડી ૧	રા. રા. જાની પીતામ્બર જગજીવન ૧
(૭) રા. રા. મગનલાલ કાળિદાસ ૧	જાની અંબારામ મેઘજી ૧
મારકૂત આણસમા	સોની નથુ ભગવાન ૧
રા. રા. મગનલાલ કાળિદાસ ૧	(૭) રા. રા. શામળદાસ હરજીવન ૧
૧, ૧, ફરેણશંકર ફુરજી ૧	દાસ મારકૂત વડાલી સંસ્થાનઈડર ૧
૧, ૧, કેશવલાલ ગીરધરલાલ ૧	રા. રા. શામળદાસ હરજીવનદાસ ૧
૧, ૧, અમૃતરાવ નૃસિંહ ૧	૧, ૧, નારણરાવ પોંડુજીરાવ ૧
૧, ૧, જગજીવન હરીભાઈ ૧	૧, ૧, બાદર ઝવેરચંદ ૧
૧, ૧, રામચન્દ્ર કેશવરાવ ૧	૧, ૧, દોશી માધવજી ૧
૧, ૧, ગણપતરામ કારકૂન ૧	૧, ૧, હીરાલાલ છોગાલાલ ૧
(૬) રા. રા. ગોવિંદ વિ. નાનજી ૧	૧, ૧, પ્રભાકર વિનાયકરાવ ૧
મારકૂત જુનાગઢ.	૧, ૧, સરપચંદ બેચરદાસ ૧
રા. રા. ગોવિંદજી વિ. નાનજી જુક. ૨	(૬) રા. રા. ચતુર્ભુજ જીવણભાઈ ૧
સેલર	મારકૂત. ભુજ
૧, ૧, હરીપ્રસાદવિ. લક્ષ્મશંકર મુનશી ૧	રા. રા. ચતુર્ભુજ જીવણભાઈ ૧
૧, ૧, પ્રભુદાસ ગોકળદાસ ૧	૧, ૧, માણુકભાઈ મધ્ધારામ ૧
શ્રી સ્વધર્મ શાધક સભા ૧	૧, ૧, રેવાશંકર વકીલ ૧
રા. રા. બાણશંકર રણછોડજી ૧	૧, ૧, વિંજળ રાધવજી ૧

,, ,, પુરુષોત્તમ ઉધવજી	૧	૨૧. ૨૧. વકિલ દોલતરામ ટોકરશી	૨
,, ,, ભટ જીવરામ વાઘજી	૧	ગોસાઈ નારણભારથી યશ્વંતભારથી	૧
(૫) ૨૧. ૨૧. રણછોડદાસ ભીમજી		રાવ બાહાદુર રણછોડલાલ છોટાલાલ	
મારકૂત. મુંબાઈ		અમદાવાદ	૨
શેઠ રણછોડદાસ ભીમજી	૧	૨૧.૨૧. જગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા,	૧
૨૧. પરશોત્તમ વિ. જોડા	૧	૨૧. રાજરામજી પરંમ પુરોહિતઈડર.	૧
૨૧. જોરામ દામોદર	૧	૨૧. મથુરાંપ્રસાદ નાગર અલહાબાદ.	૧
૨૧. ઠક્કર રતનશી વિ. ચામજી	૧	૨૧. નાથાભાઈ ગીરધરલાલ પીપલીયા.	૧
૨૧. ગવરોશંકર કુરણારામ	૧	૨૧.૨૧. ગોપાળદાસ રણછોડલાલ	,, ૧
(૪) ૨૧. ૨૧. શંકરલાલ મારકૂતવઢવાણ		૨૧.૨૧. હરીભાઈ ગોવનજી અસનાવાડ	૧
૨૧. ૨૧. કેશવજી મયારામ જોશી	૧	૨૧. ૨૧. ખેતસીભાઈ આણંદજી સીયા	૧
,, ,, મણિશંકર જટાશંકર	૧	,, યુનિલાલ વનમણી	,, ૧
,, ,, ભાઈશંકર કાળુભાઈ	૧	,, છોટમલાજી ધનાયજી રાજુલા,	૧
,, ,, બજુભાઈ વિ. પ્રભાશંકર	૧	,, રહેમતુલા લખમશી	,, ૧
(૪) ૨૧. ૨૧. સુંદરજી બાવાભાઈ		,, સુંદરજી વિરેશ્વર ભટ્ટ ગઢડા	૧
મારકૂત. વાઘીયા કચ્છમાં		,, લલુભાઈ કાળીદાસ ઝોઝા	,, ૧
૨૧. ૨૧. સુંદરજી બાવાભાઈ	૧	,, શેઠ વીરચંદ દીપચંદ સોલાપુર	૨
,, ,, જીવરામ ભગવાનજી	૧	રા. ઝોળશી મોતીભાઈ અખેરાજી	
,, ,, સત્યચંદ વિ. કરશનજી	૧	લાખણકા	૨
,, ,, મેતા માહાદેવ તેજશી	૧	૨૧. રાદયાશંકરજી ચામજી ત્રિપાઠી અંબર	૧
(૪) ૨૧. ૨૧. પરબુજાજ સખીદાસ		,, કાશીરામ વિ. પુરુષોત્તમ	,, ૧
મારકૂત. પેટલાદ		,, ભીમભાઈ હરીભાઈ દેશાઈ સુરત	૧
૨૧. ૨૧. પરબુજાજ સખીદાસ વકિલ	૧	,, લલુભાઈ હરીભાઈ દેશાઈ	,, ૧
,, ,, મોતીજાજ રામનાથ દેશાઈ	૧	,, હરિશંકર જીવરાંમ કેશવજી	૧
,, ,, નંદલાલ પ્રબુજાજ દેશાઈ	૧	,, નહાલચંદ નાગરદાસ કટોસણા.	૧
,, ,, મનસુખભાઈ જીજીભાઈ	૧	,, માવજી વિસનજી જોશી કચ્છમેડણી	૧
(૪) ૨૧. ૨૧. જડુલાલ મોહનલાલ મા		,, હીરાલાલ મનસુખલાલ મુંબાઈ.	૧
રકૂત. બુજ		,, કેલાનજી માધવજી રંધાળા.	૧
૨૧. ૨૧. જડુલાલ મોહનજાજ	૧	,, ગણપતરામ બાપુજી ઉતાવા	૧
,, ,, પ્રીતમલાલ ગંગારામ	૧	,, જનનમહમદનુરમહમદ કચ્છઝોખારી	૧
,, ,, દક્ષરામ હરજી	૧	,, ઉમીયાશંકર જાદવજી	૧
,, ,, ભીમજી સામજી	૧	,, છોટાલાલ કુમેરજી ભાવનગર	૧
માહારાણા કુમારશી બજાવજી વિ.		,, નારણશંકર દેવશંકર સુરત	૧
નારાયણદેવજી ધરમપુર.	૨	,, કાળિદાસ નારણદાસ ઇટોલા.	૧
૨૧. ૨૧. ઠક્કર જીવનરામ ભજુભાઈ.	૧	,, રવિશંકર જુહારામ રોદર.	૧
મહેમદાવાદ મેટીવજનરજ લાખખેરી	૧	,, લલુભાઈ કુંવરજી	,, ૧
૨૧. ૨૧. મોતીજાજ યુનિજાજ મહેમદા.	૧	,, વોરા ખેતશી આણંદજી.	૧
,, ,, જગજીવન હરીભાઈ	,, ૧	,, રાજરામ કૃણારામ માંડવી,	૧

વિજ્ઞાપના.

અર્થે વિશ્વવિદ્યાસી અને સત્ત્વ સમ્પન્નને નિજતાપૂર્વક
વિતનિ કરવામાં આવે છે કે આ પુસ્તકનો અત્યંત પ્રસાર
કરવા પ્રયાસ કરશે તો મારાપર મોટો આભાર થશે. તેથી
સામગ્રી તરફ મંગાવશે તેથી તેને મરજી હશે તો દય
તરફ એક નકલ અક્ષરો આપવામાં આવશે. ટપાલખર્ચ
અથવા ટપાલખર્ચમાંથી પુસ્તક મંગાવનારને શીરડે, મૂલ્ય
તથા ટપાલખર્ચ પ્રથમથી જ વિદ્યાર્થી કરવું. અર્થે પુસ્તક
અર્થે નમો નીચેના કરવામાં આવે છે કે કારણથી જાણવું.
વિજ્ઞાપના અમારે ત્યાં નીચેના પુસ્તકો રોકડી કિંમત મળશે.

પુસ્તકનું નામ.

મૂલ્ય પ્રત્યેકનું. ટપાલખર્ચ

વિજ્ઞાપના	૦—૧—૦	૦—૦—૦
ભારતીય ઇતિહાસ.	૦—૨—૦	૦—૦—૦
ભારતીય ઇતિહાસ પદ્યમાં.	૦—૨—૦	૦—૦—૦
મુજતબી રાજાનાં સંદર્ભ.	૦—૧—૦	૦—૧—૦
રાજા રાજા પુસ્તક ૧ જી.	૧—૦—૦	૦—૧—૦
રાજા રાજા પુસ્તક ૨ જી.	૧—૦—૦	૦—૧—૦

વિજ્ઞાપના કોઈ કિંમત નામનો અર્થ નથી મળે
બીજી કોઈ અમદાવાદ મિત્રોનાં કવિ બ્રહ્માનારાયણ અર્થે
આઈ. સિદ્ધિની સંખ્યા અંકો તોયાર થયેલું. પાછું કે ૩૩—૧
કોઈપણ અર્થે તેમની અર્થે નીચે સહી કરવાને તરફ
સહી કરવા.

સહી-વિજ્ઞાપના.

પદી યાગમાં.

વિજ્ઞાપના મોરબી પ્રસાર આપે.

